# ВСЕСВІТ

12

ВСЕСВІТ · THE WORLD · LE MONDE · DIE WELT · EL MUNDO · 全世界 · IL MONDO · ŠVIAT · SVĚT · UNIVERSUL · VILÁG · СВЕТ

1966

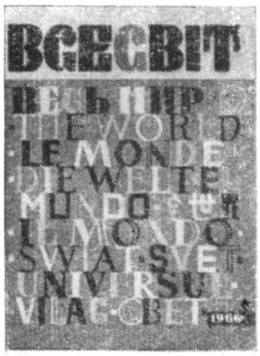

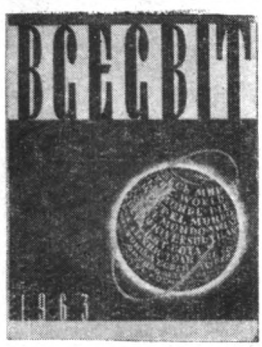

**№ 12**

**(102)**

**ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ**

**ОРГАН СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА ДРУЖБИ І КУЛЬТУРНОГО ЗВ'ЯЗКУ З ЗАРУБІЖНИМИ КРАЇНАМИ**

**ГРУДЕНЬ**

**1966**

**РІК ВИДАННЯ ДЕВ'ЯТИЙ**


# В ЦЬОМУ НОМЕРІ:

## ПОЕЗІЯ, ПРОЗА


**З НОВИХ ПЕРЕКЛАДІВ.** ГЕНРІХ ГЕЙНЕ. **З «Книги пісень».** Поезії. 58

ЛЮБЕН СТАНЕВ. **Цар і генерал.** Кіноповість. 12

**Сучасний болгарський письменник Любен Станев — автор широко відомої в Болгарії книги «Пеніцилін» та інших художніх творів.**

**Кіноповість «Цар і генерал» присвячена болгарському патріотові Володимиру Заїмову, розстріляному за наказом останнього царя Бориса III. Кадровий офіцер, учасник трьох воєн, якому присвоєний найвищий чин у царській армії, Заїмов поступово усвідомлює всю глибину тієї прірви, до якої штовхає його батьківщину правляча монархо-фашистська кліка. І генерал робить свій вибір — він вступає у двобій із царем, зі своїм класом, стаючи рішуче на бік радянського народу в його героїчній боротьбі проти фашизму.**

ЗДЕНЄК ПЛУГАРЖ. **Успіх.** Роман. (Закінчення). 85

**НАШИМ ЗВ'ЯЗКАМ МІЦНІТИ**

**На орбіті дружби.**

(До Днів України у Франції та Днів культури Франції в Українській РСР). 3

І. БИЧКО. **Висока громадянська відповідальність.** 50

Т. ЯКИМОВИЧ. **Драматургія Бійєду.** 60


## СТАТТІ, НАРИСИ


Н. ХАЛЕМСЬКИЙ. **Незвичні аксіоми.** 54

ТУР ХЕЙЄРДАЛ. **В південні моря, ближче до природи.** 68

**Творчі задуми.** 136

**ЧИТАЮЧИ НОВІ КНИГИ.** МАРІЯ ГРУБЕШЛІЄВА. **Вороги.** 154
● ІГНАСІО ІДАЛЬГО ДЕ СІСНЕРОС. **Зміна курсу.**
● **Моторошні оповідання.**

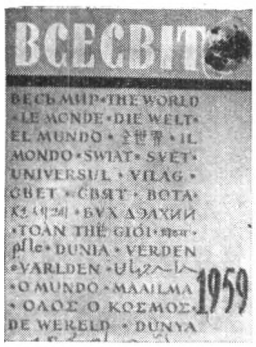

## РЕПОРТАЖ, ІНФОРМАЦІЇ, РІЗНЕ

**Сальвадорський вулкан.** 34

Я. ВАЛАХ. **«Червоний пояс» Афін.** 37

С. КЕННЕДІ. **Бузувіри у капюшонах.** 40

**Люди без сну.** 67

**На що голова придатна.** 81

**Злодій в злодія...** 82

**НАРОДНА МУДРІСТЬ** 137

**ЖИТТЯ МИСТЕЦТВ** 138

**ЗВІДУСІЛЬ ПОТРОХУ** 148

**ВЕСЕЛІ СТОРІНКИ**

ШАНКАР ПУНТАБІКАР. **Чорний хід.** 149

**Жарти на кожному кроці.** 151

**КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ** 36, 80, 157

**ЗМІСТ ЖУРНАЛУ «ВСЕСВІТ» за 1966 рік.** 158

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР **О. І. Полторацький**

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

**А. О. Білецький, Д. В. Затонський, К. А. Колосова, О. Є. Корнійчук, М. О. Лукаш, А. С. Малишко, Л. С. Первомайський, В. Ф. Скофенко, Ю. К. Смолич, М. О. Упеник, Н. А. Халемський** (відповідальний секретар), **Т. К. Якимович.**

**Художній редактор М. Я. Коваленко**

# НА ОРБІТІ ДРУЖБИ

Віктор Гюго, Анатоль Франс, Жюль Верн. Марат, Дантон, Робесп'єр. Декарт, Лавуазьє, Жоліо-Кюрі. Дом'є, Делакруа, Давід. Берліоз, Гуно, Дебюссі. Сара Бернар, Муне Сюллі, Рашель. Жан Габен, Сімона Сіньйоре, Фернандель.

Ми назвали навмання по три прізвища письменників, політичних діячів, учених, художників, композиторів, акторів театру і акторів кіно. Ручимося, що немає в нашій республіці культурної людини, яка не чула б цих прізвищ, не зачитувалася «Собором Паризької богоматері» або «Дітьми капітана Гранта», не шанувала б імен великих діячів Французької революції, не знала б про філософів, фізиків Франції минулого й наших днів, не бачила б репродукцій творів найбільших французьких художників, не чула б імен видатних французьких акторів, не відчувала б насолоду, дивлячись чудові кінофільми цієї країни — країни, що дала світові безліч талантів.

Ми назвали тут лише імена діячів науки, культури, мистецтва. Та хіба протягом віків тільки в цих галузях знаходила вияв історична близькість між нашими народами?!

Іще біля колиски трьох братніх слов'янських народів — у Київській Русі, в XI столітті, були налагоджені перші зв'язки між східними слов'янами й народом Франції. Відвідувачам нашої історичної святині, Софійського собору в Києві, покажуть настінні зображення князівни Анни, дочки Ярослава Мудрого, що одружилася з французьким королем Генріхом I. Цей шлюб мав гарантувати безпеку Франції, якій загрожувала нападом агресивна Германська імперія тих часів.

Минає кілька століть, і історія стає свідком нових спроб налагодження зв'язків між Францією та Україною, народ якої уже сформувався в окрему націю. Ми маємо на увазі діяльність гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, талановитого полководця, який у XVII сторіччі керував походами козаків проти Туреччини й Кримського ханства. Встановлення контактів між двома країнами на Сході й Заході Європи знову диктувалося їх життєвими інтересами: йшлося про утворення загальноєвропейської коаліції, яка могла б врятувати Європу від нападу турецьких загарбників.

Франція зацікавлюється великою країною на південному сході Європи. Її цікавість виходить далеко за межі звичайного бажання пізнати досі майже незнайомий народ. На запрошення французького уряду великий гетьман України Богдан Хмельницький їздив до Франції, де провадив переговори про залучення козаків на французьку службу. Є відомості, що в 1645 році Богдан Хмельницький на чолі двох з половиною тисяч козаків брав участь у боротьбі французького народу проти іспанських загарбників, козацькі загони визволяли французьку фортецю Дюнкерк. Перебуваючи на землі Франції, Богдан Хмельницький щиро заприязнився з видатним французьким полководцем Конде.

Деякі французи, що побували на українській землі до і, особливо, після возз'єднання України з Росією, залишили записки про життя нашої країни, її побут, на-

Секретар ЦК ФКП Роллан Леруа серед гірників тресту «Торезантрацит».

род, звичаї. Найцінніші відомості про Україну, зокрема, перші її географічні карти, ще в XVII сторіччі залишив французький військовий інженер Боплан, який перебував деякий час на службі польського уряду й побудував кілька фортець, серед них широковідомий Кодак. В середині цього ж XVIII століття вийшли в світ дві праці, що й понині являють собою першорядне джерело до пізнання України того часу. Це «Опис України» того ж таки Боплана, виданий у Руані в 1650 році, і «Історія війни козаків проти Польщі», написана соратником Богдана Хмельницького, французьким офіцером П'єром Шевальє, який разом із ним брав участь у штурмі Дюнкерка.

Звитяжність і глибокий патріотизм нашого козацтва викликали захоплення тогочасного відомого французького поета Сент Амана, який у своїх «Героїчних ідиліях» оспівував його силу і хоробрість. «Історичні та критичні замітки до історії Карла XII» мандрівника Обрі де ла Мотрея, «Спомини про правління Петра Великого», історичні дослідження Ніколя Леклерка, колишнього лікаря гетьмана Кирила Розумовського, з розповідями про козаків, дослідження й літературні твори таких авторів, як Ежен Вогюе, повістяр Шарль Гено, славіст Сіпріян Робер, мандрівник Шарль Сен-Жюльєн, історик А. Мартен, славнозвісний французький письменник Проспер Меріме, драматург Жан Кювельє, композитор Франсуа Томе, художники Верне, Жеріко й Шассеріо, французький політик сенатор Делямар — усі вони залишили після себе твори про Україну, — починаючи від наукових досліджень і кінчаючи музичними композиціями, де використовували багатюще, невичерпне джерело української народної пісні.

Це — короткий перелік того, що французький читач знає з творів своїх авторів про історію нашого народу. Чи багато це і чи можна вважати, що наше взаємне ознайомлення рівноцінне? Безперечно, відповідь на таке запитання може бути лише негативною: ні, ми, українці, знаємо незмірно більше про Францію, її культуру і мистецтво, історію і економіку, ніж французи про нашу країну. Один із добрих друзів Радянського Союзу сказав так: «Звичайно, рядовий француз знає про існування

України, але спитайте його, скільки в ній мешканців, і він ніяково відповість:—Мабуть, мільйонів із п'ять або-що». Та й сам цей наш друг, мабуть, уперше дізнався, що Франція й УРСР мають приблизно однакову кількість жителів, а з багатьох показників у галузі промисловості, сільського господарства, народної освіти тощо Радянська Україна значно випередила його батьківщину.

Справді, візьмімо хоча б галузь культури й мистецтва: рядовий француз знає наших митців або вчених куди гірше, ніж ми — діячів французької культури. Тарас Григорович Шевченко? Так, твори нашого геніального поета стали більш-менш відомі у Франції, але тільки в останні роки, завдяки прекрасній роботі кількох перекладачів, таких як Ежен Гійєвік і кількох його друзів. У Франції було видано літературознавчу працю Луї Арагона, в якій письменник-комуніст писав зокрема і про українську літературу як одну з братніх літератур Радянського Союзу. У Франції вийшли книжки Юрія Яновського й Натана Рибака, автора першої повісті про Бальзака на Україні. Та візьмімо такі імена, як Леся Українка, Іван Франко, Михайло Коцюбинський. Або Богомолець, Заболотний, Вернадський. Чи Лисенко, Степовий, Леонтович, Саксаганський, Кропивницький, Заньковецька. Чи багато французів знає про цих великих людей? Можливо, видатний український актор Амвросій Бучма, наші Наталя Ужвій, Олександр Довженко почасти відомі у Франції завдяки інтернаціональній мові кіно. Та хіба може уривчасте знайомство з дуже небагатьма з допіру перелічених діячів нашої культури йти в будь-яке порівняння з популярністю, наприклад, письменників Франції у нас, на Україні?!

Знання інших національних культур насамперед збагачує культуру власного народу. Це в однаковій мірі справедливо і щодо нас, і щодо французів. Неможливо здійснити розвиток української літератури без знання класиків і принаймні основних сучасних письменників Франції, так само, звичайно, як і інших розвинених країн. Та не має сумніву, що французькі письменники тільки виграли б у своїй власній творчості, якби краще знали твори українських класиків і радянських українських авторів. Те саме стосується, звичайно, і всіх інших галузей культури й мистецтва.

Історичні причини спонукають наші народи все більше пізнавати життя один одного. Ці причини невипадкові — коріння їх, як ми вже бачили, сягає в глибочину віків. Йдеться (якщо торкатися вже сьогоднішніх проблем) про боротьбу за міцний, тривалий мир у Європі, для утвердження якого конче потрібні взаєморозуміння й дружба між французьким і українським народами. Звичайно, українським народом як невід'ємною складовою частиною 235-мільйонного радянського народу, оплоту миру і в Європі, і в цілому світі.

Історія не раз доводила, що союз між Францією та СРСР є гарантією безпеки насамперед самої Франції і миру в цілій Європі, в чому кревно зацікавлена і наша країна. Історія кілька разів показувала, що Франція не в силі сам-на-сам опиратися німецькому мілітаризмові, який переміг її в 1871 році, не розбив у першій світовій війні лише завдяки союзу Франції з царською Росією, і окупував у 1940 році, коли недалекоглядні французькі буржуазні політики відмовилися від союзу з СРСР. Нинішній президент Франції генерал де Голль, мужній керівник французького патріотичного руху під час окупації країни фашистами, показав себе рішучим прихильником франко-радянської дружби і союзу в ім'я насамперед безпеки своєї власної держави і французького народу. Президента Франції в цьому підтримує весь народ його країни, бо політика зближення Франції й СРСР відповідає життєвим інтересам французів.

Кожному зрозуміло, що й весь радянський народ прагне найщирішого союзу й дружби з народом Франції. І насамперед, звичайно, з позицій благородного прагнення до миру. В самому центрі Європи до часу причаївся, але невпинно озброюється, сподіваючись на реванш, на розпалення нової світової пожежі, німецький мілітаризм, нещадно битий в двох світових війнах, але по-старому агресивний і кровожерливий, який хоче знову залити кров'ю мирні землі Європи, напасти на країни соціалістичного табору, на Радянський Союз. Якщо цим людожерським намірам протистоятиме єдність усіх миролюбних сил Європи і зокрема таких визначних, як СРСР та Франція — новій війні не бувати, як би не штовхали до неї німецьких реваншистів їхні хазяї, американські палії нової всесвітньої пожежі.

Обов'язковою умовою щирого союзу і дружби народів є їхнє взаємне знайомство, глибоке обопільне знання історії, культури, побуту. Треба знаходити спільні інтереси, відшукувати все те, що з'єднує, а не роз'єднує між собою народи. А таких спільних інтересів з волелюбним і обдарованим народом Франції у радянських людей, в тому числі і в українців, — буквально безліч. Варто нагадати, що наші декабристи надихалися в своїй героїчній діяльності

На пошті в м. Торезі розбирають кореспонденцію з Франції.

ідеями Великої французької революції, а учасники повстання французьких моряків у 1918 році в Одесі — ідеями Великої Жовтневої соціалістичної революції. Під час Великої Вітчизняної війни пліч-о-пліч із радянськими льотчиками, в тому числі й українцями, билися льотчики славнозвісного полку «Нормандія — Німан». У Франції на чолі партизанського загону стояв українець Василь Порик, і поряд з ним були сотні інших радянських громадян — героїв руху Опору. Традицію спільної дії, спільної боротьби за мир і волю народів продовжено і в наш мирний, післявоєнний час. Ця традиція має всі підстави міцніти і міцніти. Трудящі Радянської України, разом з усім радянським народом, чимало роблять для її зміцнення.

На Україні вже протягом тривалого часу існує відділення Товариства «СРСР—Франція», яке входить до складу Українського Товариства дружби й культурного зв'язку з зарубіжними країнами. Свою роботу українське відділення провадить у повному контакті з усім Товариством «СРСР—Франція», — адже інтереси Радянської України невіддільні від інтересів і прагнень усіх інших народів нашої багатонаціональної країни. Первинні організації Товариства засновано в багатьох областях і містах нашої республіки, вони існують на промислових підприємствах, в колгоспах і творчих спілках, в учбових закладах, наукових і культурно-освітніх установах. Обласні міські відділення нині існують у Харкові, Луганську, Ялті, Торезі, Умані, Запоріжжі, в Новій Каховці, Мелітополі та інших містах. Є також понад сто первинних організацій на місцях, вони налічують сотні тисяч членів. Українське відділення Товариства «СРСР—Франція» стало справді масовою організацією.

На чолі Українського відділення стоїть репрезентативне правління, очолене членом-кореспондентом Академії наук Української РСР, доктором технічних наук, міністром вищої і середньої спеціальної освіти УРСР Ю. Даденковим. До складу правління входять народний художник УРСР Микола Глущенко, який багато років жив і працював у Франції, автор роману «Помилка Оноре де Бальзака» письменник Натан Рибак, чия книжка широко відома у Франції, голова Спілки архітекторів України Григорій Головко та інші діячі нашої культури.

Зміст роботи Українського відділення широкий і різноманітний. Насамперед, мабуть, треба вказати на чис-

Французький сенатор Едгар Фор в гостях у С. А. Ковпака.

ленні зв'язки між спорідненими містами УРСР та Франції — зв'язки, що весь час розвиваються.

«Споріднені міста» — це новий і дуже своєрідний струмінь у широкій течії нашої дружби. Київ встановив постійні дружні зв'язки з французьким містом Тулузою, Харків — з Ліллем, Запоріжжя — з Бельфором, Одеса — з середземноморським портом Марселем, Луганськ з Сент-Етьєнном, Ялта з Ніццою, Умань з Ромійї-сюр-Сен, Мелітополь з Брув-ля-Гайярдом, Нова Каховка з Сент-Етьєнном дю Руврє. З цими містами, так само, як і з департаментськими комітетами Ассоціації «Франція—СРСР», у нас існують постійні контакти. Місцеві організації, як і ради й муніципалітети споріднених міст, обмінюються між собою літературою, постійно листуються, влаштовують тематичні вечори, запрошують для виступів членів радянських делегацій, які побували у Франції, або французьких делегацій, що відвідали Україну.

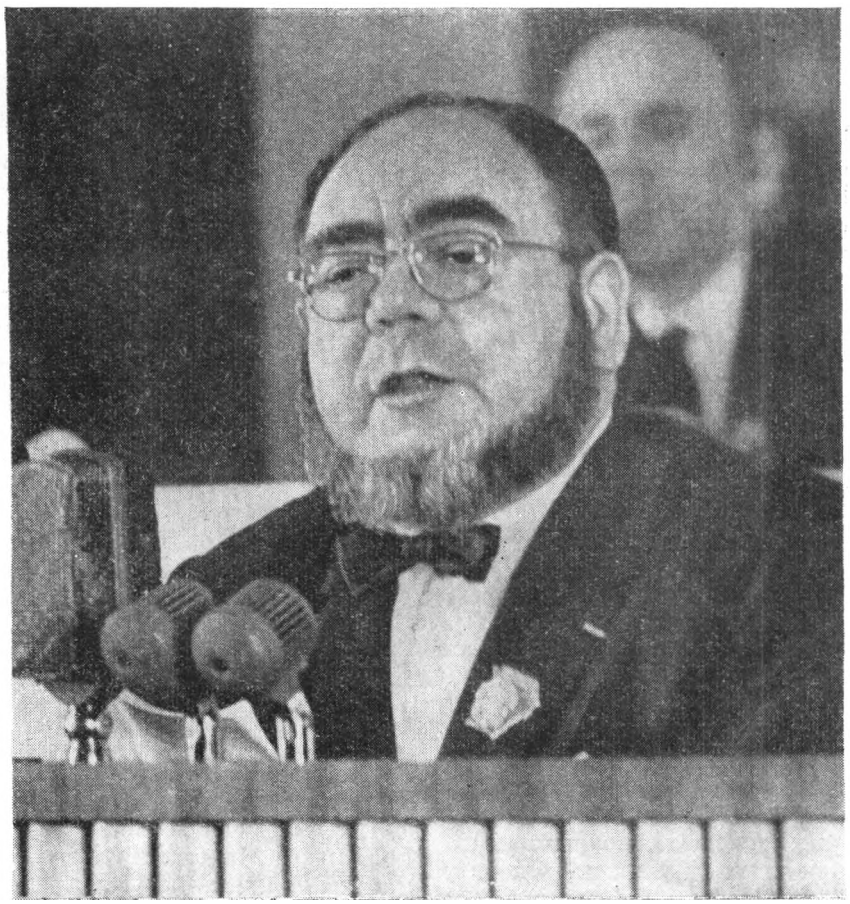

Перекладач творів Т. Г. Шевченка на французьку мову поет Ежен Гійєвік на Шевченківському форумі у Києві.

Нещодавно, наприклад, у Києві гостювали випускники французьких технічних шкіл, велика група учасників Всесвітнього конгресу птахівництва. Всі вони виявляли якнайжвавіший інтерес до сучасного й минулого України, до будівництва в нашій республіці, до розвитку української культури, літератури, мистецтва. Вони й самі розповідали про життя Франції, про боротьбу французького народу за мир. В Одесі, в міському парку, був проведений великий вечір радянсько-французької дружби, на якому виступили молоді туристи — студенти російського відділення Інституту східних мов у Парижі. В Ялті члени правління міського відділення Товариства «СРСР—Франція» С. Троценко й З. Любченко, що побували у Франції, неодноразово розповідали про життя французького народу на підприємствах і в установах, клубах, школах. Регулярно виступають у пресі й перед різними аудиторіями члени делегації Українського товариства дружби й культурного зв'язку з зарубіжними країнами, на чолі з головою Президії Товариства К. А. Колосовою.

Як відомо, після смерті видатного керівника ФКП товариша Моріса Тореза його світле ім'я надано одному з шахтарських міст України. Відтоді місцеві шахтарі листуються з гірниками Ельзасу й робітниками паризьких фабрик і заводів. У м. Торезі є музей, присвячений пам'яті славного сина французького народу. Популярність цього музею сягає далеко за межі міста. З дня його заснування в ньому побувало понад 75 тисяч відвідувачів.

З великою радістю зустрічають трудящі України гостей із Франції, які приїздять на нашу землю.

Понад чотири тисячі французів побували у нас за останні роки. Члени Українського відділення Товариства «СРСР—Франція» знайомлять їх з життям і досягненнями українського радянського народу, з його історією, організовують зустрічі з робітниками, колгоспниками, вченими, фахівцями народного господарства. Коли взяти наш порт Ялту, куди часто навідуються іноземні туристи, то лише в одному цьому порту на Україні за останні роки побувало понад 700 туристів із Франції. Разом з ялтинським музеєм А. П. Чехова й міськвиконкомом міське

відділення Товариства «СРСР—Франція» надіслало до спорідненого міста — Ніцци — книжки Чехова на виставку, присвячену видатному російському письменникові.

Частими гостями України є керівні діячі Асоціації «Франція—СРСР»: президент Асоціації генерал Ернест Петі, член Президентської ради Андре Блюмель, генеральний секретар Раймон Русса й багато інших громадських діячів Франції. Внаслідок цих зустрічей дедалі активізуються й урізноманітнюються контакти між обома нашими Товариствами. Ми одержуємо з Франції і надсилаємо туди літературу, фотохроніку, фотовиставки, документальні кінофільми про життя Радянської України.

Під час святкування двадцятиліття з дня заснування Асоціації «Франція—СРСР» було проведено урочисті вечори в Києві, Харкові, Одесі, Луганську і в багатьох інших містах республіки. На підприємствах, в учбових закладах, установах—первинних організаціях Українського відділення — було організовано виставки, присвячені культурним зв'язкам з Францією і діяльності Асоціації «Франція—СРСР».

Делегація Асоціації «Франція—СРСР» на Виставці передового досвіду у народному господарстві УРСР.

Харківське обласне відділення організувало виставку французької наукової книжки. Тепло зустріли на Україні таких видатних митців сучасної Франції, як колектив славнозвісного театру «Комеді Франсез», що виступив в Оперному театрі ім. Т. Г. Шевченка, як співаки Ів Монтан, Шарль Азнавур, Жерар Фремі, Іветт Шовіре, піаністки Вассо Довеці й Сесіль Уссе. Нещодавно ми писали у «Всесвіті» про виставку творів французького художника Мішеля Серевіля, влаштовану в Києві. Так само, як твори французьких письменників, широко популярні в нашій країні й оперні, вокальні та інструментальні твори французьких композиторів. Хто не знає «Фауста» Шарля Гуно, «Кармен» Жоржа Бізе, «Лакме» Деліба, творів Массне, Сен-Санса, Оффенбаха, Равеля, Дебюссі?!

Вони так само широко відомі нашому слухачеві, як п'єси Мольєра, інсценізації романів Гюго, трагедії Расіна й комедії Бомарше, що не сходять з нашої сцени.

Окремо слід сказати про дружні зв'язки українських школярів з дітьми Франції. Як відомо, на Україні є чимало шкіл з французькою

На урочистому вечорі, присвяченому Дню Паризької Комуни в Інституті іноземних мов у Києві.

мовою викладання — лише в Києві три таких школи. В школі № 14 м. Львова є інтернаціональний клуб, члени якого вивчають історію французького Опору, життя й діяльність В. І. Леніна у Франції, жваво листуються з учнями французьких шкіл.

Члени Клубу інтернаціональної дружби «Супутник» 39-ої середньої школи м. Києва також листуються з французькими школярами: нещодавно цей клуб відзначив своєрідний «ювілей» — на його адресу надійшов чотирьохтисячний лист від французьких учнів. «Хай ніколи «Супутник» не зійде з орбіти дружби!» — так написав у книзі почесних відвідувачів клубу Люсьєн Поль, президент комітету Асоціації «Франція—СРСР» департаменту Пюї-де-Дом.

Члени клубу листуються з школярами 65 департаментів Франції, в них є своя бібліотека з французьких книжок, зібрання записів народних пісень, літературних текстів. Клуб шефствує над дітьми, що приїздять на Україну з Франції. Секція «Інтурист» цього клубу підготувала двадцять гідів, які можуть провести екскурсію по Києву, даючи пояснення французькою мовою.

Велику участь у розширенні наших зв'язків беруть моряки-чорноморці й вантажники українських портів. В Одесі, Іллічевську, Ялті та інших наших портах є клуби іноземних моряків, де частими гостями є й члени екіпажів французьких пароплавів.

А коли наші кораблі заходять у порти Франції, то моряки-чорноморці налагоджують дружні зв'язки з докерами й командами французьких суден. Так, екіпажі «Литви», «Фредеріка Жоліо-Кюрі», «Свободи», «Чорномора» подарували своїм друзям багато книжок нашої художньої літератури французькою мовою, пластинки із записами пісень і музики українських композиторів у виконанні кращих майстрів нашого музичного мистецтва і насамперед, звичайно, творів незрівняної, багатющої скарбниці української народної пісні й танцю.

У Клубі інтернаціональної дружби школи № 39.

Радянські моряки демонструють у французьких портах свою художню самодіяльність, відвідують робітничі клуби, розповідаючи про життя й комуністичне будівництво в нашій країні. Теплохід «Латвія» привіз до Марселя, спорідненого з нашою Одесою, виставку «Соціалістична Україна» французькою мовою. Моряки екіпажу «Івана Франка» влаштували в тому ж таки Марселі прийом делегації

Делегація французької молоді у м. Торезі.

Урочисте відкриття легкоатлетичного матчу «СРСР—Франція» у Києві восени цього року.

Асоціації «Франція — СРСР», побували в гостях у департаментського комітету національного Товариства жінок.

Не так давно у Франції гастролював Державний Ансамбль українського танцю під керівництвом П. П. Вірського. Не буде перебільшенням сказати, що виступи цього чудового мистецького колективу були сприйняті там як справжнє відкриття майже незнаного досі широкій публіці першорядного національного мистецтва. Із кінофільму, знятого під час гастролей ансамблю, із численних відгуків преси можна скласти досить повне уявлення про те, який успіх мали в багатьох містах Франції виступи чудового мистецького колективу. Важко знайти інший, більш масовий і наочний спосіб ознайомити найширші кола французьких глядачів з народним мистецтвом України, ніж подібні гастролі.

Не можна не згадати про таку важливу форму наших зв'язків, як урочисте відзначення ювілеїв українських і французьких діячів мистецтва. Так у Франції було широко відзначено 150-річчя з дня народження Тараса Григоровича Шевченка: влаштовано багато відкритих вечорів, присвячених Кобзареві, видано збірки його творів. На Україні систематично відбуваються літературні вечори, присвячені видатним французьким літераторам. Так святкувалося 150-річчя з дня народження Віктора Гюго, 250-річчя Дені Дідро, 150-річчя Проспера Меріме, 120-річчя з дня народження Анатоля Франса.

Особливо слід відзначити широке святкування століття з дня народження великого французького письменника-гуманіста, друга нашої країни Ромена Роллана. Письменникові, твори якого широко відомі у нас, були присвячені урочисті збори в Києві, літературні вечори пройшли по всій нашій республіці, в республіканській і в величезній кількості периферійних бібліотек було влаштовано виставки творів Ромена Роллана, в видавництві «Дніпро» до урочистої дати вийшла в світ його повість «П'єр і Люс». Творчість видатних діячів літератури й мистецтва Франції висвітлюють і пропагують такі могутні засоби інформації, як преса, радіо, телебачення, як широка сітка периферійних відділень товариства «Знання» тощо.

У дванадцяти містах республіки було влаштовано виставки творів українських

художників М. Глущенка, О. Лопухова, П. Сльоти, О. Овчинникової та інших, які побували у Франції.

Окремо треба сказати про ознайомлення населення нашої республіки з французькою літературою. Неважко кількома промовистими цифрами показати, якими популярними є твори письменників Франції на Україні. Та, перш ніж назвати деякі цифри, треба зауважити, що вони далеко не повністю відбивають популярність французької літератури на Україні: адже крім українських перекладів, в нашій республіці розповсюджуються сотні й сотні тисяч, якщо не мільйони, книжок французьких письменників російською мовою, близькою і зрозумілою кожному українцеві.

Ось окремі відомості.

За роки Радянської влади на Україні видано самою тільки українською мовою понад 360 назв творів французької літератури загальним тиражем близько 6 мільйонів примірників.

Про популярність французьких письменників свідчать такі вибіркові дані: твори Віктора Гюго видавалися на Україні 56 разів тиражем 1 900 000 примірників, Мопассана — 51 раз, Жюля Верна — 43 рази, Золя — 34 рази, Анатоля Франса — 31 раз, Бальзака — 19 разів. Неодноразово видавалися твори Ромена Роллана, Мольєра, Проспера Меріме, Стендаля, Флобера. Великими тиражами видано твори сучасних французьких письменників А. Креспі, А. Лану, Р. Массіпа, Е. Пармелен, Ж. Сіменона, А. Стіля, Ж.-П. Шаброля та інших.

В ста номерах журналу «Всесвіт» і ми, в міру своїх можливостей, прагнули прислужитися справі зміцнення дружби між радянським і французьким народами. Чимало було вміщено в нас нарисів і фотодобірок про Францію, рецензій на спектаклі французьких театрів і кінофільми, статей про художників дружньої країни. Ми вмістили також на наших сторінках чимало творів французьких авторів — такі як романи А. Стіля «Кохати будемо завтра», Моріса Понса «Швець Арістотель», Елен Пармелен «Чорним по білому», А. Креспі «Сигарета», Жоржа Сіменона «Брати Ріко», Робера Мерля «Смерть моє ремесло» й «Уїкенд на Південному березі», твори Моріса Дрюона «Скандал у Марселі» і «Падіння стовпів», антифашистський роман Жана Саніта «Чи любите ви Вагнера?», в якому змальовано образ радянського солдата — учасника антифашистської боротьби у Франції, уривки з роману А. Камю «Чума» та інші.

Особливо слід відзначити опубліковані в кількох номерах уривки з антології французької поезії, над якою протягом десятиліть працював відомий поет і перекладач, нині покійний Микола Іванович Терещенко. Від Маргарити Наварської до сучасних французьких поетів — такий діапазон цієї безприкладної за своїм обсягом праці, якій М. І. Терещенко присвятив майже всі роки своєї творчої діяльності.

У листопаді й грудні цього року на Україні відбуваються Дні французької культури, а у Франції — Дні української культури. Вони задумані як широкі заходи, і охоплюють чимало наших міст. До Франції поїхали діячі Українського відділення Товариства «СРСР — Франція», група провідних українських співаків, один із кращих самодіяльних ансамблів УРСР «Ятрань», а також група видатних діячів культури, мистецтва, науки Української РСР. У цей час на Україні експонуються виставки про споріднені міста, провадяться лекції про дружню країну, відбуваються зустрічі з нашими гостями — французькими діячами культури. Влаштовано також виставку картин молодих художників Франції, проведено тиждень французького кіно. Відповідні заходи проведено і у Франції.

Перед нашою громадськістю розкриваються великі перспективи дальшого розвитку наших дружніх взаємин. У найближчі два роки буде широко відзначено ювілеї таких видатних діячів, як Марі Кюрі, Пабло Пікассо, Ежен Потьє, філософ Декарт, автор пам'ятника Петру Першому в Ленінграді скульптор Етьєн Фальконе, видатний діяч французької революції Сен-Жюст та інші. У Францію надсилатимуться численні виставки, які розкажуть про соціалістичну Україну, її народну освіту, декоративно-прикладне мистецтво, її історичні пам'ятки й визначні місця. Ми сподіваємося найближчим часом побачити на Україні виставку робіт французького скульптора Жоржа Саламбра та інші експозиції.

Від все глибшого знайомства залежить дальший розвиток дружніх відносин між українським радянським народом і народом Франції. Будучи невід'ємною складовою частиною великого Союзу Рад, ми, українці, прекрасно усвідомлюємо інтернаціональне значення цієї дружби та її роль у боротьбі за мир. Як один із радянських народів, ми розуміємо, що дружба між народами УРСР та Франції — це ланка у дружбі народів цілого Радянського Союзу та Франції — дружби давньої і традиційної, якій розвиватися й квітнути на благо народів світу, на благо справи міцного й тривалого миру.

# ЦАР і ГЕНЕРАЛ

КІНОПОВІСТЬ

**ЛЮБЕН СТАНЕВ**

Низьке, похмуре приміщення. Голі муровані стіни, полупана підлога. Жодного вікна. Лампочки в дротяних сітках випромінюють тьмяне світло.

У цьому холодному приміщенні з сірими стінами, розбившись на невеличкі групки по старшинству, стоять чоловік двадцять вищих офіцерських чинів з орденами й аксельбантами, у блискучій формі, гаптованій золотом і канітеллю. Розмовляють мало й упівголоса. Втім, усіх їх об'єднує якесь тривожне напруження, якесь гарячкове чекання.

Серед офіцерів кілька цивільних у капелюхах. Вони поводяться трохи впевненіше, у їхніх зіщулених від цигаркового диму очах видніє зневага до військових.

Трохи осторонь стоїть молодий священик з аскетичним, натхненним обличчям. Він тримає в руках залізний хрест і збентежено дивиться перед себе.

Тиша. Тільки коли-не-коли рипне чийсь чобіт або пролунає стриманий кашель, котрий звучить якось дивно й голосно серед грубих мурів. Із зовнішнього світу сюди не долинає жоден звук, ніхто не знає, день зараз чи ніч, світить сонце чи періщить надворі дощ.

Та раптом крізь грубі мури пробивається далекий глухий гуркіт моторів.

Офіцерів немовби пронизує електричний струм. Більшість повертає голови в той бік, звідки чується гуркіт, руки за звичкою поправляють кашкети та обсмикують мундири.

Серед цивільних також починається пожвавлення, дехто кидає недокурену цигарку.

Гуркіт наростає і раптом замовкає. Чути якусь команду, грюкають двері, потім десь зовсім поруч лунають важкі кроки кованих чобіт.

Входять озброєні поліцейські. Гупаючи чобітьми, штовхаючи один одного, вони шикуються в дві шереги, одна навпроти одної. Утворюється вузький звивистий коридор.

За хвилину в кінці цього коридора із синіх мундирів з'являється кволий, зовсім сивий чоловік років п'ятдесяти в зім'ятому тюремному одязі. Спочатку він іде повільно, дивлячись перед себе, потім підводить голову й бачить офіцерів. На його худому обличчі з великими темними очима й чорними бровами з'являється вираз глибокого здивування. Він зупиняється, мов укопаний. Якусь мить стоїть отак, не вірячи своїм очам, потім починає обводити поглядом обличчя навпроти, ніби шукає відповіді.

Офіцери уникають дивитися на нього, облизують пересохлі губи. У глухій, болісній тиші людина в тюремному одязі оглядає вищих військових чинів, що стоять перед нею.

Коли шерега закінчується, вираз здивування на обличчі в сивоголового змінюється на презирство. Він дивиться на маленького генерала з аксельбантами й хитрим обличчям. Може, тому, що він побачив тут цю людину, а може, тому, що в підземеллі напівтемно, і військові здаються якимись нереальними в примарному тьмяному світлі, перед очима в сивоголового несподівано постає храм Олександра Невського...

Церква переповнена. Біля самого вівтаря офіційні особи. Збоку від них, спираючись на шаблі, стоять навколішках кілька десятків вищих військових чинів. У більшості з них неважко впізнати тих, кого він бачить зараз у підземеллі, хоч тоді вони були молодші на п'ять-шість років. Вони тримають у руках грубі свічки, на обличчях — вираз незвичайної серйозності.

У першій шерезі серед генералів клячить сивоголовий. Він також у генеральській формі, зі свічкою в руках, але голова високо піднята, в очах — біль і гіркота.

— Боже, царя храни! — співають на балконі гарні чоловічі голоси.

Офіцери хутко підносять правиці й торкаються трьома пальцями лоба та прикрашених канітеллю й орденами грудей.

Сивоголовий не хреститься. Свічка його похилилась, він мовби зовсім забув про неї.

Хор замовкає, од вівтаря лунає могутній бас і глухий брязкіт кадила.

Усі погляди звернені в бік царського місця. Там у параднім мундирі стоїть Борис III. Його худе горбоносе мертвотно-бліде обличчя чітко видніється на тлі задимлених сотнями свічок ікон.

Гладкий владика підносить Борисові хрест. Цар нахиляється й цілує владиці руку. Присутні повільно йдуть до царського місця — спочатку офіційні особи, за ними військові.

Сивоголовий не рухається з місця. Він бачить, як його товариші один за одним наближаються до Бориса, клацають злегка закаблуками й стають перед ним навколішки. Сивоголовий супиться, повертається і повільно йде до виходу.

— Вам душно, пане генерал? — здригається він од несподіваного запитання.

Перед сивоголовим стоїть маленький генерал з аксельбантами, якого він бачить оце у підземеллі, тоді ще підполковник, і дивиться на нього з неприхованою іронією.

Сивоголовий не відповідає й пробивається далі крізь натовп...

І знову його наздоганяє голос — цього разу досить різкий:

— Засуджений, ви чекаєте наказу?

Сивоголовий різко повертається і... знову опиняється в підземеллі. Перед військовими стоїть високий полковник у золотих окулярах, з елегантним портфелем під пахвою.

Людина в тюремному одязі дивиться на нього трохи здивовано, потім знаходить у шерезі маленького генерала і втуплює в нього очі. Генерал неспокійно відводить погляд. Тоді сивоголовий злегка зітхає й звертається до високого полковника з кволою усмішкою.

— Я гадав, що тут усе відбувається згідно з наказом, пане прокуроре.

— Ідіть! — нервово відказує прокурор.

Поліцейські відступають до стіни. І тоді в глибині вузького тунелю стає видно грубий бетонний стовп. Тільки тепер стає зрозуміло, що підземелля — місце страти і офіцери зібралися тут, щоб бути присутніми на розстрілі.

Високий полковник киває головою. Двоє поліцейських кидаються до сивоголового, але той мовчки зупиняє їх рукою і сам іде в глиб тунелю. Очі сивоголового перебігають по стінах. Він повільно й благоговійно оглядає тунель, немов шукає сліди людей, які пройшли тут раніше. Нарешті перед нами стовп страти, і ми уважно оглядаємо його очима сивоголового, бачимо на ньому засохлі бризки крові, помічаємо кожну подряпину, кожне вибите кулею місце. Сивоголовий обертається і стає спиною до стовпа. Найважче позаду. Обличчя в нього спокійне, тільки стало ще немов блідніше, чоло зросило кілька краплин поту.

— Засуджений, ви повинні підкоритися військовому статутові, — знову чується суворий голос полковника.

Сивоголовий дивиться на нього.

— Статут вимагає, щоб ви висповідались, — веде далі прокурор.

З групи виходить молодий священик і, злегка похитуючись, простує до стовпа, притиснувши до грудей хрест.

— Мені нема з чого сповідатися, — відказує сивоголовий, дивлячись на прокурора.

Священик нерішуче зупиняється.

— Не гнівіть бога, сину! — каже він тихо й бентежиться, глянувши на сивину стратника.

Сивоголовий дивиться на нього з сумним співчуттям.

— Можливо, їм ви більше потрібні, отче, — відповідає він, показуючи на військових. — А я вже хай буду такий, як є... Адже Августин теж був грішний, а став святим...— Та, побачивши збентеженість божого слуги, лагідно додає: — Вибачте, отче. Це справді ні до чого.

Офіцери переминаються з ноги на ногу, чути шепіт. Тепер, коли засуджений стоїть уже біля стовпа, вони поволі приходять до тями. Упівголоса починають розмовляти.

ПОЛКОВНИК З НІМЕЦЬКИМ ОРДЕНОМ (до розгубленого генерала). Усі зрадники — безбожники.

РОЗГУБЛЕНИЙ ГЕНЕРАЛ. Тут дуже сиро, в мене починають крутити коліна.

НЕРВОВИЙ ПІДПОЛКОВНИК (до сусіда). Кажуть, що сам фюрер зацікавився цією справою.

ПЕРШИЙ МАЙОР (до другого майора). Я служив ще підпоручиком у нього. Це правда, що він подав прохання про помилування, але його величність відмовив?

ДРУГИЙ МАЙОР. Дурниці! Якби подав, то нас оце не зібрали б.

ПЕРШИЙ МАЙОР. Що ти хочеш цим сказати?

ДРУГИЙ МАЙОР (пошепки). Цс! Позаду царська розвідка!..

І кидає швидкий погляд на генерала з хитрим обличчям, який наблизився до прокурора й щось шепоче йому.

Прокурор хитає головою і кличе до себе стрункого, з бездоганною військовою виправкою капітана.

— Взвод готовий? — питає він підкреслено голосно.

— Так точно, пане полковнику! — відповідає капітан.

— Займіть своє місце!

Капітан віддає честь і виходить із приміщення.

Прокурор тим часом відкриває портфель і починає в ньому порпатися.

Священик стає посеред тунелю й винувато дивиться на військових.

Скориставшись моментом, генерал з аксельбантами непомітно виходить у двері.

Тісне службове приміщення. На столі телефон. Капітан козиряє генералові. Генерал бере трубку.

— Алло, це «Сокіл»?.. Зв'яжи мене!

Він киває головою, і капітан виходить.

— Це я, ваша величність, — тихо каже генерал. — Його привели. Безрезультатно. Порвав прохання... Відмовився од сповіді. Дух у присутніх офіцерів високий. Вони обурені його зухвалістю... Прошу?.. Будьте спокійні, ваша величність. Спочатку був зухвалий, а далі... Слухаю, ваша величність... Розумію, ваша величність... Триматиму вас у курсі справ...

На другому кінці проводу сутула постать Бориса в мисливському одязі, з рушницею за плечима.

Явно розлючений, він кидає трубку солдатові, який сидить навпочіпки біля військового похідного телефону. Дія відбувається в густому дубовому лісі. Дерева стоять голі, земля вкрита грубим шаром опалого листя, в лісі напівтемно й вогко. З котушки на спині в солдата тягнеться тонкий чорний дріт.

Борис підводиться, обтрушує коліна і йде в глиб лісу.

— Іти за вами, ваша величність? — питає солдат, винувато ховаючи телефон у футляр.

Борис не чує. Нахилившись, він іде поміж деревами. Видно тільки його спину, та все ж таки помітно, що він стурбований і занепокоєний.

Раптом позаду чуються чиїсь квапливі кроки. Борис, здригнувшись, обертається.

— Ваша величність, війська фюрера зупинено під Москвою й розбито.

Це маленький генерал із папкою під пахвою, якого ми бачили в підземеллі.

Простора їдальня палацу. Борис сидить край довгого столу і їсть. Він у халаті, на тонкій шиї — сніжно-біла серветка.

— Учора ввечері посланник райху припинив свій прийом і покликав мене й військового міністра для інформації, — каже генерал. — У битві за Москву виведено з ладу близько тридцяти добірних дивізій і величезну кількість бойової техніки. Хоч він і не визнає цього, але то перша поразка великої німецької армії з початку війни.

Борис слухає мовчки, стежить за генералом дедалі уважніше. У тоні начальника розвідки відчувається якась дратлива жвавість, ніби він заздалегідь упевнений, що звістка ця не може викликати в Бориса щирого співчуття.

— Посланник передав особисте прохання фюрера, заради якого, власне, я й дозволив собі потурбувати вас, ваша величність, — рапортує, підходячи до столу, генерал. — У зв'язку з нашою належністю до антикомуністичного пакту від нас вимагається сформувати військовий корпус для весняного наступу на Східному фронті.

Тепер уже в його голосі прориваються нотки погано прихованої цікавості, яка межує зі злорадством. «Ну, що скажеш? — немовби промовляє його хитра фізіономія. — Час подвійної гри минув. Ти повинен прийняти якесь рішення».

Борис відчуває це і, швидко знявши серветку, йде до вікна.

— Що ви пропонуєте? — питає він, не повертаючись.

За спиною в нього чується обережне покашлювання.

— Я гадаю, що ви, ваша величність, не повинні поспішати з відповіддю, щоб мати час детальніше вивчити становище.

— Наше чи їхнє?

— Наше... залежно від їхнього, — двозначно відповідає генерал.

Гірка посмішка пробігає по Борисовому обличчю. Він насуплюється і починає нервово ходити по кімнаті.

— Не завжди повільність — це ознака мудрості, особливо під час блискавичних воєн. Поки ми вагатимемось, може прийти перемога, і ми залишимося без нічого.

— Ми вже й так досить усього набралися, — ущипливо кидає генерал.

Борис суворо дивиться на нього.

— Саме тому й повинні тепер давати... І потім, що значить досить? — питає він замислено і водночас роздратовано. — Болгарія пам'ятає і кращі часи. Наше національне об'єднання ще не закінчене.

— Народ і історія й так уже називають вас царем-об'єднувачем, — каже генерал і підлесливо опускає очі.

Борис замовкає. Хоч як презирливо ставився б він до цього хитруна й ошуканця, проте генералові слова все-таки торкнули найчуттєвіші струни його душі.

— До того ж наша країна не зазнала ніяких жертв, — додає генерал. — Завдяки вашій далекоглядності жодна російська бомба не впала досі на нашу землю. Ви тільки подумайте: ми — єдиний союзник Німеччини, який радіє з такого вигідного становища. Шкода, якщо ми втратимо його.

Борис підходить до столу й, повернувшись спиною до генерала, наливає собі чарку ганусівки.

Начальника розвідки нітрохи не ображає це.

— Не можна забувати й про реакцію, яку викликало б наше військове втручання серед західних держав, — каже він. — Пам'ятаєте застереження англійського короля?

Борис одним духом випиває горілку і, голосно прицмокуючи, питає:

— Як зіграли вчора в покер у Попова?

Генерал вражено відступає. Його темне пташине обличчя прибирає засмученого виразу.

— Та так, — відповідає він, опускаючи очі. — Пастор як завжди...

— Ви вважаєте, що Бекерле захоче зі мною говорити? — перебиває його Борис з підкресленою безцеремонністю.

— Я цього певен, ваше величність, — відповідає генерал, ковтаючи образу. — Мабуть, найближчими днями попросить, щоб ви прийняли його.

Борис замислюється.

— Гаразд!.. Накажіть негайно подати машину.

— Бекерле шукав вас учора в Євксинограді, — каже генерал, звертаючись до Бориса. — Був дуже роздратований.

Вони їдуть в елегантному мерседесі. Машиною править начальник розвідки, Борис сидить поруч. Обидва в цивільному.

— Справді? — з неприхованим злорадством вигукує Борис. — Freut mich sehr [1].

Але в ту ж мить його пожвавлення згасає. Оглядаючи пустинну гірську місцевість, він зіщулюється і сумно питає:

— Що нового в Софії? Як зустріли поразку німців?

Генерал відповідає не одразу:

— Помітне пожвавлення. Вночі між Чирланом і Орізово висаджено в повітря німецький ешелон з хромовою рудою, що йшов із Туреччини.

Борис стривожено дивиться на нього, але мовчить. Якийсь час їдуть мовчки. Шосе безлюдне й похмуре. Близькі вершини гір огортає туман.

— Чого ви так повільно їдете? — питає раптом Борис.

Генерал збільшує швидкість. Ледь помітна глузлива посмішка кривить його губи.

— Учора з штабу Другої армії зникли секретні документи, — каже він трохи згодом глузливим тоном.

Борис здригається, але, відчувши в генераловому голосі глузливі нотки, байдуже мовить:

— Я стомився... Які документи?

— Секретні відомості про розташування й озброєння чорноморських укріплень, — відповідає генерал. — Взагалі останнім часом діється щось незрозуміле у військових частинах. У багатьох гарнізонах знову з'явилися листівки, а дехто з офіцерів одержав анонімні листи.

— І що ж у них пишуть?

— Закликають до боротьби проти німців і нашої політики. Враження таке, що особливий наголос робиться на наше слов'янське походження.

Борисове обличчя кривить презирлива гримаса. Трохи помовчавши, він запитує:

— Що ви думаєте з цього приводу?

— З якого приводу, ваша величність?

— Щодо слов'янського походження.

Генерал окидає його здивованим поглядом.

— У цьому питанні багато неясного, та, якщо судити з зовнішнього вигляду пересічного болгарина... приміром, такого, як я...

— Ви нінащо не здатні! — спалахує раптом Борис. — У повітря злітають поїзди, зникають секретні документи, а ваші люди сплять. Може, ви хочете, щоб комуністи проникли й до генерального штабу?

— Я сумніваюся, щоб у цих акціях брали участь тільки комуністи, — спокійно відказує генерал.

Борис здивовано повертає голову:

— А хто ж іще?

— Здається, тут замішані й деякі офіцери.

— Дурниці! Офіцери вірні короні, — каже Борис не дуже переконливим тоном.

Начальник розвідки скептично хитає головою.

— У нас є відомості про активізацію чинів запасу, близьких до колишнього воєнного союзу.

Борис зацікавлено дивиться на нього:

— А точніше?

Генерал різко зменшує швидкість, бо з курного шляху на шосе раптом вискакує віз з весільчанами.

— Ідіот!—скрикує генерал і тихо додає:— Вибачте, ваша величність.

Борис стежить очима за возом. Вдалині видно якесь село.

— Йдеться про людей Заїмова, — веде далі генерал. — Ви знаєте, що більшість із них завжди негативно ставилась до вашої величності. Сам Заїмов останнім часом тільки те й робить, що їздить то в Софію, то в провінцію. Цілком можливо, що це пов'язано з якоюсь серйозною діяльністю.

Борис, який досі дивився у вікно, швидко повертається до нього:

— Що ви хочете цим сказати?

— Нічого певного, ваша величність, — відказує генерал. — Поки що не маємо доказів, які б давали нам право заарештувати його, та якщо пригадати деякі факти з минулого і його великий вплив на офіцерів...

— Фантазуєте, пане генерал! — нервово вриває його Борис. — Патріотизм Заїмова поза всяким сумнівом. Раджу вам свою увагу звернути на когось іншого.

— Можливо, — погоджується генерал, — хоч патріотизм у наші дні — поняття вельми розпливчасте.

Борис дивиться на нього примруженими очима.

Машина в'їхала тим часом у село. Площа

[1] Я дуже радий *(нім.)*.

забита святково вдягненими людьми, чути звуки барабанів і кларнетів.

Машина зменшує швидкість перед густою людською стіною. Цікаві обличчя зазирають у вікна. Кілька чоловік, вимахуючи в повітрі розмальованими дерев'яними флягами, запрошують пасажирів вийти.

Борис якусь мить вагається, потім береться за ручку дверцят.

— Може, не треба, ваша величність? — шепоче генерал.

Навіть не глянувши на нього, Борис широким жестом відчиняє дверцята й спритно вискакує з машини. На його обличчі — вимушена посмішка.

Насуплений і незадоволений, з машини виходить генерал.

Спочатку їх не впізнають. Вони йдуть до довгого весільного столу. Люди тицяють їм у руки фляги, плескають по плечах.

Бенкет у розпалі. Молода обходить стіл і обдаровує рідних. Чути задоволені гучні вигуки, солоні весільні жарти. Прийшли музиканти, чуються пронизливі звуки скрипки.

Раптом серед гостей проноситься легкий шепіт. Хтось упізнав Бориса.

— Його величність... Цар! Цар! — передається з уст в уста.

Шум поступово стихає.

Борис роздивляється довкола й помічає літню жінку. Підходить до неї, нахиляється й цілує їй руку. Відтак підходить до молодих.

— Поздоровляю, поздоровляю! Бажаю вам щастя й здоров'я!

Молодій щось шепочуть на вухо, і вона тремтячими руками кладе барвистий рушник Борисові на плече.

Борис задоволено усміхається, виймає гроші й дає молодим.

— Бажаю, щоб цього року була невістка, а наступного — колиска! — каже він.

Кілька чоловік сміється. Музиканти починають грати, але товстун із золотим ланцюжком на грудях окидає їх таким поглядом, що вони замовкають. Хитаючись, товстун стає перед Борисом і хоче виголосити промову:

— Ваша величність...

Люди схвильовано дивляться на царя. Веселощі припинилися, обличчя у всіх застигли.

Борис помічає це і злегка насуплюється...

Такий самий насуплений і збентежений, сидить Борис і в авто.

Тепер машиною править він, а генерал сидить поруч, багатозначно звівши брови.

Борис зосереджено дивиться перед себе. «Двірники» швидко рухаються, зчищаючи дрібні дощові краплини. Смеркає.

Чути стук у двері.

Уткнувшись обличчям у подушку, Борис спить у широкому низькому ліжку. З обстановки видно, що це його заміський палац.

Стук повторюється.

— Увійдіть!

До спальні входить старий камердинер.

— Ваша величність, посланник великого райху в супроводі групи генералів просить вас прийняти його.

Борис інстинктивно здригається.

— Він уже тут? — шепоче, дивлячись на камердинера скляними очима.

— Приїхали трьома машинами, ваша величність.

— Verdammt! [1] — бурмоче він під ніс і посміхається кривою, штучною посмішкою. — Шкода, що я не можу сказати, як Микола Перший: «Коли російський імператор спить, Європа може зачекати...» Попроси за мене в гостей вибачення. Я прийму їх через десять хвилин.

І відкидає ковдру.

У військовій формі Борис приймає поважну делегацію в своєму робочому кабінеті. На стінах висять голови впольованих сарн і диких кабанів.

Гладкий посланник, від якого аж пашить здоров'ям, виходить уперед й урочисто промовляє:

— Уклін його величності болгарському цареві, що має славу найдемократичнішого володаря.

Борис злегка схиляє голову.

— Ми залишаємось вірні традиційній дружбі між болгарським і німецьким народами.

Етикет витримано, западає ніякова пауза.

— Сідайте, панове! — запрошує Борис гостей. — Сподіваюсь, доїхали добре. Яка погода в Софії?

— Ми приїхали з Варни, ваша величність, — відповідає Бекерле, — бо нам сказали, що ви в Євксиноградi.

На обличчі в Бориса щире співчуття...

— Дуже жаль! — хитає він головою. — Якби я знав...

Бекерле махає рукою.

— Нічого страшного, ваша величність. Як бачите, ми вас знайшли. Хто шукає, той завжди знаходить! — Він різко сміється.

Борис киває ввічливо головою, але в очах його — вираз прихованого презирства.

— Чого доброго, ви ще могли подумати, що я втік до Туреччини, — сміється він.

Бекерле зніяковіло кліпає очима, але за мить починає голосно реготати.

— Ваша величність завжди був дуже дотепний.

Генерали, здивовано перезирнувшись, і собі починають підлесливо усміхатись.

— Облишмо жарти, панове! — каже Бо-

[1] Прокляття! *(нім.)*.

рис. — Чим я зобов'язаний такій високій честі з вашого боку?

Бекерле дивиться на одного з генералів.

— Дозвольте, ваша величність, насамперед піднести вам подарунок, що його фюрер особисто надіслав вам на знак своєї великої симпатії до вас і до болгарського народу, — каже він.

Генерал подає Бекерле довгастий шкіряний футляр.

Бекерле відкриває його й виймає гарну мисливську рушницю, інкрустовану сріблом і перламутром.

Борис, мов зачарований, дивиться на рушницю.

— Прошу, ваша величність! — Бекерле підносить йому рушницю. — Бажаю вам завжди влучати в ціль. Німецька зброя всім приносить щастя й успіх.

— Передайте дорогому Адольфові мою щиру подяку, — мимрить Борис. — При першій же нагоді віддячу йому.

Западає коротка мовчанка, котру порушує Бекерле:

— Ваша величність, я прибув за особистим наказом фюрера. Його цікавить, чи готова дружня Болгарія виконати свої зобов'язання щодо осі.

Борис кладе рушницю на письмовий стіл, але все ще не відриває од неї очей.

— Звичайно, екселенц, — каже він. — Ми завжди виконували свої зобов'язання.

Бекерле дивиться на нього, трохи здивований.

— Сподіваюсь, ви розумієте, про що йдеться, ваша величність, — мовить він із ледь помітним роздратуванням. — Досі сам фюрер наполягав, щоб ви підтримували постійні дипломатичні відносини з більшовицькою Росією. Це був вияв його особистої прихильності до болгарського народу. Але продовжувати цей нейтралітет безглуздо й ненормально. Кожна нація повинна внести свій вклад у...

— Звичайно, екселенц! — ввічливо перебиває його Борис. — Ви маєте цілковиту рацію.

Посланник задоволено примружує очі.

— А тепер дозвольте мені, ваша величність, приступити до найприємнішої частини своєї місії. Мені доручено переказати вам, що фюрер бажає зустрітися з вами найближчим часом, і я роблю це з величезною приємністю. Він просить вашу величність назвати дату свого приїзду в Берхтесгаден або коли б ви бажали зустрітися з фюрером у Софії.

По Борисовому обличчю пробігає легка тінь, але він, привітно всміхаючись, зауважує:

— Стільки добрих новин в один день я не чекав.

Гості задоволено перемовляються.

— Перекажіть фюрерові, — звертається Борис до Бекерле, — що я безмежно вдячний за його запрошення. Дозволяю йому самому визначити дату мого прибуття в Берхтесгаден. Сподіваюсь, що встигну підготуватись до цієї зустрічі.

Бекерле киває головою.

Борис запрошує гостей до столу, всі беруть чарки.

По цементній долівці гупають ковані чоботи.

До підземелля заходить каральний взвод під командуванням чорного кучерявого унтер-офіцера. Всі солдати — молоді хлопці, і на їхніх юних обличчях — вираз явного збентеження. Приємне враження справляє підтягнутий, невисокий на зріст солдат з веснянками й кирпатим носом.

Офіцери відступають назад, щоб дати дорогу взводові, який зупиняється у вході до тунелю.

Солдати злякано дивляться на стовп.

— Струнко! Рівняйсь! — лунає в запалій тиші надсадний голос унтер-офіцера.

Солдати здригаються і починають незграбно шикуватись. Тим часом унтер-офіцер віддає нові команди. Він вимагає від солдатів присідати через одного, спрямовувати рушниці на стовп, потім брати їх до ноги.

На обличчях в офіцерів з'являється вираз здивування, очі їхні дивляться на прокурора. Він стоїть біля столу й порпається в портфелі. Поблизу стоїть священик, стискаючи в руці залізний хрест.

Обидва майори одійшли вбік. Перший, що служив підпоручиком у Заїмова, явно не приховує свого страху.

— Ти коли-небудь був присутній при розстрілі? — питає він пошепки товариша.

Другий майор мовчить, втупивши очі в прокурора.

Перший майор після деякої паузи веде далі:

— Я ні... Як ти гадаєш, він кричатиме?

— Не знаю, — відказує другий майор. — Та якщо це скоро не скінчиться, закричу я.

Перший майор вражено дивиться на нього й тільки тепер усвідомлює, що вони вже давно прийшли в підземелля.

— Мабуть, когось чекають, — каже він...

— Ми когось чекаємо, пане прокуроре? — запитує полковник з німецькими орденами.

В прокурорових очах з'являється загадковий блиск.

— Чекаємо... його, — шепоче він, киваючи головою вбік стовпа.

Полковник вражено дивиться на нього.

— Кого його?.. Не розумію.

Прокурор застережливо підіймає палець.

— Це височайший наказ, полковнику! — багатозначно каже він.

А той, кого «чекають», стоїть біля стовпа й з презирством дивиться на нікчемний фарс, який розігрується у нього на очах. Запаморочення від важкого повітря в тунелі у нього вже пройшло, він спокійно дихає і стежить за всім з підкресленою увагою. Для нього не лишилась непоміченою збентеженість офіцерів, дивна поведінка прокурора й безглузда гра в команди. Він давно зрозумів, що розстріл затягується навмисне й що вся ця метушня та присутність військових мають певну мету — випробувати ще раз, востаннє, силу його духа й витривалість. Заїмов догадується, хто ініціатор цього видовища. І разом з обуренням на його обличчі з'являється рішучість...

Але вираз його обличчя раптом змінюється, риси м'якшають. Він зупиняє свій погляд на солдатах і зокрема на тому невеличкому на зріст, чия рушниця здається вищою за нього. В очах Заїмова з'являється теплий блиск, його охоплює бажання сісти серед цих хлопців і поговорити з ними, як він це робив сотні разів у довгі ночі в окопах. Він навіть трохи подається вперед, але раптом здригається від тихого, застережного оклику:

— Пане Заїмов!

Заїмов швидко повертає голову. Замість сірих стін тунелю він бачить будку, за якою з'являється чиясь тінь.

— Стережіться, пане Заїмов. За вами стежать, — повторює той самий голос.

У чорному пальті, в капелюсі, з палицею, Заїмов зупиняється на тротуарі. За його спиною чуються обережні кроки. Він дивиться через плече і в глибині вулиці помічає темну постать, яка причаїлася біля стіни.

Заїмов звертає на першу-ліпшу вулицю і заходить у під'їзд.

Кроки наближаються і раптом змовкають. Хтось зупиняється поблизу й чекає...

— Купуйте, люди! Екстра ізюм! — вигукує чоловік у білому фартусі, набираючи лопаткою ізюм з вузького довгастого ящичка.

Лоток освітлює електрична лампочка, яка гойдається на вітрі. Літня жінка в окулярах і старомодному капелюшку стоїть перед продавцем і порпається в потертій сумці.

Наближається галаслива компанія. Худий німецький офіцер веде під руку двох молодих дам. Усі троє напідпитку. Голосно сміючись, вони зупиняються біля лотка.

— Прошу вас! — каже продавець, виймаючи кульок. — Екстра ізюм.

Німець недовірливо дивиться на ящички.

— Скажіть йому, що ізюм без зерняток. Першокласний товар! — звертається продавець до однієї з дам.

Вона починає перекладати, але в неї нічого не виходить.

Тоді озивається літня жінка:

— Вони невимогливі.

Продавець витріщає очі.

— Was hat sie gesagt? [1] — питає офіцер.

Жінки перезираються. Якийсь час вони вагаються, не знаючи, що йому сказати, потім одна з них сміється.

— Das du bist sehr simpatism [2], — каже вона каліченою німецькою мовою.

Німець, посміхаючись, киває головою і люб'язно вклоняється жінці. Потім підносить два пальці:

— Zwei kilo [3].

З'являється Заїмов. Зупинившись поблизу, він чує цю розмову. Обличчя його схвильоване. Та нараз він здригається, помітивши серед перехожих якогось чоловіка в капелюсі набакир, що протискується вперед. Заїмов швидко йде далі...

Дві руки знімають зі стіни портрет Бориса. Під ним видніє маленька замкова щілина.

Заїмов кладе портрет на невеличкий елегантний столик, на якому стоїть ваза з мандаринами і лежить журнал «Сигнали».

Розкішно обставлений хол. Дорогі тюлеві завіси, м'які меблі, пухнаті килими. Біля шафи стоїть палиця Заїмова, на якій висить його капелюх.

Заїмов виймає з кишені невеличкий ключ і встромляє його в замкову щілину. В тайнику заховано радіостанцію.

Надівши навушники, Заїмов сідає біля столика й щось записує на вузеньких аркушиках паперу. Обличчя в нього збуджене. По якомусь часі він знімає навушники й підводиться...

— Встигли, Володимире Стояновичу! Документи в наших руках,— каже теплий чоловічий голос з виразним російським акцентом.

Маленька мансарда з похилим дахом. Заїмов стоїть біля столу. Кремезний ясноокий чоловік жадібно їсть навстоячки. В руці у нього шматок хліба, на столі в папері халва.

— Я вже знаю, Аркадію Павловичу, — відповідає Заїмов. — Як бачите, ми можемо розраховувати й на болгарських офіцерів.

Росіянин киває головою.

— Так, тепер ваші співвітчизники безпечніше ступатимуть на рідний берег... Акція під Орізово теж закінчилась успішно.

Заїмов схвильований.

— З Польщі також маємо добрі новини,—

[1] Що вона сказала? *(нім.)*.
[2] Що ви дуже симпатичний *(нім.)*.
[3] Два кілограми *(нім.)*.

каже він, виймаючи вузькі аркушики паперу. — Поїзд сто три, про який ми повідомили їх минулої ночі, висаджено в повітря біля Лодзі. Є нові відомості про відправку німецьких ешелонів на Схід...

Аркадій Павлович швидко ковтає.

— Вибачте, я страшенно хотів їсти. В місті з самого ранку... Пригощайтесь халвою, Володимире Стояновичу. Перший клас... Мені дуже подобається ваша халва.

— Дякую, — киває головою Заїмов.

Аркадій Павлович підходить з халвою і хлібом до шафи й звідти запитує:

— З радіостанцією все гаразд?

— Авжеж, — відповідає Заїмов. — Хто б міг подумати, що з будинку депутата підтримується зв'язок з усією поневоленою Європою.

— А він сам?

— Я його не бачу. Але не вірю, що він здатен на щось погане. Кажуть, у молоді роки він був комуніст.

Аркадій Павлович пильно дивиться на Заїмова, і на його устах тремтить загадкова усмішка. Він виймає блокнот і авторучку, сідає до столу й підводить голову:

— Я готовий.

Заїмов провадить далі:

— Сьогодні вранці з Варшави на Бєлосток вийшов ешелон із танками й мінометами... На радянській території буде завтра о десятій... У Словаччині...

Аркадій Павлович робить записи в блокноті, часто струшуючи ручку й весь час усміхаючись. Заїмов помічає це й зацікавлено дивиться на нього.

— Що трапилось, Аркадію Павловичу?

— Нічого, нічого, я вас слухаю, — махає він рукою, але за мить відкидається назад і каже, лагідно дивлячись на Заїмова: — Я радий за вас, Володимире Стояновичу. — Сором'язливо усміхається й додає: — Скажу одверто, мені трохи дивно. Я вперше зустрічаю генерала, який...

Заїмов відступає на кілька кроків. По його обличчю пробігає легка тінь.

Аркадій Павлович помічає це й ніяковіє.

— Не ображайтеся, Володимире Стояновичу. В мене є на це своя причина... Коли мені було п'ять чи шість років, у нашій губернії відбувались маневри. Тоді я вперше побачив живого генерала. О, який він був поважний, цей генерал! Потім щоночі снився мені... Після громадянської війни все змінилось, але в мене залишилось якесь особливе почуття до генералів...

Заїмов замислено всміхається.

— Для вас усе просто і зрозуміло, Аркадію Павловичу, — тихо каже він і зосереджено дивиться перед себе. — Досягти генеральського чину зовсім неважко. Важче стає потім. Усе життя я служив вітчизні й раптом...

Заїмов підводиться й ходить по кімнаті.

— Знаю, що я потрібний їй і зараз, — каже він. — Я сам прийшов до вас і запропонував свою допомогу. А втім...

Він зупиняється біля віконця і, підвівши голову, дивиться вгору.

Аркадій Павлович стурбовано підходить до нього:

— Володимире Стояновичу!

— Інколи мені здається, що я цілком самотній, — немов про себе, веде далі Заїмов. — Навколо мене ніби виріс високий мур, і всі опинилися по той бік... навіть дружина. — Він різко повертається. — А я звик спілкуватися з людьми, хоч вони й звичайні солдати. Мені треба знати, що вони думають і чи маю я рацію...

Аркадій Павлович співчутливо прислухається до слів Заїмова, потім бере його лікоть і злегка стискує.

— Але ж ви й зараз спілкуєтесь, Володимире Стояновичу. Подумайте тільки, з якою силою-силенною людей ви зв'язані і тут, і на чужині, хоч і не знаєте їх... А щодо того, чи маєте ви рацію... — Він раптом ляскає себе по лобі. — Трохи не забув! У мене для вас є важлива новина, Володимире Стояновичу. Двісті чотирнадцятий повідомив, що на завтра вас запрошено до палацу. Борис влаштовує великий прийом... Треба вийняти зі скрині старий мундир, друже!

Заїмов вражено дивиться на нього.

Борис, урочисто всміхаючись, виголошує тост:

— Панове, я хочу щиро поздоровити вас з нагоди першої річниці приєднання нових земель до матері-Болгарії й побажати нових успіхів у вашій високопатріотичній діяльності. Підносьте й далі так само старанно болгарський дух у цих куточках нашої улюбленої вітчизни й будьте певні, що майбутні покоління із вдячністю згадуватимуть ваші патріотичні вчинки. За велику Болгарію, панове!

В просторому залі гримить могутнє «ура».

Гості — цивільні й військові — оточують Бориса, кожний хоче цокнутися з ним. Ті, що вже цокнулися, швидко йдуть до довгого столу, заставленого всілякими закусками та напоями.

Борис із чаркою в руці переходить від групи до групи, жартує.

Нарешті він підходить до Заїмова.

— Радий бачити вас, пане генерал! — каже він, подаючи йому руку. — Як ся маєте? Як ваша мила дружина?

Заїмов, одягнений у скромний чорний костюм, стримано всміхається:

— Дякую, ваша величність.

Борис бере його під руку й повільно йде залом.

— Я чув, що останнім часом ви займаєтесь виробництвом паперу для упаковки. Як називається ваше підприємство? Якась незвичайна назва...

— «Слов'янин», — відказує Заїмов.

Вони зупиняються неподалік од довгого столу.

— Так, так, — веде далі Борис. — І чи спроможний... цей «Слов'янин» задовольнити ваші потреби, пане генерал?

— Не можу поскаржитись, — відповідає Заїмов, придивляючись до гостей, що скупчилися біля столу з ласощами.

— От і добре, — каже Борис. — Така заслужена людина, як ви, не повинна відчувати ні в чому незручності.

Він помічає, що Заїмов дивиться в інший бік, і повертається до столу. На його обличчі з'являється вираз невдоволення.

— Ходімо! — веде він його до виходу.

Вони виходять із залу і заходять до кімнати, де вздовж стін стоять скляні шафи з дорогою порцеляною.

Заїмов трохи збентежено ступає по пухнастому килиму. Підкреслена Борисова увага непокоїть його.

— Щиро радий, що можу поговорити з вами, пане генерал, — приязно веде далі Борис. — Ми з вами знайомі давно, пам'ятаємо й добрі і... не зовсім добрі часи. Але я завжди цінував вашу мужність і патріотизм, намагався забувати помилки минулого... Ось чому в цю відповідальну для нашої батьківщини годину мені буде цікаво й корисно почути, що думає досвідчений воєначальник і великий патріот про найближче майбутнє Болгарії.

Заїмов зупиняється, напівобернувшись до шаф.

— Ви можете бути цілком відверті, пане генерал, — додає Борис. — Як бачите, ми з вами тут самі.

— Ми надто різні люди, щоб бути відвертими один з одним, ваша величність, — підкреслено холодно відповідає Заїмов.

— Саме різні люди люблять один одного, пане Заїмов, — посміхаючись, каже Борис.

— Але в даному разі йдеться про погляди, а не про почуття.

— Правильно. Та я гадаю, що між нашими поглядами не така вже й велика різниця... Чи, може, я помиляюсь?

Питання поставлено із щирою відвертістю. Заїмов хвилину міркує, потім каже:

— Коли б я знав, які у вас плани на найближче майбутнє, то, мабуть, відповів би.

Борис на мить замислюється і дивиться на одну із шаф. За склом виставлено розкішний чайний сервіз з китайського фарфору.

Заїмов також дивиться на сервіз.

— Я теж люблю великий російський народ, пане генерал, — несподівано каже Борис, елегантним жестом показуючи на сервіз. — І не тільки тому, що небіжчик Микола Другий був моїм хрещеним батьком. Навіть більшовицька революція не змогла похитнути ці мої почуття... Та коли я повинен вирішувати як глава держави...

Погляди їхні зустрічаються, Борис тре чоло й додає стурбованим голосом:

— Не виключена можливість, що найближчим часом у нас попросять військовий корпус для Східного фронту.

Заїмов здригається. У першу мить йому хочеться крикнути, що це буде самогубством для Болгарії й Борис не має права ставити під загрозу долю країни, але щось спиняє його. У ньому несподівано пробуджується обережність, якої він навчився останнім часом. Потай дивиться на Бориса. Хоч Заїмов стоїть, напівобернувшись до шафи, цар стежить за ним з напруженою увагою.

— Я певен, що коли це станеться, ваша величність прийме правильне рішення, — спокійно каже Заїмов.

Борисові насилу вдається приховати своє розчарування.

Вони виходять із кімнати з порцеляною і входять в іншу, де виставлені гарні старовинні годинники. Годинники стоять уздовж стін — низькі й високі, з усілякими прикрасами, фігурками й орнаментом. Деякі зупинились, а деякі йдуть, і їхнє цокання робить кімнату якоюсь особливо затишною.

Заїмов з цікавістю дивиться на годинники.

— Колекція збагатилася, ваша величність, — каже він.

Борис усе ще стоїть задуманий.

— Ви давно не були в мене, пане генерал, тому вам так здається, — відповідає він нарешті.

Заїмов виймає кишеньковий годинник і звіряє його.

— Можливо, — каже він, усміхнувшись. — Наші годинники показують різний час.

Борис зацікавлено дивиться на нього.

— Це моя провина. Мені треба було вас раніше покликати... Та, можливо, ще не пізно виправити помилку?

Заїмов хитає головою.

— Навряд. Доведеться чимало попрацювати, — і він показує на годинники.

Явно задоволений грою, Борис зауважує:

— А якщо ви підведете свій?

Вони всміхаються, пильно стежачи один за одним.

— Мій іде точно, ваша величність, — відповідає Заїмов і, підійшовши до годинника

з міфічними статуетками, каже: — Красень! Звідки він?

Борис з неприхованою гордістю дивиться на годинника.

— Подарунок грецького короля! — Він трохи насуплюється й тихо додає: — Надіслав його мені за кілька тижнів до капітуляції Греції.

Заїмов похмурнів.

— Вони могли полегшити свої страждання, — каже раптом Борис.

Заїмов відчуває в Борисових словах якусь невпевненість.

— Інколи страждання неминучі, — відповідає він.

— Нам пощастило їх уникнути.

— Поки що. І то завдяки вашій далекоглядній політиці.

Борис недовірливо позирає на Заїмова.

— Важко такій маленькій країні довго провадити самостійну політику, — каже він, зітхаючи.

Заїмов не відповідає. Він зупиняється біля незграбного масивного годинника й нахиляється, щоб прочитати напис на циферблаті.

— Не знав, що у вас є й подарунок вашого батька... Зіпсований?

— Ні. Просто незаведений... Хочете послухати?

— Дякую. Не треба, — відповідає Заїмов.

Борис нетерпляче дивиться на нього, потім каже з несподіваною відвертістю:

— Як легко було моєму батькові!

І знову в цьому признанні Заїмов відчуває роздвоєність Бориса, його страх перед завтрашнім днем. Він мовчить, навмисне затягуючи огляд годинників. І раптом чує Борисове запитання:

— Що б ви сказали, пане генерал, якби вам доручили очолити корпус, який нам доведеться послати на Схід?

Заїмов приголомшено обертається. Борис пильно й трохи розгублено дивиться на нього, ніби й сам не знає, як це в нього вирвалось. Заїмов розуміє, що цар не витримав гри в прощупування й відкрив небезпечний і несподіваний навіть для самого себе козир.

Якусь мить обидва мовчать, потім Заїмов каже, ледь помітно посміхнувшись:

— Мені важко повірити в реальність цієї пропозиції, ваша величність. Про неї хтось уже знає?

У Борисових очах з'являється іронічний блиск.

— О, я розумію вас, ви боїтеся заперечень! Можете бути спокійні. Хто стане заперечувати проти такого уславленого командира, як ви, героя трьох воєн і беззмінного керівника воєнного союзу?

— А ви все-таки не забули помилок минулого.

— Головне не робити помилок тепер, пане генерал, — різко відповідає Борис, але тут же повертається до попереднього, прихильного тону. — Повірте мені, я говорю з вами абсолютно щиро. Цей пост матиме для вас велике значення.

Заїмов опускає очі. Що Борис хоче сказати останніми словами? Чи не пронюхав він, бува, чогось, якщо запросив його до себе й веде таку розмову?.. А якщо дати згоду, то чи не надто ризикує цар? Ні, не може бути, щоб він серйозно ставився до своєї пропозиції. Певно, він має на меті щось інше. І Заїмов вирішує: треба виграти час.

— Дякую за високе довір'я, ваша величність, — каже він. — Можна дати відповідь через двадцять чотири години?

— Звичайно, пане генерал, — широко усміхається Борис. — Ви маєте на це право... Як бачите, незважаючи ні на що, ми знайшли з вами спільну мову...

Маленький прапорець з серпом і молотом тріпоче на вітрі. Чорний форд, на передньому крилі якого прикріплено цього прапорця, мчить софійськими вулицями. У машині, крім шофера, сидять троє в капелюхах з широкими російськими обличчями.

На певній відстані за фордом рухається ще одна машина. В ній їдуть двоє чоловіків у модних пальтах. Один із них у невеличкий театральний бінокль безперервно стежить за фордом. Другий нервово лузає насіння, спльовуючи лушпайки в жменю.

Незабаром машини вириваються з гомінких вулиць міста і мчать порівняно безлюдним Княжевським шосе.

У форді починається розмова російською мовою.

— Ті самі! — каже один із пасажирів, обережно дивлячись у заднє віконце.

— Як їм не набридло! — зауважує другий.

— Не турбуйтеся. Викрутимось якось і цього разу.

Цей голос нам знайомий. Та в першу мить ми не бачимо того, хто це сказав. Видно тільки, що обидва росіянина, які сидять на задньому сидінні, опустили очі.

Тільки тепер ми впізнаємо Аркадія Павловича, який зіщулився біля ніг пасажирів.

— Де ми? — питає він.

Один із пасажирів дивиться у вікно.

— У Княжево.

А форд тим часом мчить по шосе і незабаром піднімається на Владайські височини. Друга машина не відстає од неї.

— Куди вони їдуть, запитати б їх! — мимрить чоловік із біноклем.

— Ти стеж і не мудруй! — відповідає другий. — Кудись доїдуть.

— Доїдуть і повернуться назад, — каже перший. — Як і минулого разу... Ага, збільшують швидкість.

Форд виривається вперед і зникає за крутим правим поворотом. Раптом він зупиняється на лівому узбіччі шосе над самою річкою. З машини вискакує Аркадій Павлович і ніби крізь землю западається. Слідом за ним виходить шофер і піднімає капот.

Машина з переслідувачами різко гальмує недалеко від форда. Видно тільки її передню частину.

— Не можу зрозуміти, що вони роблять,— витягуючи шию, каже чоловік із біноклем.

— Оглядають мотор, — байдуже відповідає шофер.

— Проїдь трохи вперед!

Але це вже зайве: форд рушає.

— Швидко за ними! — вигукує чоловік, що лузає насіння.

Незабаром вони наздоганяють форд. Тепер їм видно й без бінокля, що в машині все без змін.

— Все гаразд, — повідомляє чоловік із біноклем. — Усі четверо на місцях.

Другий заспокоєно опускається на сидіння...

— Ви повинні негайно виїхати з Болгарії!— каже Аркадій Павлович, звертаючись до Заїмова.

Вони стоять один навпроти одного в закинутому кар'єрі. В глибокій ущелині в'ється стрічка шосе. Навколо ні душі.

— Ми завжди готові були перекинути вас до Радянського Союзу, — веде далі Аркадій Павлович. — Досі ми давали вам можливість самому вибрати день, а тепер право на вибір ви вже втратили. Летіти треба сьогодні.

Заїмов вражено дивиться на нього. Аркадій Павлович бере його за лікоть.

— Повірте, що іншого виходу немає, Володимире Стояновичу! Ваша розмова з Борисом означає лише одне — вас викрито і ви будете заарештовані.

Заїмов хмуриться.

— Я в цьому не впевнений, — стиха відказує він. — Та коли навіть і так, я все одно не можу виїхати.

Аркадій Павлович приголомшено дивиться на нього.

— Чому?

Заїмов робить кілька кроків понад прірвою.

— Ще є надія, що нам пощастить уникнути втручання у війну!

— Це чистісінька ілюзія, — заперечує Аркадій Павлович. — Питання вже вирішене.

Заїмов хитає головою.

— Помиляєтесь. Борис іще вагається. Тому він мене й викликав, тому й зробив таку незвичайну пропозицію. Він хотів на мені перевірити не лише громадську думку, а й самого себе.

Аркадій Павлович скептично дивиться на нього.

— І ви гадаєте, що зможете вплинути на нього?

— Я повинен спробувати! — Заїмов дивиться кудись удалину й схвильовано додає: — Цей важкий, небезпечний шлях я обрав не для того, щоб накивати п'ятами в рішучий момент, Аркадію Павловичу. Я ніколи так не робив, не робитиму й зараз. Для Болгарії пробила вирішальна година, і моє місце тут.

— Але ж це самогубство! Вас схоплять!

— Іноді це краще! — замислено каже Заїмов.

Аркадій Павлович якусь мить збентежено дивиться на нього, потім веде далі з несподіваною категоричністю.

— Зрозумійте, пане генерал, що такого свавілля ніхто не допустить. Ідеться не тільки про ваше життя, і ви повинні підкоритися!

Заїмов зблід.

— Я підкоряюся тільки своїй совісті, пане секретар! — блиснувши очима, з притиском відповідає він. — Ви добре знаєте, що я не шпигун, який працює за гроші й зобов'язаний виконувати накази. — І, повернувшись, рішуче прямує назад. — Що ж до того, що можуть постраждати інші, то ви не турбуйтеся: якщо буде треба, я мовчатиму не гірше від вас, — каже він, зупиняючись на виступі скелі.

Аркадій Павлович застигає на місці. На його обличчі — розгубленість і щирий жаль. Промимривши щось, він швидко прямує до Заїмова й далі говорить уже по-російському. Голос його зривається.

— Ех, Володимире Стояновичу, як вам не соромно!.. Шпигун... гроші... що це ви мелете?

Обидва зупиняються над шосе, забувши про те, що їм треба ховатися, наїжачені, замкнуті в собі, глибоко переживаючи це прикре непорозуміння. Першим отямлюється Аркадій Павлович.

— Ходімо! — каже він, беручи Заїмова за руку. — Тут нас побачать... Ех, ви! Взяти б вас та...

Вони повертаються між скелі, й Аркадій Павлович стомлено сідає на камінь. Тривала мовчанка. Нарешті Аркадій Павлович виймає з кишені велику коробку цигарок і, глянувши на Заїмова, тихо запитує:

— Хочете цигарку?

Заїмов обертається й повільно йде до Аркадія Павловича.

— Вони не схожі на ваші, — говорить ро-

сіянин, роздивляючись цигарки. — У вас гарний тютюн.

Заїмов винувато дивиться на нього.

— Вибачте, Аркадію!.. — каже він.

— Візьміть, — Аркадій Павлович простяг йому цигарки.

Заїмов закурює цигарку, тримаючи її якось особливо, ніби гріє долоні. Аркадій Павлович помічає це.

— Ви якось незвично тримаєте цигарку, Володимире Стояновичу, — каже він. — Я бачу це вже не вперше.

Заїмов дивиться на свою руку й усміхається.

— Звичка з війни. Так ми грілися в шанцях.

— Ти збожеволів, Владю!—скрикує струнка ясноока жінка, підбігаючи до Заїмова. — Мій останній припас!

Підперезаний фартухом, засукавши рукава, до кухні входить Заїмов, тримаючи полумисок з борошном.

— Прошу тебе, Ануш! Зроби мені таку ласку... От побачиш, що я спечу... Вийде смачніше, ніж у матері!

Жінка зупиняється на порозі й, усміхнувшись, киває головою. Вона вже не молода, але її постава та обличчя зберігають дівочу свіжість і жвавість.

Заїмов досипає трохи борошна до розчиненого тіста і місить його.

— Подай-но мені качалку, — каже він.

Жінка дістає з-за шафи довгу качалку і йде до нього.

Заїмов починає розкачувати тісто. Качалка вислизає з рук.

Анна всміхається, притискуючись щокою до його плеча.

— Дай сюди... Тобі не личить...

— Ні! — наполягає на своєму Заїмов. — Я сам... Так... Бачиш? Ось і все. А тепер наріжемо тісто смужками... Ніж! Де ніж?

Анна показує йому ніж, який лежить перед ним.

— Коли ти стоїш біля мене, я ніяковію, — каже він.

Дружина хоче одійти, та Заїмов хапає її за руку пальцями, вимазаними в тісті.

— Зажди.

Вони довго дивляться одне одному в вічі. Очі їхні випромінюють тихе щастя людей, що довгі літа прожили разом. Зітхнувши, Заїмов по хвилині відводить погляд.

— Що з тобою, Владю? — шепоче Анна.

Він опанував себе й глянув на плиту.

— Вогонь погас!.. Скоріше дров!

Анна підкидає в плиту дрова.

Заїмов нарізає тісто тоненькими смужками. Обернувшись, він бачить, як у плиті палає полум'я. На обличчі його лягає тінь тривоги.

Анна хоче зачинити дверцята, та Заїмов раптом зупиняє її:

— Не зачиняй! — Потім тихо додає: — Постій отак!

Дружина розгублено дивиться на нього.

Кухню огортає сутінь. Вогонь освітлює Аннине обличчя і кидає відблиски на стіни.

— Пам'ятаєш зиму в Брезніку? — каже Заїмов якимсь незвичним голосом. — Буржуйка розпікалась, ми відчиняли дверцята й годинами дивилися на полум'я... І ти була тоді така ж гарна, як зараз... — Він підходить до неї, зачарований її красою, та в цю мить звідкись із глибини будинку долинають удари годинника. Заїмов зупиняється, прислухається, потім поволі розв'язує фартух.

— Я захопився! — говорить він, усміхаючись. — Ануш, ти не гніватимешся, якщо я ненадовго вийду? В мене є деякі справи.

Анна стривожена. Годинник відраховує удари...

Рвучко відвернувшись од вікна, Борис швидко підходить до годинника й накручує його. Лине ніжна мелодія. Потім він накручує іще кілька годинників і зникає за дверима.

За хвилину до зали входить Заїмов. Його зустрічає чарівний хор годинників. Є щось незвичайне й хвилююче у цих різноголосих тонах, в яких звучать і ніжні переливи сопілки, і могутні басові акорди, і пташиний спів.

Заїмов повільно проходить повз годинники, зиркаючи то на один, то на інший. Перед дверима в глибині зали він зупиняється. За спиною в нього завмирає останній удар, але повітря ще тремтить од луни, ніби душа часу продовжує жити. Заїмов кілька секунд стоїть нерухомо, потім рішуче стукає в двері.

— Заходьте! — озивається голос.

Він натискає ручку й заходить до невеличкого кабінету з каміном углибині.

Борис сидить у кріслі перед каміном і, нахилившись, ворушить жар довгою блискучою кочергою. Побачивши Заїмова, він усміхається, але не підводиться.

— О, це ви, пане генерал! Будь ласка, сідайте!

Заїмов зупиняється біля стільця.

— Дякую, ваша величність, — каже він сухо. — Я прийшов сюди вдруге не тільки для того, щоб сказати вам «ні» на вашу пропозицію. Ви ще вчора знали, що я не прийму її. Ви хотіли викликати мене на відвертість... Ну, гаразд. Цього вечора я буду з вами цілком одвертий.

Борис слухає Заїмова дедалі збудженіше, свердлячи його пильним поглядом. Нарешті він підводиться й, підступаючи до Заїмова, каже удавано чемно:

— Цікаво... Це дуже цікаво! Я охоче послухаю!

Набравши повні груди повітря, Заїмов починає:

— Ми стоїмо перед вирішальним кроком, ваша величність. Від нього залежить, чи збереже наша країна свою свободу й гідність, а чи полетить у прірву. Якщо ми не знайдемо в собі сили відмовитись од нинішньої згубної політики...

Борис здригнувся. По його обличчю промайнула тінь невдоволення.

— Ви забуваєте про наші зобов'язання перед союзниками, пане Заїмов, — холодно каже він.

— Ніколи не пізно зректися зобов'язань, прийнятих всупереч волі народу.

— А ви не вважаєте, що говорити від імені народу досить ризиковано? — дещо іронічно зауважує Борис.

— Набагато ризикованіше діяти всупереч його інтересам, — різко відказує Заїмов.

Бориса пересмикнуло.

— Болгарія зв'язана з великим німецьким народом. Якби не він, ми ніколи не здійснили б своїх національних ідеалів.

Заїмов замислився: невже Аркадій Павлович мав рацію? А йому ще вчора здавалося, що на Бориса можна вплинути! Чи, може, він і справді провокує його? З якою ж тоді метою?.. Ні, треба ще раз спробувати. Умовляти, просити, а якщо треба, то й пригрозити.

— Послухайте, ваша величність, — починає він схвильовано. — Шлях, яким ми йдемо, згубний для Болгарії. Він принесе нам лихо, перетворить наші міста й села на руїни. Хіба мало страждань, яких ми зазнали в минулі війни?

— Шлях націй до величі завжди веде через страждання й кров, пане Заїмов, — пишномовно заявляє Борис. — Кожен народ тільки шляхом жертв може здобути собі гідне місце на землі.

Заїмов енергійно хитає головою.

— Ні, ви не маєте рації. Вчора ви міркували інакше! Ви також бачите у цьому небезпеку!

Борис мовчки дивиться у вогонь. Заохочений його мовчанкою, Заїмов пристрасно веде далі:

— Вас підтримає народ, ваша величність. Я теж ладен піти на все, щоб урятувати Болгарію від лиха. Чому б вам не прийняти цю допомогу?

Борис глузливо дивиться на нього.

— Чию допомогу?

Заїмов ніби не чує його.

— Ви мусите виявити розсудливість, — каже він. — Адже змогли ми досі зберігати добрі стосунки з Росією?

— Чого ви хочете? — спалахнув раптом Борис, наче вжалений. — Щоб я вклав угоду з комуністами? Щоб Болгарія стала більшовицькою республікою? Про це ви мрієте?

Заїмов мовчить. Борис стоїть перед ним і провадить далі, пронизуючи його холодним поглядом.

— Ви дивуєте мене, Заїмов. Колись ви були справжній патріот і брали участь у трьох війнах за визволення своїх поневолених братів.

— Так, я брав участь у трьох війнах, кожна з яких закінчилася національною катастрофою, — спокійно відказує Заїмов. — І я не хотів би стати свідком четвертої катастрофи.

— Дурниці. Зараз не п'ятнадцятий рік!

— Але завтра може настати вісімнадцятий, будьте певні! І вас спіткає доля вашого батька.

Обличчя царя нервово скривилося. Кілька секунд він мовчить, потім каже голосом, що зривається од злості:

— Ви ніколи не відзначалися особливою проникливістю, Заїмов, але принаймні були хоробрі. Тепер ви скиглите, мов пенсіонер... Мені соромно, що ви були моїм генералом!

Заїмов окидає його презирливим поглядом.

— Вашим генералом я не був, — відказує він категоричним тоном. — Ви це добре знаєте. Народ давно забув би про вас, якби в тридцять четвертому році вас не врятували ваші генерали.

Борис нещиро розсміявся.

— Ви й цього не зрозуміли. Добре, що народ розумніший за вас і сказав своє слово тридцять четвертого року.

— Помиляєтесь, болгарський народ вас не підтримував, бо ніколи не любив вас.

Від люті в Бориса одібрало мову.

Заїмов кілька секунд мовчить, потім поволі випростується.

— Мені більше нема чого вам сказати.

— Тим гірше для вас! — кричить Борис.

Заїмов обертається й суворо дивиться на нього.

— Перш ніж піти, я хочу ще раз попередити вас: якщо ви наважитесь кинути народ проти Росії, з вами станеться те, чого, на жаль, ми не встигли зробити вісім років тому... Прощавайте!

— Ви пошкодуєте!.. — підхоплюється Борис.

Заїмов зупиняється біля дверей.

— Для мене це вже не має ніякого значення.

Борис зщулено дивиться йому вслід.

Лице Заїмова пливе в темряві нічного міста.

Воно поринуло в роздуми, на ньому відбиваються складні почуття, викликані розмовою з Борисом. Про незвичайний стан Заїмова промовляють не лише вираз його обличчя, а й музика, від якої стискається серце. Вона супроводжує його вулицями міста.

А місто тим часом живе своїм життям; всі кудись поспішають, скрізь повно чужих мундирів і прапорів, стіни вкриті написами.

І раптом долинає карбований крок, звучить уривчастий фашистський марш. Заїмов мимоволі зупиняється. Неподалік знайомий лоток із знайомим веселим продавцем.

Заїмов обертається, і по його обличчю перебігають відблиски.

Марш чути дедалі голосніш. Вулицями проходить факельна процесія новобранців. Юнаки у військовій формі. Вони в захопленні.

Заїмов з болем і гіркотою дивиться на їхні закривавлені полум'ям обличчя. Хто вони? Про що думають, чого прагнуть?..

— Вперед! На подвиги! — кричить продавець. — Хай живе велика Болгарія!

Заїмов обертається до нього. Погляди їхні зустрічаються. Продавець обережно підморгує йому.

А процесія тим часом крокує далі повз пам'ятник Царю Визволителю. І, дивлячись на юнаків у військовій формі і на язики полум'я, що виграють на бронзових постатях барельєфа, Заїмов, здається, запитує себе: «Невже вони ладні піти навіть проти своїх визволителів?»

Линуть урочисто величні звуки дзвонів храму Олександра Невського.

Перед Заїмовим проходить нова процесія, у повітрі горять інші вогні.

Тисячі віруючих із свічками в руках обходять храм. Чути багатоголосу пісню.

Заїмов мимоволі вливається в потік людей. Повз нього пропливають освітлені вогниками свічок обличчя. Він вдивляється в них, і його великі очі ніби пристрасно запитують: «А ви з ким і що б ви зробили, якби...»

Раптом поблизу чується тупіт кінських копит і ту ж мить гримить постріл. Заїмов зупиняється. Юрба сколихнулася. Якась бабуся похапцем хреститься, потім злякано озирається. А дзвони далі урочисто гудуть.

Заїмов поспішає темними вулицями, спрямувавши вперед палаючий погляд. Чи прозрів він хоч трохи після блукання по місту?

Не зупиняючись і не озираючись, він крокує далі, і в цій його необережності з'явилося щось нове, щось таке, ніби для нього вже й справді все втратило будь-яке значення.

Порівнявшись із високим будинком, він заходить у під'їзд і швидко йде по сходах. На першій площадці зупиняється, відчиняє ключем двері. Скрегіт ключа в замку заглушає якийсь шум, що долинає знизу: здається, ніби хтось обережно крадеться по сходах.

Заїмов заходить до знайомої нам квартири, дивиться на годинник і підходить до портрета Бориса. Відкривши тайник, він здивовано відступає: радіостанція щезла, в глибині отвору потворно стирчать лише два дротики.

Заїмов вражено дивиться на тайник, губи його мимоволі шепочуть:

— Аркадій Павлович?..

Похмурий туманний день, рівнина лежить сумна й безлюдна в тиші ранньої весни. Переодягнений за машиніста, Борис стоїть біля віконця локомотива. Віддалік блимає семафор. Борис відходить од віконця, натискає важіль, лунає пронизливий свист. Поїзд уповільнює рух. Пропливають перші будиночки невеличкого міста.

Знову висунувшись з віконця, Борис дивиться на присадкуваті будиночки. Навіть сліди сажі не можуть приховати, яке стомлене й невеселе його обличчя.

Поїзд повільно зупиняється. На пероні маленької станції панує пожвавлення. На сусідній колії стоїть ешелон із військовими. Дехто сидить у вагонах, але більшість блукають по станції.

Якийсь час Борис спостерігає солдатів, серед яких є старші навіть за нього, потім раптом відчиняє дверцята й зіскакує на перон. Він іде серед солдатів і чує їхні гіркі жарти, зітхання й прокльони. До нього долинають слова сумної солдатської пісні.

Несподівано до нього підскакує вусатий фельдфебель, пильно дивиться на нього, потім хвацько клацає закаблуками й віддає честь:

— Доброго здоров'я, ваша величність!

Солдати здивовано обертаються. Новина блискавично поширюється по станції. Бориса оточують призовники запасу. Фельдфебель марно намагається вишикувати їх.

— Як ся маєте, хлопці? — бадьоро посміхаючись, запитує Борис. — Бачу, служба вам подобається?

Кілька чоловік догідливо розсміялися, решта мовчить. І раптом перед Борисом виростає кремезний солдат у латаній, покороткій формі й стоптаних чоботях.

— Чи скоро відпустите нас додому, ваша величність?

Солдати жвавішають. Ніби раптом прориває греблю. Бориса засипають нетерплячими запитаннями:

— Щось надто довго триває служба, ваша величність!..

— Не видно кінця-краю.

— Нас уже діти позабували!..

— І жінки теж!..

Усмішка щезає з обличчя Бориса. Він повільно задкує.

— Ваша величність, щойно мене повідомили, що арештовано генерала Заїмова, — чути голос начальника царської розвідки.

Борис рвучко обертається.

Умитий і переодягнений у цивільне, він стоїть біля вікна розкішного вагону.

— Підозріння підтвердилося, — веде далі придворний генерал, якого нам не видно. — Заїмов підтримував зв'язки з радянським посольством. На жаль, таємну радіостанцію їм удалося врятувати, та все ж...

Борис мовчить. Він явно збентежений. Видно, що його мучать суперечливі почуття. Він робить кілька кроків по вагону і знову зупиняється біля вікна.

— Що накажете, ваша величність? — запопадливо питає придворний генерал.

Борис мовчки дивиться на дерева, що пливуть повз вікна.

— Може, так краще? — допитується генерал.

Борис невдоволено супиться.

— Збережіть свою думку при собі... А мені дайте спокій!

Чути звуки кроків, що віддаляються.

— Заждіть! — наказує раптом Борис.

І ми тільки тепер бачимо придворного генерала. Обличчя його незворушне й непроникливе, як завжди, під очима залягли глибокі тіні.

Борис пильно дивиться на нього і наказує категоричним тоном:

— По-перше, арешт Заїмова зберегти в цілковитій таємниці до мого від'їзду в Берхтесгаден. І, по-друге, поширити чутки про те, що Заїмову було запропоновано командування корпусом, що вирушить на Східний фронт.

— Зрозуміло! — киває головою генерал.

— Можете йти!

Борис лишається сам у розкішному вагоні. Це вже не вимазаний сажею машиніст і не «народний» цар, який, широко усміхаючись, любить загубитися в юрбі й цілувати руки бабусям. У тісному вагоні ходить бентежна й безпорадна людина, яку складні, суперечливі почуття од переможної зловтіхи кидають в обійми чорного жаху. І серед бурхливих звуків музики, що виповнюють вагон, який мчить крізь ніч, ми чуємо голос його напруженої думки: «Так ось чому ти був такий сміливий!.. На що ти розраховуєш?.. Що примусило тебе стати на цей шлях?.. Хотів би я побачити, як ти виглядаєш зараз і як поводитимешся завтра, коли станеш перед судом»...

— Ваша величність! Ваша величність!..

Борис здригається і обертається.

Знову голий дубовий ліс. З обличчя Бориса не щезли сліди напружених роздумів.

— Підняли, ваша величність! — підбігають до нього двоє захеканих єгерів. — Собаки женуться за сарною.

І справді, поблизу чути скажений гавкіт собак.

Борис збуджено озирається.

— Де?.. Де ви бачили її?

— Там, ваша величність, — показує один із єгерів.

Борис знімає рушницю і на ходу заряджає її.

Солдат із телефоном біжить за ним.

Гавкіт собак швидко віддаляється. Борис біжить до близького видолинка. Єгері лишаються позаду. На мить він зупиняється біля дерева, та це місце йому явно не до вподоби, і він одразу перебігає на інше.

І раптом, коли його повністю захопив мисливський азарт, коли в очах його з'явився хижацький блиск, до нього долинає голос придворного генерала:

— Пускати, ваша величність?

Знайомий кабінет із каміном. Начальник розвідки схилився над гарним грамофоном.

— Пускайте! — каже Борис.

На столику перед ним стоїть пляшка з ганусівкою, з якої він раз по раз наливає собі.

— Знову з початку?

— Так.

Генерал ставить пластинку, опускає голку, і в кімнаті звучить приглушений, збентежений голос:

— Підсудний, ви знаєте, що вам доведеться відповідати за тяжкий злочин проти царя і вітчизни?

— Тільки проти царя, але не проти вітчизни, — перериває його гучний голос Заїмова.

ГОЛОВА СУДУ. Погано починаєте. В чому, по-вашому, різниця між злочином проти його величності й проти вітчизни?

ЗАЇМОВ. Часте згадування його величності підриває репутацію суду, який мав би судити згідно з існуючими законами, а не за вказівкою царя.

ГОЛОС ІЗ ЗАЛУ. Я протестую! Позбавте його слова!

ГОЛОВА СУДУ. Можете бути спокійні. Ваш злочин підходить під параграфи закону, який передбачає смертну кару — легшу чи важчу... залежно від вироку.

ЗАЇМОВ. Пане голово, зараз іде друга світова війна, і на її фронтах умирають лише геройською або ганебною смертю.

ГОЛОВА СУДУ. Смерть за вироком суду завжди ганебна.

ЗАЇМОВ. Буває, що, виносячи вирок, суд укриває ганьбою себе, а не підсудного!

Різке калатання дзвінка і гамір голосів у залі. Потім западає тиша.

Весь час, поки звучить грамофонний запис, генерал стоїть перед столиком, не насмілюючись глянути на Бориса.

— Чому ви не сідаєте, пане генерал? — насмішкувато питає Борис. — Ви не підсудний.

Начальник розвідки машинально опускається в крісло. Грамофон далі відтворює запис процесу.

ПРОКУРОР. Він зловживає терпінням суду.

ЗАЇМОВ. Пане прокурор, ви повинні мати терпіння вислухати підсудних, які витерпіли катування в поліції. Там я бачив жахливі речі. Бачив сміливців, яких не стрічав на жодній із минулих воєн.

ПРОКУРОР. Ви маєте на увазі комуністів? І ви, хто з волі його величності досягли найвищого чину в болгарській армії, захоплюєтеся ними?.. Яка ганьба!

ЗАЇМОВ. Я приймаю цю ганьбу в ім'я честі окупованої і нескореної Болгарії.

ПРОКУРОР. Зрадник! Він ще дозволяє собі виступати проти великої Німеччини, яка своїми перемогами робить великою також нашу Болгарію...

Запис обривається, і генерал знову схиляється над грамофоном.

— Ця пластинка вже скінчилася, ваша величність.

— Я теж такої думки, — іронічно відказує Борис.

— Поставити наступну?

— Не треба.

Начальник розвідки зітхає з явною полегкістю.

— Знаєте, ваша величність, — озивається він за хвилину, — у мене таке враження, що Заїмов не сподівався смертного вироку.

Борис зацікавлено дивиться на нього.

— Чому?

— Мені здається, що вся його поведінка на суді — це великий блеф.

Ці слова явно до вподоби Борисові, проте він зауважує:

— Не кожен насмілився б на таке.

— Як сказати... — відповідає генерал. — Якщо людина стоїть уже однією ногою на тому світі...

— Що ви хочете цим сказати?

Генерал хитро опускає очі:

— Можливо, Заїмов має підстави сподіватися на височайшу милість, хоча й не прямо, але це саме він допоміг вам відкараскатися од Гітлера.

Борис насупився, трохи роздратований цим не зовсім делікатним натяком, однак промовчав.

— Якщо він подасть прохання, ви помилуєте його, ваша величність? — запитує генерал.

Обличчя Бориса пожвавлюється.

— Я ще не вирішив... Побачимо.

Генерал якусь мить чекає, а потім каже:

— Це був би акт високого благородства, властивого вашій величності. Крім того, помилуваний герой — уже не герой...

Борис наливає собі ганусівки й повільно п'є. На устах його виграє задоволена посмішка. Потім він зиркає на годинник:

— П'ята! Мали б уже принести прохання... Ідіть перевірте.

Генерал підводиться.

— Як тільки його принесуть, подзвоніть мені.

— Слухаю, ваша величність, — каже генерал і хоче взяти з собою грамофон.

— Хай стоїть, — зупиняє його Борис.

Лишившись на самоті, Борис наливає собі ще горілки й випиває одним духом. З обличчя його все ще не сходить самозадоволена посмішка. Він робить кілька кроків по кімнаті, потім непевною ходою підходить до грамофона. Бере пластинку, крутить її в руці, потім ставить на диск і пускає грамофон. Чути голос Заїмова. Борис піднімає голку. За мить він знову опускає її на пластинку і знову піднімає. Створюється звуковий ефект, ніби хтось то стискає, то відпускає горло промовця. Це приносить Борисові велику насолоду, і в запалій тиші звучить його внутрішній голос:

«Ти в моїх руках. Я можу подарувати тобі життя, — він опускає голку, і знову звучить голос Заїмова, — але можу й назавжди вирвати твій гострий язик, — він різко зупиняє грамофон. — Це вирішуватиму я. Ти подаси прохання на моє ім'я, і від мене залежатиме, що я на ньому напишу... «Помилувати»... — він опускає голку на пластинку, — чи «відмовити», — піднімає мембрану. — «Розстріляти»... чи «помилувати»... — Борис опускає голку й цього разу не зупиняє грамофон, а мимоволі починає слухати.

Знову лунає голос Заїмова:

— Ви звинувачуєте мене в зрадництві. Та чим я зашкодив інтересам Болгарії? Якщо хтось і постраждав від моєї діяльності, то це лише Німеччина. Тоді хай мене судить німецький суд!.. А втім, я дуже добре знаю, хто стоїть за вами, панове судді... (Лунає дзвінок, хтось скрикує: «Та як ви смієте?.. Більшовицький агент». Заїмов веде далі). Будьте певні, що коли знімуть блокаду з радянського посольства, до нього плавом попливе народ, щоб засвідчити свою любов до російських братів. Я насмілився передчасно прорвати цю блокаду — це і є мій злочин...

Борис кілька разів наливає собі горілки, презирливо дивлячись на диск, що обертається. Коли Заїмов замовкає, він зупиняє грамофон і гучно опускає кришку. Знову звучить його внутрішній голос:

«Народ... любов... брати... Все це слова! Театр... Той негідник має рацію. Зрештою, він вчинить так само, як і всі інші, бо перед лицем смерті люди стають потворно схожі один на одного»...

— Людині, яка у щось вірить, смерть не страшна, — озивається раптом голос Заїмова.

Борис спантеличено озирається. В кутку кімнати несподівано з'являється Заїмов в одежі в'язня.

Борис дивиться на нього мутними очима.

— У що ж віриш ти?

— У прийдешнє.

— Ти його не діждешся!

— Я його вже діждався! — відповідає Заїмов. — Час зупинити не можна.

Тепер він стоїть уже в блискучім генеральськім мундирі.

— Люди тебе не розуміють, — каже Борис, прямуючи до нього. — Для них ти — платний агент росіян.

Та Заїмова там уже немає. Його спокійний голос чути з протилежного кінця кімнати:

— Для мене це вже не має ніякого значення.

Тепер він у скромному чорному костюмі, в якому був на прийомі в Бориса.

— А що ж для тебе має значення? — люто скрикує Борис, почувши знайомі слова.

— Спокій.

— Хіба ти можеш бути спокійний, знаючи, що завтра на світанку... О, я розумію, ти сподіваєшся на мою височайшу милість?

Заїмов знову в одежі в'язня. Він сидить поруч у кріслі й повільно хитає головою.

— Цього спокою ти не зрозумієш ніколи.

— Чому?

— Бо ти чужий болгарському народові і боїшся його. Він ніколи не любив тебе.

— Брешеш! — кричить Борис.

Різкий телефонний дзвінок. Заїмов миттю зникає. Борис протирає очі, спантеличено оглядається довкола. Телефон не змовкає. Борис підбігає до письмового стола і бере трубку.

— Ну як, подав?

Обличчя його видовжується, губи ледь чутно шепочуть:

— Що?..

Борис із люттю дивиться перед себе.

— Спробуйте ще раз! — сичить він. — Використайте всі можливі засоби... Всі!.. Він мусить попрохати помилування. Чуєте? За всяку ціну!

Борис кидає трубку й дивиться у вікно. Місто огортають сутінки. Незабаром надворі зовсім смеркло. Борис знічено стоїть посеред кімнати і дивиться перед себе невидющими очима. Раптом у великому залі починають бити годинники. Борис прислухається, він знову чує слова Заїмова: «Час зупинити не можна»... Борис рвучко кидається до дверей, та бій годинників лунає ще голосніше.

Борис зупиняється на порозі, заціпенілий від цих гучних ударів годинників, які б'ють, наче на сполох. Потім кидається до годинників і починає зупиняти їх один за одним. Руки його тремтять. Поволі западає тиша. І раптом зовсім поруч, у залізному серці одного з годинників щось стрепенулося, і полинула ніжна мелодія. Застигнувши посеред величезного залу, Борис здивовано прикипає очима до механізму, що несподівано ожив.

— Просто неймовірно, ваша величність, — чути голос придворного генерала. — Я був абсолютно певен, що він подасть прохання.

Минула північ. Кабінет із каміном.

— Ну що, адвокати в нього були? — глухо запитує Борис.

— Тричі, ваша величність, — відказує розгублений генерал. — І він утретє відмовився підписати.

— А вони натякали йому, що він може бути помилуваний?

— Звичайно.

— А його дружина?

— Ми ж вирішили залишити її на крайній випадок.

Борис мовчить. Кілька секунд він ходить туди й сюди по кімнаті, заклавши руки за спину і люто стиснувши губи, потім зупиняється перед генералом.

— Гаразд! Він мене запам'ятає... Слухайте уважно! Перед тим, як його виведуть, дайте йому заготовлене прохання про помилування. На страту приведіть групу представників вищого офіцерства... Заїмова тримати біля стовпа страти, поки він не капітулює. Годину, дві, три або й більше...

— Розумію, ваша величність, — непевно відказує генерал, явно збентежений.

Борис не звертає на нього уваги й провадить далі.

— Ви теж будете там. І підтримуватимете зі мною постійний зв'язок.

Генерал знічується.

— А може, не треба, ваша величність?.. Мені важко буде на це все дивитись... Може, краще пустити чутку, що він подав прохання?.. Тоді всього цього можна було б уникнути...

— Годі! — гримає Борис. — Я не хочу більш нічого слухати... Вирок не виконувати доти, поки я не дам згоди по телефону.

Я полюватиму на сарни, зрозуміли? Ви несете за все особисту відповідальність.

Генерал опускає голову...

Генерал підводить голову. Та це вже не палац, а місце страти. Начальник розвідки стоїть біля дверей службового приміщення й озирається довкола. Обличчя його бліде, змучене. Він повільно підходить до прокурора й, нахилившись до нього, щось шепоче.

Прокурор киває на знак згоди.

— Засуджений, ви відмовилися од сповіді, — звертається він до Заїмова, який стоїть у кінці тунелю біля стовпа страти. — Може, хоч перед колишніми колегами ви покаєтесь за свої злочини?

Обличчя Заїмова стомлене, але спокійне. Волосся його злегка біліє в напівтемряві тунелю.

— Кається той, хто прогрішився, пане прокурор, — відказує він.

— Подумайте добре! — наполягає прокурор. — Ще не пізно заслужити милість його величності.

Серед офіцерів пожвавлення. З блискавичних поглядів, якими вони обмінюються, і з уривків фраз зрозуміло, що дехто з них чекав цього.

Солдати стоять, наче закам'янілі, перед Заїмовим, явно не розуміючи того, що тут коїться. Невеличкий на зріст солдат широко розплющив очі й час від часу облизує сухі губи.

Незабаром гамір стихає, і погляди всіх звертаються убік стовпа.

Заїмов якусь мить мовчить, потім каже:

— Навіщо нам обманювати один одного, пане прокурор? Ми з вами добре знаємо, якою ціною можна здобути цю милість.

— Ви не маєте права так говорити. Навряд чи якомусь іншому зрадникові було виявлено таку поблажливість.

В очах Заїмова спалахнув гнів.

— Мене позбавили навіть права попрощатися з дружиною. Може, ви це називаєте поблажливістю?

Прокурор і генерал коротко перезирнулися.

— Ви самі позбавили себе цієї можливості, — відказує прокурор. — Якби ви прийняли її прохання...

— Ваше, а не її, — різко перебиває його Заїмов. — Моя дружина не може написати такого прохання.

Прокурор удає, що не чує.

— Навіть турки дозволяли засудженим до страти попрощатися зі своїми близькими, — каже після деякої паузи Заїмов.

Прокурор знову перезирнувся з генералом, який ледь помітно киває йому головою. Тоді прокурор голосно наказує офіцерові конвою:

— Відведіть його!

Капітан козирнув і поманив до себе пальцем чорнявого унтер-офіцера.

Заїмов весь подався вперед. Прокурор це справді сказав, чи йому тільки так здалося? Куди його вестимуть? І чому саме тепер, коли він згадав про Анну?..

До болю розширеними очима він стежить за двома чоловіками, які підходять до нього. Ні, він не помилився. Їхні кроки лунають дедалі голосніше, наближаються до нього, виповнюють усе його єство.

— Ходімо! — буркнув капітан і торкнув його плече.

Заїмов усе ще не може повірити, але його беруть за лікті, і це вперше не викликає в нього образи. Він іде, спочатку повільно й непевно, потім наддає ходи, похитуючись від напруження, наштовхуючись то на одного, то на іншого... І раптом до нього долинає голос прокурора:

— Аби ви переконалися, що ми не турки...

Заїмов на мить зупиняється. За два кроки від нього стоять офіцери й зацікавлено дивляться йому в вічі. Трохи осторонь стоїть священик із хрестом. Окуляри прокурора холодно поблискують, начальник розвідки відводить свій хитрий погляд.

Смертельно блідий, Заїмов впивається очима в обличчя перед собою, і його наче струмом пронизує:

«З нею щось зробили...»

— Де вона? — вигукує він, і голос його відлунюють голі стіни.

— Заспокойтеся, зараз ви її побачите, — усміхається прокурор.

Заїмов похолов. Йому здається, що сталося щось непоправне. Він стискає кулаки й кидається до прокурора...

Священик упускає хреста. І дзенькіт хреста об бетонну плиту налякав присутніх. Розгублений божий слуга, шепочучи безглузді молитви, нахиляється, щоб підняти хрест. На нього здивовано і докірливо дивляться ті, що стоять навколо.

Тим часом капітан і конвоїр відтягли Заїмова од прокурора, який ніяково поправляє свого кашкета...

І ось Заїмов бачить Анну.

Вона стоїть у глибині великої низької кімнати, і її струнка постать у чорному пальті чітко вимальовується на тлі голої бетонної стіни. Їх відділяє лише десять метрів, та вони здаються Заїмову безмежно довгими. Ноги його ніби налилися свинцем, кров відринула од серця, яке знеможено б'ється в його грудях, і Заїмов не годен і кроку ступнути.

Якусь мить вони стоять отак, ніби не можуть повірити своїм очам, потім кидаються

одне до одного і завмирають у мовчазних обіймах.

Першим опам'ятовується Заїмов і, обережно відсторонивши дружину, пильно оглядає її.

— Вони тебе мучили, Ануш? Скажи мені.

Вона заперечливо хитає головою.

Заїмов полегшено зітхає. Та воднораз його охоплює страшна слабість, тіло хилиться, і він падає на коліна.

Анна вражено схиляється до нього.

— Владі, не треба!..

Вона силкується підняти чоловіка, та він тільки головою хитає, уткнувшись обличчям у її пальто. Тоді вона теж опускається на коліна, і вони завмирають в обіймах посеред голої кімнати, наче діти.

Глибока, немов підземна тиша оточує їх, відокремлює від зовнішнього світу товстою, непроникною стіною...

Та ось до їхніх вух долинає якийсь легкий і швидкий тупіт, чути уривчасте дихання й далекий гавкіт собак.

Анна й Заїмов далі стоять, обійнявшись, на колінах, глухі до всього, що діється навколо...

Ліс. Поміж дерев швидко тікає сарна, яку з пронизливим гавкотом переслідують собаки. Відстань між ними й жертвою повільно, але невблаганно скорочується.

Борис збуджено біжить берегом неглибокого яру. Він весь уже заполонений полюванням і забув про все на світі. Трохи віддалік у зворотному напрямку біжать єгері.

Ми бачимо то граціозну, перелякану на смерть сарну, то оскаженілих мисливських собак, то знову повні сліз сарнячі очі, в яких застиг безмежний жах... І в запалій тиші чутно голосний, переможний шепіт:

— Дивіться, плаче!

Та це вже не ліс, а тунель, і перед нами — стовп страти, біля якого знову стоїть Заїмов. Його обличчя якесь замріяне і натхненне, а на очах справді бринять сльози.

Генерал швидко підходить до прокурора.

— Пора, — каже він.

Прокурор киває головою капітанові, і той, підбігши до солдатів, подає команду підготуватись до стрільби.

Солдати здригаються і непевно зводять рушниці.

Заїмов і далі стоїть замислений. Він ніби нічого не помічає...

І раптом лунає одинокий постріл...

Зі ствола мисливської рушниці цівкою в'ється дим. Оскаженілий гавкіт собак шматує повітря.

Борис опускає рушницю і нетерпляче вдивляється вдалину. До нього підбігають єгері.

— Влучив чи ні? — питає захеканий Борис.

— Влучили, ваша величність.

— Як тільки побачив її вуха — одразу ж вистрелив.

— Ви не вбили її, а тільки поранили, — каже один із єгерів.

Борис трохи збентежено дивиться на нього. Потім сідає на пень, відчувши раптом втому і втративши всякий інтерес до полювання. Може, єгереві слова викликали в нього якусь асоціацію, а може, тимчасовий запал швидко розвіявся.

Він підводить голову, шукаючи очима зв'язківця, і ту ж мить брови його шугнули вгору. Солдат сидить навпочіпки біля телефону, дмухаючи в трубку.

Борис підбігає до нього.

— В чому річ?

Солдат розгублено виструнчився.

— Перервався зв'язок, ваша величність. Хвилину тому «Орел» викликав мене і тільки почав говорити...

— Чому ти не сказав мені одразу?

— Я не зміг вас наздогнати, ваша величність.

Борис розгнівано дивиться на нього.

— Ти принаймні почув, що вони сказали?

— Так точно. Хтось плакав, ваша величність.

— Що? — аж підскочив Борис.

— Так і сказали, ваша величність... Плаче.

— Ідіот! — лютує Борис і розмахує кулаком перед носом у солдата. — Послухай, що я тобі зараз скажу. Якщо за дві хвилини не відновиш зв'язок... то плакатимеш ти. Зрозумів? — І дивиться на свого годинника.

— Так точно! — перелякано виструнчується солдат.

Борис нетерпляче походжає навколо, раз по раз зупиняється і дивиться в одну точку. В його погляді помітне злорадство, змішане з якоюсь недовірою. Часто він підходить до зв'язківця, схиляється над ним, штурхає ногою, щоб той поспішав, потім, одійшовши вбік, знову зупиняється.

З солдатового чола ллється піт. В очах — безпорадність і відчай. Він крутить на всі боки коробку, знову оглядає трубку, щохвилини дмухаючи в неї. Нарешті погляд його падає на дріт, який веде в долину. Солдат підводиться, нерішуче зиркаючи на спину царя, і йде уздовж дроту.

Борис цього не помічає. Він стоїть під деревом, нервово покусуючи губи. І ми чуємо його внутрішній голос. «Не витримав? Ти ж казав, що смерть не страшна. Ти справді плачеш?.. Хто це сказав?..»

Борис повертається і бачить, що зв'язківця немає. Над лісом нависла глибока, безмежна тиша. Уздовж чорного дроту на траві видніють свіжі сліди солдата.

Борис дивиться на них, потім кидається до телефону й крутить ручку. Нічого не чути. Борис дмухає в трубку. Гамселить кулаком по коробці, не перестаючи говорити в трубку, хоч зв'язок не відновлено:

— Це правда? Скажіть? Я хочу знати! Чого ви мучите мене? Де ти подівся, йолопе?..

— Я посаджу тебе в тюрму, телепню! — кричить капітан. — Хіба так шикують солдатів на екзекуцію?

Знову тунель. Молодший офіцер виструнчився перед капітаном і дивиться на нього з явним здивуванням.

— Я завжди так їх шикував, пане капітане.

— Замовкни! Зараз ти побачиш, як треба шикувати взвод на екзекуцію.

Відштовхнувши його, капітан стає перед солдатами й голосно командує:

— Струнко! Шикуйсь!.. Кожен другий — уперед!..

І раптом невисокий на зріст солдат з веснянкуватим обличчям і кирпатим носом падає, мов підкошений. Рушниця його глухо дзвякає об плиту.

Солдати розсипалися і оточили прокурора.

Генерал сперся на стіну й тримається за лоба. Прокурор запитливо дивиться на нього, потім, досадливо стуливши губи, підбігає до капітана.

— Мерщій виведіть їх, чого чекаєте?.. Їхнє місце займуть поліцейські... Негідники!

Кілька пар рук підхоплюють зомлілого солдата й намагаються поставити його на ноги. Він жовтий, мов віск. Голова його безсило звисає.

На мить запала гнітюча тиша. Раптом озивається голос Заїмова:

— Соромтеся, панове! Ви ж носите офіцерські погони!

Він уже опанував себе, бачив усе, що тут сталося, і в очах його — біль та обурення.

Військові переминаються з ноги на ногу. Більшість винувато опустили очі. Один із майорів гнівно стулив губи й важко дихає.

— Брати участь у такій жалюгідній комедії—ганьба для болгарських офіцерів!—веде далі Заїмов. — Де ваша честь, панове? Народ ніколи вам цього не пробачить!

— Ми не порушили клятви, яку дали його величності, — пискляво озивається полковник з орденами.

Заїмов швидко обертається до нього.

— Болгарія — не батьківщина німецьких принців, пане полковнику! — з запалом вигукує він. — Не вони, а росіяни визволили нас з-під турецького ярма. Їхні онуки знову прийдуть сюди, панове, та вас не буде серед тих, хто їх зустрічатиме.

Розлючений полковник підбігає до прокурора. Прокурор облизує пошерхлі губи.

— Замовкніть!—кричить він на Заїмова.— Я накажу заткнути вам рота!

Заїмов уривчасто дихає, втомлено заплющивши очі. Останні хвилини до краю виснажили його.

Після недовгої паузи прокурор шукає поглядом придворного генерала. У начальника розвідки жалюгідний вигляд. Він повернув голову вбік дверей службового приміщення й дивиться туди з болісною надією. Зустрівшись поглядом із прокурором, він сумно знизує плечима.

— Прив'яжіть його!—кричить прокурор.— Прив'яжіть до стовпа!

Груди Заїмова часто здіймаються, а в очах — біль і огида.

— Я біля стовпа, пане прокурор, — глухо відказує він. — Давайте команду стріляти.

Та прокурор подає знак капітанові, який кличе до себе найміцнішого солдата й підштовхує його до тунелю.

Солдат наближається до стовпа і тремтячими руками намагається підняти кінець вірьовки. Заїмов закинув голову. Тепер він уже дихає спокійно, очі тепло й співчутливо дивляться на солдата.

— Ставай позад мене, хлопче, щоб не бачили, як у тебе трусяться руки, — тихо каже він.

Солдат подає вірьовку, і Заїмов починає обмотуватися нею.

— Тепер зав'яжи її, та не дуже затягуй, — упівголоса каже він. — Ти ж бачиш, я ще стою сам.

Окремі його слова долинають до офіцерів. Вони здивовано зиркають убік стовпа.

В цю мить до підземелля заходить десятеро озброєних поліцейських. На порозі службового приміщення з'являється капітан.

Начальник розвідки помічає його й іде до нього, полегшено зітхнувши. За хвилину він стоїть уже біля телефону.

— «Орел» слухає.

— Говоріть! — озивається в трубці нетерплячий Борисів голос.

Генерал витирає спітніле лице й знесилено опускається на стілець.

— Це якась незвичайна людина, ваша величність!.. У нього, здається, зовсім немає нервів, — веде він далі тихим голосом.

Умостившись під деревом, Борис притулив до вуха трубку й жадібно ловить кожне слово. За кілька кроків од нього стоїть зніяковілий зв'язківець.

— Ніяких ознак страху чи каяття, — виразно чути голос генерала. — Весь час нападає й провокує. Офіцери досить-таки спантеличені, не кажучи вже про солдатів... Один із них навіть...

— Він не плакав! — нервово вриває його Борис, люто зиркаючи на солдата.

— Це тривало всього одну мить, ваша величність. Після того, як попрощався з дружиною. Потім він одразу опанував себе.

Борис втупився в одну точку. На обличчі його — вираз глибокого здивування, до якого домішується гірка й безсила заздрість. Та за мить він стискає кулаки й істерично кричить:

— Нікчеми! Чого ви так довго вовтузилися з ним?

Генерал відповідає не зразу.

— Ми зробили все, як належить, — говорить він з ледь помітним роздратуванням. — Залишили його наодинці з дружиною.

— Ну?

— Він побув із нею п'ять хвилин і потім сам повернувся до тунелю.

Борис приголомшений. Він повільно опускає трубку, губи його мимоволі шепочуть:

— Невже ти з каменю?

Кілька секунд Борис сидить, схилившись на дерево, згорблений, похмурий, пригнічений. Можливо, в цю хвилину він згадує слова Заїмова; можливо, вони пролунають зараз і тут, хаотично й не зовсім чітко, та цар чує лише брязкіт трубки, яку він кинув. Здригнувшись, він підводить голову й знову бере трубку.

— Кінчайте! — каже він. — З офіцерами поговоріть особисто після страти. Придумайте щось.

— Це неможливо, ваша величність, — злякано відказує генерал. — Ефект буде явно протилежний.

— Баба! — цідить Борис крізь зуби й кидає трубку.

Раптом погляд його зупиняється на солдаті, який із жахом і розчаруванням дивиться на нього.

Борис повільно натягує шкіряні рукавички, підходить до солдата й раптом дає йому ляпаса. Той вражено дивиться на нього. Од цього погляду Борис неначе сатаніє. Він починає бити все швидше, задихаючись од люті, а солдат не робить ніякої спроби захистити себе, настільки все це для нього несподівано.

І поки триває ця нелюдська сцена, чути гучний, але тремтячий голос:

— Іменем його величності Бориса Третього, царя болгарського. Вирок.

Солдат заточився і впав на землю під деревом, і ту ж мить замість нього ми бачимо Заїмова біля стовпа.

В тунелі тихо. Прокурор закрив теку й дивиться на вишикуваних поліцейських. Їхній командир чекає прокуророво знаку. Обличчя офіцерів бліді й змучені. Усі стомлено мовчать і з огидою та нетерпінням чекають кінця. Нарешті прокурор подає знак командирові поліцейських.

— Приготуватись до стрільби! — командує той поліцейським.

Поліцейські швидко підводять рушниці.

До стіни припав молодий священик і дивиться на все це широко розплющеними очима.

Обличчя Заїмова, на одміну від інших, спокійне і якесь просвітлене.

— Пли!

Замість залпу раптом лунає музика.

За хвилину музика змовкає, гримить залп.

Два міцно стиснені кулаки безсило опускаються. Сива голова никне на груди...

*З болгарської переклали*
*Олександр КЕТКОВ та Костянтин ТЕПЛИЦЬКИЙ*

# Сальвадорські

Так пише в газеті «Франкфуртер рундшау» західнонімецький журналіст Ганс-Юрген Гойєр, який недавно відвідав найменшу з країн Латинської Америки — Сальвадор, республіку, яка нараховує всього 3 мільйони жителів. Страшна дійсність цієї країни не могла не вплинути навіть на кореспондента буржуазної преси.

Половина населення тут неписьменна. Один лікар припадає на шість тисяч мешканців — та це лише статистична цифра, бо переважна більшість медичних працівників мешкає в столиці Сальвадору — Сан-Сальвадорі, а населення самої країни, розміщене на 21 тисячі квадратних кілометрів, фактично, майже позбавлене лікарської допомоги. Середній вік сальвадорця сягає лише 30 років, і в шестидесяти випадках із ста сальвадорець помирає від недоїдання та нестерпних злиднів.

Що являє собою ця малознайома нам країна? Історія Сальвадору свідчить, що колись його населення складали індіанці, але вже напочатку XVI сторіччя країна була завойована іспанським конквістадором Альварадо, який пограбував і майже зовсім винищив тубільців. Слідом за завойовниками сюди прийшли на кораблях хижі колонізатори, які захопили її землі. Вижилі тубільці були піддані страхітливій експлуатації.

У XIX столітті в країні спалахнуло повстання проти іспанського панування. Воно було жорстоко придушене, однак, через десять років була офіційно проголошена незалежність Сальвадору. Наприкінці XIX і напочатку XX сторіччя на країну звалилося нове лихо — американський капітал. Він захопив економіку Сальвадору і продиктував їй «спеціалізуватися» лише на виробництві кофе. Усім іншим галузям народного господарства американські хазяї не давали розвиватися.

Страшних ударів зазнала сальвадорська економіка під час кризи 1929—1933 років. Селяни за безцінь продавали свої землі, натовпи безробітних блукали по всій країні в марній надії знайти роботу й хліб. Доведене до відчаю трудове населення повстало, і в цьому повстанні активну участь брала новозаснована Комуністична партія Сальвадору. Проте й це повстання було приборкане за допомогою військових кораблів США та Англії.

Понад три чверті населення Сальвадору — метиси — нащадки шлюбів іспанців з індіанцями. Корінного індіанського населення залишилося не більше 8 процентів. Це, переважно, наймити на кавових плантаціях або дрібні землевласники. Навіть індіанські мови, які колись існували в країні, майже повністю вийшли з ужитку й зберігаються хіба що серед залишків індіанських племен, які живуть в глухих, вкритих лісами високогірних районах республіки.

Американські хазяї так спеціалізували економіку Сальвадору, що чотири п'ятих його експорту складає кава, а сам Сальвадор змушений довозити борошно, паливо й інші товари першої потреби.

Історія цієї республіки повна прикладів нескінченної боротьби між різними політичними угрупуваннями, урядових переворотів,

**На** вирощуванні кави тут можна добре заробити. Робоча сила дешева, люди працюють майже задарма. Навіть діти змушені працювати на плантаціях. У країні немає людей середнього достатку — або багатії, або жалюгідна біднота. Соціальні контрасти страхітливі. Лише за кілька кроків від модерних кварталів столиці ви побачите райони злиднів, де обідрані люди у вузьких, брудних і звивистих завулках животіють в напівзруйнованих хатинах. Часто тут можна побачити голих дітей, які лежать, покинуті матерями, в картонних коробках— матері пішли шукати заробітку».

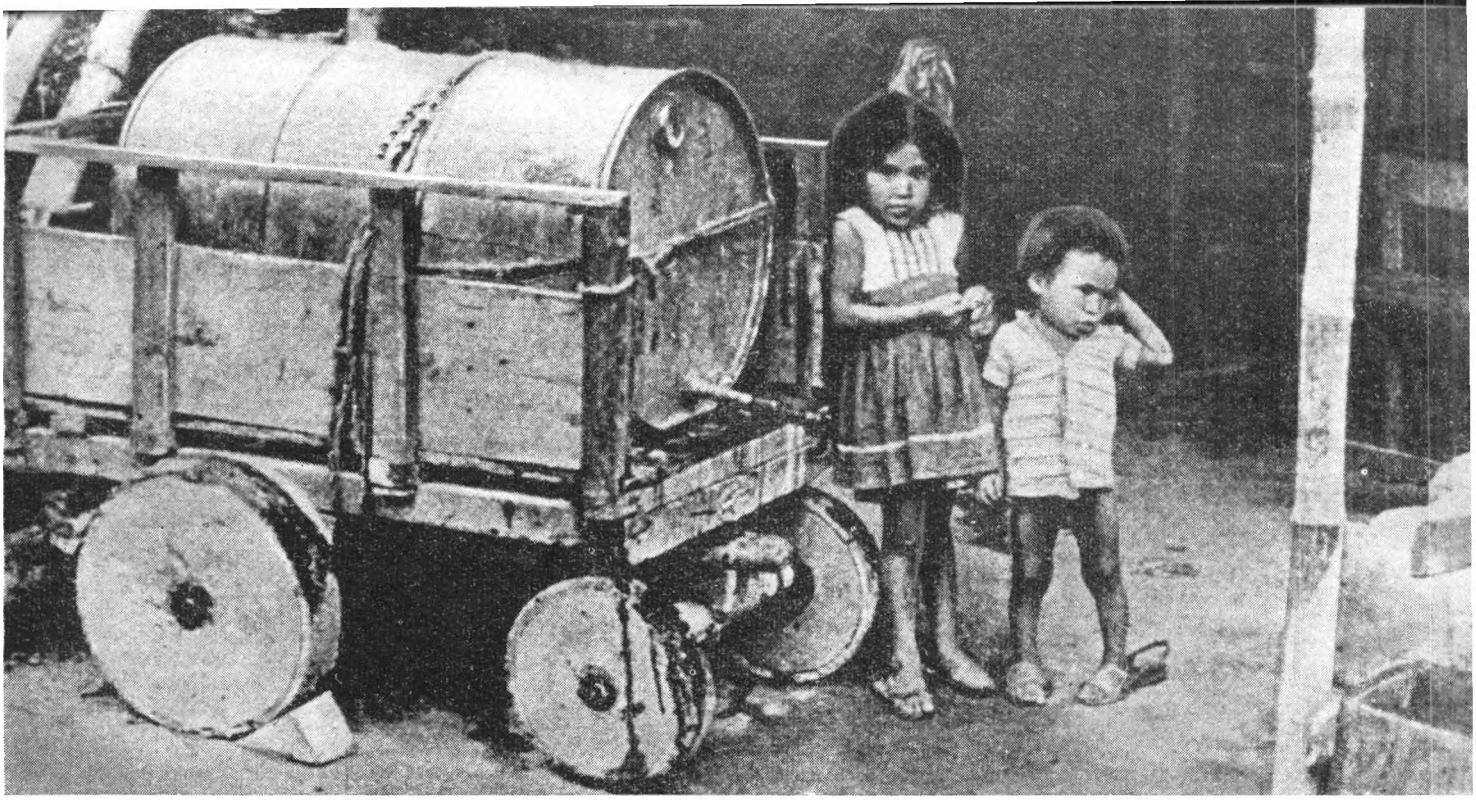

В злиднях живе населення столиці Сальвадору. У таких цистернах сюди здаля привозять воду.

# ВУЛКАН

словом, є типовою для тих латиноамериканських країн, де уряди в більшості є нічим іншим, як маріонетками монополій США. Одна диктатура змінювала іншу, найдовше — протягом останнього десятиліття — утримувалася скинута в 1960 році реакційна диктатура Лемуса.

На короткий час військова хунта, яка змінила реакційного диктатора, відновила деякі політичні свободи в країні, звільнила політичних в'язнів і виступила на захист національної незалежності. Та вже через чотири місяці, в січні 1961 року новий уряд було скинуто реакційними змовниками й біля державного керма став «військово-цивільний директорат». Цей директорат проголосив основою своєї політики антикомунізм — надто реальною стала й для Сальвадору можливість піти шляхом революційної Куби. Реакційний уряд на вимогу американців негайно розірвав дипломатичні відносини з Островом Свободи й нині активно підтримує всі провокації, скеровані проти кубинської революції.

Велике лихо спіткало малу країну Центральної Америки. Вона перебуває під подвійним гнітом «своїх» власних капіталістів та північноамериканських панів, які свавільно встановлюють ціни на каву і завдяки цьому є фактичними господарями життя сотень

Злиденне гірське селище на півночі країни

Єдине, чого в Сальвадорі вистачає, — це церков і священиків, тих, хто змалку привчає людей до покори й слухняності.

тисяч батраків та біднішого селянства.

Сьогодні в Сальвадорі не ведеться відкритої партизанської війни, як, скажімо, в Колумбії та в деяких інших країнах Латинської Америки. Та грона гніву визрівають й тут. Ніхто не може сказати, коли вибухнуть вулкани народного гніву, та немає сумніву, що з плином часу і народ Сальвадору повстане проти експлуататорів, проти режиму злиднів — за краще майбутнє своєї країни.

## КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

**ПОМСТА СЕКРЕТАРКИ.** Секретарка директора однієї лондонської фірми Патріція Рідз вирішила помститися своєму хазяїнові, який звільнив її з роботи й наказав дати в газеті оголошення про вакантне місце. Оголошення, вміщене в газеті за текстом, написаним Патріцією, мало такий зміст: «На посаду секретарки потрібна жінка, згодна виконувати каторжну працю під начальством ексцентричного психопата. Прийнята на роботу не матиме часу на сніданок, працюватиме до пізньої ночі в тісній кімнатці в товаристві шефа, який курить смердючі сигари найнижчого гатунку. Осіб, що не надають особливої ваги розмірові своєї заробітної плати й перспективі авансу, просимо звертатися на адресу»...

**ТАЄМНИЦЯ УСПІХУ.** Мілдред Айрес вважають однією з найпопулярніших і найплідніших серед англійських письменниць. Щороку вона публікує по три-чотири альковні романи, які розходяться великими тиражами. Коли кореспонденти якось попросили в Айрес відкрити таємницю свого успіху, вона відповіла: «Читача треба довести до дверей спальної кімнати і зачинити їх перед самим його носом».

**ВМІЛІ РУКИ.** Житель Цюріха Стефан Хебб сконструював годинник, використавши для цього деталі шести велосипедів і двох крісел, а також звичайну кухонну каструлю. За добу годинник відстає або поспішає тільки на одну хвилину.

**ПОСТРІЛ ЧЕРЕЗ 250 РОКІВ.** Працюючи на будівництві автостради, робітник Мікель Фінільполо з міста Сан-Джованні (Італія) вдарив киркою по якомусь закопаному в землі твердому предмету. Пролунав оглушливий постріл, і робітника легко поранило. Виявилося, що його кирка зачепила заряджений дуельний пістолет, що пролежав у землі з початку XVIII століття.

Акрополь у Афінах. Він є не лише свідком сивої давнини, а й нагадує про славні сторінки антифашистської боротьби грецького народу: 31 травня 1941 року герой грецького народу Маноліс Глезос і його друг Лакіс Сантос зірвали з Акрополя фашистський прапор із павучою свастикою.

# „Червоний пояс" Афін

## З дружбою — здружені

Коли мова заходить про Афіни, в нашій уяві насамперед постає величний Акрополь з храмом Парфенон і знаменитими Пропілеями та десятки інших пам'яток стародавніх часів, добре відомі нам ще з шкільних підручників. При слові «Афіни» виникають згадки про далеке минуле цього міста, про його колишню славу і велич.

Але є й інші Афіни, про які ми, на жаль, знаємо набагато менше, Афіни — центр героїчної антифашистської боротьби проти гітлерівських окупантів і не менш героїчної боротьби проти внутрішньої реакції, за демократичні права грецького народу вже у післявоєнні роки. І є в цих Афінах Кесаріані, робітничий район міста, «червоний пояс» грецької столиці, як його тут називають.

Про Кесаріані часто можна було чути в роки другої світової війни. Саме цей район Афін став одною з колисок руху Опору, звідси по всій країні потягнулися нитки підпільної діяльності грецьких антифашистів, їхньої героїчної боротьби проти окупантів. Про «червоний пояс» Афін кажуть, що тут кожний камінь міг би розповісти про страждання і мужність грецького народу. Ось тут, на цій вулиці, у святковий день 1-го травня 1944 року фашисти розстріляли 200 патріотів — комуністів і тих, кого вони вважали комуністами. Ось по цих вулицях Кесаріані пройшла грандіозна антифашистська демонстрація. В цьому будинку містився партизанський штаб, а в цьому друкувалися листівки, що закликали грецький народ на боротьбу проти гітлерівців...

Закінчилася друга світова війна, і знову до нас долетіли звістки про Кесаріані. «Червоний пояс» залишався «червоним поясом»! Кесаріані став центром боротьби робітничого класу і всіх демократичних сил Греції проти реакції, проти її спроб звести нанівець здобутки грецьких антифашистів, за які було заплачено життям тисяч і тисяч кращих синів народу.

Ось що було відомо у нас про Кесаріані, коли в травні 1957 року трудящі Жовтневого району Києва — цього великого промислового району української столиці — звернулися з листом в Афіни, про-

понуючи свою дружбу жителям Кесаріані.

«Дорогі друзі, працівники муніципалітету і жителі району Кесаріані, — писав Виконком Жовтневої районної ради депутатів трудящих, — виходячи з нашого глибокого переконання в тому, що дружба і співробітництво простих людей світу є одною з найважливіших передумов збереження миру в цілому світі, Виконком районної ради від імені жителів пропонує муніципалітетові Кесаріані встановити між нашими районами дружбу шляхом листування і обміну інформацією про їхній культурний і економічний розвиток...»

Разом з листом в Афіни був відправлений також великий фотоальбом про Радянську Україну.

У Кесаріані з великою радістю зустріли лист із Києва. Так почалася дружба районів двох міст — радянського Києва і грецької столиці — Афін.

Та декому в Греції навряд чи була до вподоби дружба між радянським і грецьким народами. У магістраті Кесаріані довго і марно плекали надію дістати можливість надіслати до Києва свою делегацію, щоб особистим знайомством закріпити розпочату дружбу міст — цю цікаву і дійову форму особистих контактів і розвитку дружніх відносин між народами.

Минуло багато часу, перш ніж кияни змогли побачити в себе гостя з Кесаріані. І ось він у столиці України, представник «Червоного поясу» Афін, посланець дружнього Кесаріані, Нікос Ікономідіс, муніципальний радник, заступник голови Товариства «Греція — СРСР» у Афінах, наш давній і щирий друг.

Нікос Ікономідіс, який, до речі, непогано розуміє російську мову, розповідає про шляхи, які привели його до Києва. Лікар за професією, він багато чув і високо цінує досягнення радянської медицини в справі охорони здоров'я. Саме тому він і приїхав на лікування до однієї з московських лікарень. Коли в Києві дізналися про приїзд Нікоса Ікономідіса в СРСР, Виконком міськради відразу ж запросив гостя у Київ.

«Я багато чув про ваше місто,— із захопленням каже Нікос Ікономідіс, — але те, що я тут побачив на власні очі, перевершило всі мої найбільші сподівання. Який він чудовий, ваш Київ, і яких чудових людей і щирих друзів я тут зустрів!»

Представник дружнього Кесаріані зустрічався з керівниками Виконкому Київської міськради. Йому показували новобудови міста і, звичайно, насамперед, Жовтневий район—побратима Кесаріані, його нові житлові масиви, нові вулиці, школи. Нікос Ікономідіс побував у Товаристві дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами, в редакції журналу «Всесвіт», зустрічався з викладачами Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка.

Ми почули від нашого гостя багато цікавого про Кесаріані. Він згадав чорні дні фашистської окупації. 1200 чоловік пали тут від рук окупантів. Але ніщо не могло зламати опір фашизмові. Як не лютували гітлерівці, а Кесаріані увесь час залишався незламним «червоним поясом» грецької столиці, твердинею антифашистської боротьби. Тут у грудні 1942 року містилося керівництво загальним страйком, спрямованим проти гітлерівської окупації. Тут у березні 1943 року робітники розброїли поліцію і перешкодили відправці грецьких робітників до Німеччини. Дійшло до того, що окупанти боялися навіть з'являтися на вулицях Кесаріані поодинці.

З Кесаріані пов'язані й драматичні події, які розігралися в Афінах уже після звільнення міста від гітлерівців військами Національно-визвольної армії Греції — ЕЛАС. У грудні 1944 року за наказом англійських військових властей в Афінах було розстріляно багатотисячну мирну демонстрацію населення. І знову вулиці Кесаріані обагрилися кров'ю грецьких патріотів-антифашистів...

У Греції добре знають, що радянські люди рішуче протестували тоді проти цього ганебного акту англійських властей і грецької реакції. Тут не забули, що перед тим, влітку 1944 року, Радянський Союз виступив й проти іншої ганебної акції англійського військового командування, яке розформувало грецькі військові частини на Середньому Сході. Вони готувалися тоді до рішучих боїв проти гітлерівців, а англійське командування, фактично, нанесло удар в спину грецького визвольного руху.

Взагалі, якщо згадати роки минулої війни, можна дізнатися багато цікавого про спільну боротьбу греків і радянських людей проти гітлерівців. Грецькі демократичні газети «Авгі» і «Дімократікі алагі» останнім часом друкують цікаві матеріали, які досі були мало відомі і в самій Греції. Зокрема, з'явилися нові відомості про радянських людей, які билися проти гітлерівців в лавах ЕЛАС і грецьких партизанських загонів.

У 1941—1942 роках гітлерівці привезли в Грецію велике число радянських військовополонених. Ці мужні люди втікали з концтаборів, знаходили шлях до грецьких партизанів. Коли було створено Національно-визвольну армію Греції — ЕЛАС, до її лав вступило багато радянських людей. У героїчному 30-му полку ЕЛАС, наприк-

Прикметна ознака Афін: старе і нове — залишки античної споруди і будівля сучасної архітектури.

Є в Афінах, особливо в Кесаріані, й такі злиденні будиночки, де живуть прості люди грецької столиці.

«Дозвольте мені цими рядками переказати всім трудящим героїчного Києва братній привіт від нашого маленького, але помітного в історії боротьби проти фашизму, за демократію афінського району Кесаріані, а також запевнити, що любов і захоплення радянським народом, бажання дружити з ним поділяє весь грецький народ, незалежно від його партійності. Ми віримо, що зрештою це своє бажання наш народ зможе висловити у формі офіційної політики Греції».

**Я. ВАЛАХ**

лад, діяв цілий батальйон радянських людей під командуванням радянського офіцера. Грецький народ пам'ятає подвиг радянських патріотів у жорстокому бою з гітлерівцями в районі Вілія, поблизу Афін, про їх участь у визволенні грецької столиці. Чимало росіян, українців, білорусів полягло на грецькій землі, пам'ять про них є святою для простих греків.

Отже, дружба між народами гартувалася вже в ті незабутні роки спільної боротьби проти фашистської навали.

«Це минуле, як і теперішнє щире і дружелюбне ставлення радянського народу до Греції, сприяє розвиткові дружби між нашими народами, — каже Нікос Ікономідіс, — але, на жаль, ми ще мало знаємо один про одного. Ми, члени і активісти Товариства «Греція — СРСР» докладаємо всіх зусиль, щоб якомога ширше знайомити наше населення з життям і здобутками вашого народу».

Можна зрозуміти, як важко вести цю роботу в умовах, які створилися тепер у Греції. Вже вісімнадцять років діє тут так званий «Закон № 509», що заборонив діяльність Комуністичної партії, саме тієї партії, яка була душею і головною рушійною силою всенародного визвольного руху проти гітлерівської окупації. Багато грецьких демократичних діячів зазнають переслідувань, чимало з них перебувають у в'язницях.

Проте й в цих дуже несприятливих умовах населення Греції все ж отримує правдиві вісті про Радянську країну, виявляючи великий інтерес до кожного слова про СРСР. Нікос Ікономідіс розповідає, що минулого і цього року в Кесаріані відбулося кілька цікавих міроприємств, влаштованих для ознайомлення жителів району з культурою Радянського Союзу. Чималу аудиторію зібрала, наприклад, розповідь про радянське кіно.

На прощання наш гість з Кесаріані написав:

Це часте явище в сучасних Афінах: поліція розганяє народну демонстрацію на захист миру

С. КЕННЕДІ

«Великий маг» Шелтон.

**Американський журналіст С. Кеннеді, щоб зібрати викривальний матеріал для своєї книги про Ку-клукс-клан, вступив під чужим ім'ям до цієї расистської організації.**

**Друкуємо окремі розділи з книги С. Кеннеді.**

Я прокинувся й інстинктивно сунув руку під подушку, де тримав зброю. Телефон все ще дзвонив. Годинник показував дві години ночі.

Дзвінок не провіщав нічого хорошого, але я розумів,—буде гірше, коли я не озовусь. Я зняв трубку.

— Хто це? — запитав голос який я одразу ж пізнав. Це був Кліф Картер з ку-клукс-клану.

— Джон Перкінс, — назвав я фальшиве ім'я, яке привласнив собі, вступивши до організації.

— Який твій номер, Перкінс?— запитав Кліф.

— Сімдесят третій.

— Біла, — почав він слова паролю.

— Людина, — продовжив я.

— Народжена в...

— ...Америці.

— Це Нічний Сокіл. Слухай уважно. Візьми уніформу і йди підготовлений до Чорної стіни.

# Бузувіри в капюшонах

Тільки тепер я остаточно прокинувся. «Іди підготовлений» — значило мати при собі якусь зброю, а «Чорна стіна» — це передмістя Атланти, де збиралися кланівці.

Можливо, то запрошення на власний похорон. Адже цього можна було чекати щомиті. Чи встигну я поінформувати свого шефа Діна Дюка, заступника державного прокурора Джорджії?

— Нічний Сокіл, — сказав я.— Я хворий на грип, дуже погано себе почуваю.

— Кланівцю, — закричав Картер, — ти вже забув слова присяги! Я добре знаю, не такий вже ти хворий, щоб не міг рухатися...

Він поклав трубку.

У мене не було вибору: якщо я не виконаю наказ, мене виключать з «Невидимої імперії», як кланівці називають свою організацію, або покарають в якийсь страшний спосіб.

Я швидко набрав номер домашнього телефону Дюка і доповів йому про наказ, який щойно отримав.

— Ти знаєш, яка у них сьогодні програма? — запитав Дюк.

— Ні.

— Добре. Ми пошлемо туди кілька чоловік. Якщо матимеш можливість, подзвони мені ще раз.

За кілька хвилин автомобіль мчав мене безлюдними вулицями Атланти. У кишені був пістолет, під сидінням — чорна уніформа. Коли я наблизився до Чорної стіни, там вже стояло кілька машин. Але і я не був останнім.

Чи є вже тут люди Дюка?

Зібралося чоловік сорок. Картер за списком перевірив присутніх і, піднявши руку, сказав:

— Все гаразд. Ви були точні. Не переодягайтесь, а по одному їдьте до кафе Вінга.

Кафе було на протилежному кінці Антланти. Кланівці тут збиралися приблизно раз на місяць. Але що ми робитимемо сьогодні? По дорозі до кафе я побачив машину, яка йшла за мною з погашеними фарами. Хто це? Люди Дюка, чи Картер стежить за мною?

Я уповільнив хід, потім поїхав швидше, машина зробила те ж саме. Нарешті мені пощастило трохи відірватись од неї і звернути за ріг. Я вимкнув мотор. Здавалося, минула ціла вічність, поки я побачив своїх переслідувачів. Їх машина промчала мимо на великій швидкості.

Коли я приїхав до Вінга, там уже були всі. Картер стояв на дверях.

— Переодягнись, але машкари не натягуй, — наказав він мені.

На столах стояло з десяток пляшок дешевого віскі.

— За вами хтось стежив? — запитав Картер.

— Так, за мною їхала чорна машина, — відповів я. — Це, мабуть, поліція. Мені ледве пощастило втекти, тому я й запізнився.

Картер пильно дивився на мене.

— Ти певний, що уникнув їх?

— Так.

— Стежили вони ще за кимось?

— Вони і за мною їхали, але я швидко втік, — озвався кланівець Джонс. — Хто мені заплатить за спалений бензин?

Всі засміялись, але Картер крикнув:

— Нічого тут немає смішного! Зрадник, якого ми так довго шукали, сидить тут, за цим столом. Я знаю, хто це. Я вас для того скликав, щоб ми всі разом покарали його. Всі прийшли підготовлені?

Він витягнув з-під уніформи пістолет і поклав його перед собою. За кілька хвилин весь стіл був вкритий пістолетами, ножами, бритвами.

— Ми готові! — крикнув хтось з «братів». — Говори, хто зрадник.

— Всі знаєте, яка кара зрадникові? — запитав Картер.

— Смерть!

— Ми вже давно чекаємо цієї нагоди, — знов почав Картер. — Кожний чесний член нашого братства зможе взяти участь в покаранні.

Картер чогось тягнув і більше не посміхався. І тут я зрозумів: він не знає, хто зрадник, і весь цей спектакль розігрується для того, щоб людина сама себе видала.

Заспокоївшись, я випив віскі, і продовжував розмову із сусідами.

Картер вів далі:

— Брати кланівці, і ти, нещасний хробак, — на жаль, я не знаю, хто зрадник. Але зібралися ми не даремно. Наші підозри підтвердились: тепер ми знаємо точно, що зрадник сидить у цій кімнаті. Пригадайте машину, що переслідувала двох з вас. Хто інформував Дюка про нашу зустріч? Перед нами стоять великі завдання, але насамперед нам треба позбавитись зрадника. Поки він серед нас, ми не можемо розпочати будь-яку роботу. Знайдіть його самі, і я вам обіцяю, що небо не раз освітиться полум'ям наших хрестів! Ми матимемо роботу щоночі. А тепер зніміть уніформу і повертайтеся додому.

Тієї ночі я довго не міг заснути. Думав про події, які привели мене до цього осиного гнізда.

Моїм першим відкритим виступом проти клану була книга «Країна пальм», яку я видав незадовго до війни. В ній я викривав чорні діла цих злочинців. Книга викликала гостру реакцію південної преси, яка називала мене «дегенерованим виродком шановної родини», «зрадником своєї країни і раси». Багато моїх родичів, що займали важливі посади в південних штатах, перестали зі мною зустрічатися.

Але мені стало ясно одне: всі, хто виступали проти кланівців, мали дуже обмежену інформацію, тому їхні слова не могли завдати клану відчутного удару. Потрібні були докази, а їх можна було здобути лише самому, ставши кланівцем. Я вирішив зробити так.

●

Я оселився в місті Атланта в штаті Джорджія — цій столиці «Невидимої імперії», назвавшись Джоном Перкінсом. Це було прізвище мого дядька, ку-клукс-кланівця, який вже давно помер. Щоб не викликати підозри, я знайшов собі роботу, — став агентом по продажу у кредит різних словників та енциклопедій.

Тепер настав час налагодити зв'язки з кланом, але як?

Я мав намір почати з вищих сфер, і одна людина особливо привертала мою увагу. Це був Джозеф Тельмаг. Він тричі обирався губернатором Джорджії, і його вважали ватажком всіх расистів на півдні США. Тоді Тельмаг готувався стати губернатором четвертий раз. Передвиборна кампанія була в розпалі. Скориставшись цим, я просив його прийняти мене.

— Що ми можемо зробити для вас, пане Перкінс? — запитав мене Тельмаг, стара, хвороблива людина.

— Нічого. Я прийшов, щоб зробити щось для вас, пане Тельмаг.

Він здивовано звів брови.

— Моя посада дає мені можливість бувати у багатьох жителів нашого міста, і я вважатиму для себе за велику честь зробити дещо для вашого успіху на виборах. Я можу роздавати листівки з вашим виборчим зверненням.

— Це дійсно дуже люб'язно з вашого боку. Вірте, я надзвичайно ціную вашу увагу. А звідки ви родом, пане Перкінс?

— Мої батьки живуть в Стейтсборо.

— Це місця, які завжди голосували за мене. Пробачте, я на хвилину!

І він вийшов з кімнати. Незабаром він повернувся в супроводі свого сина, який ніс купу листівок.

— Батько мені говорив про вашу приємну пропозицію, — сказав мені молодий Тельмаг. — Ви могли б тепер взяти ці листівки?

— Звичайно. Дайте мені якомога більше. У мене дуже багато замовників.

— Дуже вам вдячний, — прощаючись говорив старий. — Я сподіваюсь, ми будемо бачитися часто.

Всі листівки я, звичайно, знищив.

●

Завоювавши симпатію Тельмага, я приступив до вирішальних дій. Я обрав бар, куди ходили люди, своїм виглядом схожі на кланівців. Після багатьох зіграних там партій в більярд і ще більшої кількості випитих пляшок пива я почув слова, котрих так довго чекав:

— В цій країні потрібен тільки Клукс. Це єдиний спосіб привести до розуму негрів, євреїв і комуністів.

Сказав це таксист Слім, худорлява маленька людина.

— Мій дядько з Флоріди був великою людиною в Ку-клукс-клані, — підтримав я розмову. — А хіба ця організація ще існує?

— Ти що, здурів? От прочитай, а потім скажеш.

На папірці, що він його мені дав, було написано:

«Вчора, сьогодні і завжди
Ку-клукс-клан нестримно іде вперед.
Бог створив людей, які нам потрібні.
Поштове відділення 1188.
Атланта. Джорджія».

— Я можу це собі залишити? Тут є адреса, коли б я захотів вступити.

— Нащо тобі адреса, — відповів Слім, гордовито випнувши при цьому груди. — Я тобі все влаштую.

І він мені розповів, що для початку треба подати заяву, сплатити 8 доларів вступних і 15 доларів за уніформу, а потім платити по 1 долару на місяць.

Через деякий час я дав свою згоду. Слім простягнув мені папірець — бланк заяви.

«Заява для вступу в члени Невидимої імперії Його величності Великого магу.

Я, що нижче підписався, народився в Америці, лояльний громадянин США, арієць, чоловік, білий, маю нормальні звички, душевно здоровий, вірний християнському вченню, збереженню зверхності білих і засадам чистого американізму, шанобливо подаю заяву для прийняття мене в герої Ку-клукс-клану королівства Джорджія».

Підписавши це і передавши Сліму 8 доларів, я запитав, що маю робити далі.

— Чекай, — відповів таксист.

За два тижні він подзвонив мені:

— Перкінс, завтра увечері, чверть на сьому будь на розі Персикової і Каштанової вулиць. Не запізнюйся.

Я прийшов за півгодини до призначеного часу. Рівно о чверть на сьому біля тротуару зупинилася машина. Дверцята відчинились і мене тихенько покликали. В машині сиділо чотири чоловіки в масках. Я сів ззаду. Перехожі дивились на все це із подивом, але поліцейський, що керував рухом, удавав, ніби нічого не бачить. На відміну від своїх супутників, одягнених у біле, кланівець за кермом був у червоній уніформі. Машина рушила.

— Слім, — прошепотів я, дивлячись то на одного, то на іншого свого сусіда.

— Тихо, — сказав мені той, що був в червоному, — говорити можеш тільки, коли тебе запитають.

Машина йшла на великій швидкості, місто залишилось позаду.

— Брате Нічний Сокіл, чи не можеш ти їхати трохи повільніше? — пізнав я голос Сліма. — Я готовий вмерти за клан, але якщо в цьому буде потреба!

Нічний Сокіл щось промимрив, але не уповільнив ходу. Вже темніло. Раптом якийсь страшенний крик порушив тишу. Машина лягла на бік, але водій її одразу вирівняв.

— Це я побачив поганого негра. Хотів його трохи налякати.

Та тут пролунав звук сирени. Я обернувся і побачив, що нас наздоганяла якась машина.

— Може, цей негр заявив у поліцію і за нами женеться патруль? — припустив хтось.

— Не хвилюйся, — відповів Нічний Сокіл, коли поліцейська машина обігнала нас і помчала попереду з виючою сиреною. — Все саме так, як я гадав. Це допомога наших братів з округи Рокледж. Нам тут нема чого боятися закону. Ми серед друзів.

Коли ми нарешті зупинилися, я побачив вдалині величезний палаючий хрест.

— Гарно? — запитав Нічний Сокіл. — Він настрахає усіх негрів в окрузі!

Чим ближче ми під'їжджали до хреста, тим очевиднішими ставали його розміри. Принаймні 10 метрів. Понад дорогою вишикувалися халупи збирачів бавовни. Їхні жителі — чоловіки, жінки і діти — всі негри, — стояли перед своїми хатинами. Обличчя в них були сірі, наче висічені з каменю.

Нарешті ми приїхали на широку галявину, де стояли сотні машин, багато автобусів. Люди в уніформах сиділи біля вогнища. Всі були в капюшонах. Один з них в червоному вбранні підійшов до нас.

— Чому ви так запізнилися, Кліфе? — Хлопці вже годину на вас чекають і змерзли.

— По дорозі ми мали невеличкий інцидент, — піднесено відповів Нічний Сокіл. — Ваша ідея інсценувати викрадення була чудова. В місті всі тепер тремтять.

Нічний Сокіл витягнув з багажника червоний хрест, запалив його, і ми один по одному почали підійматися крутою стежкою вгору.

Нарешті ми вийшли на просторий майданчик прямо під великим хрестом. На одному кінці майданчика вишикувались кланівці. Їхні ряди створювали чотирикутник. На протилежному боці стояла група людей в цивільному Це були кандидати в клан. Їх було не так вже мало. Це мене прикро вразило.

Я запитав свого сусіду, чи не знає він, чому шефи носять яскраву форму. Він виявив надзвичайну обізнаність, і я йому сказав про це.

— Скажу вам по секрету, — почав він, — я сам старий член клану, але сьогодні мало кандидатів і нам наказали не надягати уніформи і грати новачків. Пропаганда!

Він замовк, бо до нас наближалося якесь начальство.

— Хто має при собі вогнепальну зброю, нехай виступить вперед і віддасть її, — пролунала команда. — Після закінчення церемонії ви її знову отримаєте.

— І ми? — запитав один з кандидатів у формі поліцейського.

— Всі.

Поліцейських я нарахував 37 чоловік.

— Увага, — пролунала команда. — Станьте один за одним, хай кожний покладе праву руку на плече того, хто перед ним.

Я очолював ряд, і це давало мені можливість добре бачити всю церемонію.

«Клад» — так називалось начальство, — став переді мною, і ми пішли.

Підійшовши до чотирикутника, ми почули:

— Хто це хоче вступити?

— Чужинці з світу темряви хочуть стати громадянами Невидимої імперії, — відповів Клад.

— Проходьте!

Чотирикутник розімкнувся, Клад взяв мене за руку і повів всю шеренгу всередину. Я з цікавістю роздивлявся навкруги. В середині кожного боку чотирикутника стояв вівтар з хрестом. В центрі був ще один вівтар, більший, над ним на високій палі був прикріплений американський прапор і великий незапалений хрест.

Біля першого вівтаря стояв кланівець із схрещеними на грудях руками.

— Вірний Клуд, я представляю тобі кандидатів у героїчний орден, — почав Клад. — Вони були завжди лояльними у свого бога, своєї країни, своєї раси.

— Відведи їх до Клокарда.

Перед другим і третім вівтарем повторилась ця сама сцена. Під четвертим вівтарем стояв сам Великий маг.

— Чи готові ви скласти присягу, яка вас назавжди з'єднає з Невидимою імперією? — звернувся він до нас.

— Готові.

Расисти зухвало виходять на вулиці американських міст серед білого дня.

Потім маг повернувся до кланівців і запитав:

— Упирі і вовкодави, яка кара чекає на того, хто зрадить клан?

— Смерть, — прогриміло у відповідь.

Клад відвів нас до вівтаря у центрі, за яким тепер стояло кілька високих осіб — серед них, звичайно, і маг. Нічний Сокіл запалив хрест.

— Кандидати — на коліна, — наказав маг. — Присягайтеся, що будете завжди вірні нашому богу, його сину і християнській релігії.

— Присягаємось!

— Чи вірите ви, що це країна білих і вона повинна нею залишитися?

— Віримо!

Я підвів очі і побачив, що маг дивиться прямо на мене.

— Ги! — крикнув він. — Іди сюди і стань на коліна перед вівтарем.

Я зробив те, що він мені сказав. Він взяв спис і заговорив:

— Іменем наданої мені влади нарікаю тебе рицарем клану. Це найпочесніше звання, яке тільки може мати людина.

Потім злегка торкнувся списом мого плеча і продовжував:

— Завжди пам'ятай, що було б набагато легше відчувати своє серце проколотим цим списом, ніж порушити присягу, яку ти тільки склав.

Він поклав спис знову на вівтар і, випрямивши руки, сказав:

— Встаньте, рицарі! Будьте такими, щоб вашим братам не було соромно за вас!

Церемонія закінчилася. Старі кланівці зняли капюшони і змішалися з новачками. З-під білих плащів вони витягали пляшки віскі...

— Як ти себе почуваєш? — запитав мене Слім.

— Чудово. А коли будуть перші збори?

— У понеділок о восьмій вечора на вулиці Вайхолл, — відповів він. — Познайомишся там з усіма нашими таїнствами і правилами. А тепер краще тобі знайти місце в автобусі. Ми ще трохи затримаємося, будемо «клуксувати», — сказав він, облизавши губи.

●

У понеділок, рівно о восьмій, я прийшов на призначене місце. Це була велика дерев'яна споруда. Біля дверей стояло чоловік десять.

— Я шукаю лівшу, — проказав я слова пароля.

— Ти знайдеш його, — відповіа високий чоловік, в якому я впізнав Нічного Сокола.

— Ходімо.

Ми увійшли до великої кімнати. Там було вже приблизно чоловік п'ятдесят.

— Кланівці! — закричав Нічний Сокіл. — Ідіть сюди, я познайомлю вас з нашими правилами.

Він сів на стілець посеред кімнати, а ми з'юрмилися навколо нього.

— Насамперед ви мусите вивчити нашу кланівську мову. У нас є одне правило: всюди замість «к» вживати «кл». Це ви побачите на іменах старійшин. — Нічний Сокіл витягнув з кишені книжечку в синій палітурці. — Це «Клоран», — і він став читати:

«Увага! Клоран—це книга клану, а тому її зміст треба тримати в таємниці. Того, хто порушить це правило, чекає тяжка смерть». — Ви добре знаєте, — продовжував він, — що земля, на яку простирається наша могутність, називається Невидимою імперією. Править нею Великий маг або імператор. Допомагають йому 15 геніїв. Імперія поділена на кілька королівств, а в кожному з них править Великий дракон. Королівство ділять на провінції, в яких править Великий титан, провінції поділені на клантони, кожний з яких довірений Великому циклопу. Решта посад: Клаліф — віце-голова, Клокард — проповідник, Клуд — священик, Кліграп — секретар, Клігл — організатор, Клабі — скарбник, Клад — комендант, Кларог — внутрішній охоронець, Клекстер — зовнішній охоронець, Клокан — слідчий, і нарешті Нічний Сокіл, тобто я, обов'язком якого є збереження святості організації і ознайомлення нових членів з правилами.

Він подивився на нас, чи уважно ми його слухаємо, і продовжував:

— Перед тим, як вступити до клаверни, тобто місцевої організації, я хотів би перевірити, чи знаєте ви, як правильно подавати руку. Завжди ліву! І дбайте про це. Руку не стискайте, тільки легко торкніться. Спробуйте це зробити.

Ми спробували.

— І останнє. Коли ви потрапляєте у нове місто і хочете з'ясувати, чи розмовляєте з кланівцем, запитайте його так: «Чи знаєте ви пана Айяка?» Якщо він відповість: «Так, я знаю Акая», значить, з вами говорить брат.

Потім Нічний Сокіл встав і наказав нам іти за ним. Він зупинився перед дверима, постукав раз і нігтем описав коло. В ту ж мить відчинилося вічко.

— Хто там? — запитали з-за дверей.

— Це Клекстер, охоронець, — прошепотів Нічний Сокіл. — Скажіть йому, що ви такий-то кланівець, назовіть номер і назву клаверни, до якої належите.

Підійшовши до дверей, я сказав:

— Кланівець Перкінс, клаверна номер один королівства Джорджія.

— Пароль?

— Біла...— почав я.

Двері відчинилися і Клекстер в уніформі з маскою на обличчі пропустив мене. Стіни кімнати були заставлені залізними скриньками.

— Коли дістанете уніформу, триматимете її тут, — пояснив нам Нічний Сокіл. — А тепер я вам покажу, як заходити до головної кімнати.

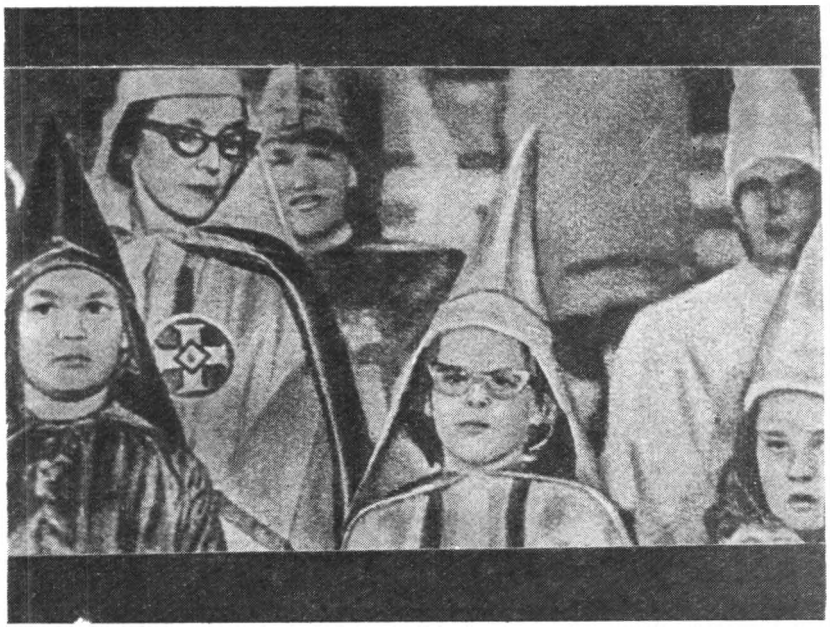

Куклуксклановці отруюють духом расизму також і дітей.

Він підійшов до дверей у кутку кімнати і тихенько постукав чотири рази. Знову відкрилося вічко — і почувся голос Кларога.

— Хто ти, і чого хочеш?

— Я кланівець Картер. Хочу увійти до клаверни і зустрітися з братами.

— Пароль?

— Біла...

— Заходь, — сказав Кларог, відчинивши двері.

Кімната мала незвичайний вигляд. Перед кожною з чотирьох стін стояв вівтар, за яким сиділи кланівці в уніформі. Всіх було приблизно чоловік 150. Хрест з неонових трубок освітлював кімнату.

— Робіть те, що і я, — сказав нам тихо Нічний Сокіл. — Простягніть ліву руку з розставленими пальцями і не опускайте її, доки з вами не привітається хтось із великої четвірки.

На привітання нам відповів сам Великий маг.

— Сідайте, кланівці, — сказав він, показуючи на два ряди стільців, розставлених вздовж стіни.

Ми сіли. Нічний Сокіл сів з лівого боку «його величності».

— Вірний Клад, — сказав маг і при цьому ударив молотком по вівтарю, — перевір, чи всі присутні гідні того, щоб взяти участь в цій «клонклаві».

Кланівець в червоній уніформі, що сидів праворуч від нього, відразу ж встав і обійшов всіх присутніх. Він ще раз перевірив пароль.

Коли Клуд помолився, маг проголосив:

— Клонклаву клаверни № 1 відкрито. Переходимо до зачитання подяки нашому брату Нешу. Кілька днів тому при виконанні завдання він вбив свого тринадцятого негра. Брате Неш, встань!

Кланівець підвівся, з-під уніформи у нього виглядали поліцейські штани. Всі зааплодували.

— А тепер ще одна подяка, — сказав маг. — Вона адресована судді Мак Кліленду за засудження негритянки, яка назвала білу пані «білою жебрачкою».

Знов вибухли аплодисменти.

— А тепер кілька слів про поповнення клану. Минулого тижня голова общини і начальник поліції з Войскросса подали заяву про прийняття їх до клану. Це свідчить про те, що клан чекає світле майбутнє. Хто хоче щось сказати?

— Ваша величність, я кланівець Лангем, працюю шофером таксі. Доповідаю вам, що всі таксисти нашого міста, крім трьох, вступили до клану.

— Раджу вам при першій же нагоді підпалити машини цих трьох.

Таксист подякував і сів.

Маг сунув руку під уніформу, витягнув якусь скриньку.

— Тут у мене 50 револьверних патронів, — сказав він. — Ми зараз влаштуємо аукціон. Перша ціна один долар за штуку. Нам потрібно було багато грошей, щоб позбутися цього єврея, фінансового секретаря Генрі Моргентау і державного прокурора Біддла. Клан робить все, що в його силах, аби усунути таких людей з високих державних посад.

Розпочався аукціон. Ціна на патрон підвищилася до 5 доларів і Великий маг швидко все продав.

— У мене є пропозиція, — сказав він, — чому б нам всі ці патрони не віддати брату Нешу? Він добре знає, як їх використати.

Кланівці прийняли цю пропозицію із задоволенням.

— Я вам дуже вдячний, — сказав Неш, — сподіваюсь, що не буду вбивати всіх негрів сам, що мої брати мені в цьому допоможуть. Я хотів би тут висловити глибоку подяку своєму начальникові капітану Джейкінсу, — додав Неш, — він завжди призначає мене на денну зміну, аби ночі я міг присвятити клану.

Маг підняв руку, щоб вщухнули аплодисменти.

— Брат Попнер хоче вам сказати щось важливе.

Підвівся високий чоловік.

— Я гадаю, що одним з наших головних завдань є сприяння містеру Тельмагу на виборах. Вам, очевидно, буде цікаво дізнатися про мою розмову з ним минулого тижня. Я запитав його, що зробити, аби не допустити негрів до виборчих дільниць. Він нічого не відповів мені, а на шматку паперу написав єдине слово «Пістолети». Він обіцяв, в разі його обрання, дати клану повну свободу. Другим нашим завданням є обрання судді Джеймса Девіна в члени конгресу, — сказав маг. — Тому доручаю всім кланівцям доповідати мені особисто про все, що можна використати проти його суперника. А тепер перейдемо до скарг. Говори ти, — звернувся він до хлопця, на руці якого була брудна пов'язка.

— Дивіться, що мені зробив один паршивий негр, — сказав хлопець, показуючи на руку. — В суперечці він мене так поранив, що я мусив іти до лікарні на перев'язку.

— Ім'я і адресу цього негра ми знаємо, — втрутився Нічний Сокіл. — Незабаром ми його відвідаємо.

— Ще хто хоче? — запитав маг і стукнув молоточком.

Встав кланівець, що сидів поруч мене.

— Я дізнався, що одна негритянська сім'я переїхала у квартал для білих. На Зелену вулицю.

— Неш, — крикнув маг,— візьми трьох поліцейських і йди зараз по цій адресі! Доповіси мені після повернення.

— Я великий циклоп Рансон, — сказав наступний оратор. — Кілька днів тому моя дитина повернулася із школи і розповіла, що вчитель радить ставитися лояльно до негрів, євреїв і їм подібних. Іншим разом цей вчитель висловився проти клану. На мою думку, такі вчителі становлять небезпеку для білих.

— Це безсумнівно, — відповів маг.— Брате Кліграп, підготуй

циркуляр для всіх клаверн. Нехай кланівці вимагають від своїх дітей інформацій про те, що їм говорять вчителі. Імена таких вчителів, про яких розповів Рансон, дайте мені. Клан має у шкільному керівництві багатьох приятелів. А тепер перейдемо до найцікавішого пункту наших зборів. Тут присутні високі функціонери клану із сусідніх штатів. Представляю вам Великого дракона королівства Джорджія доктора Пройта.

Встав товстий кланівець і відразу ж почав говорити:

— Ми не якась расистська секта! Зрештою, клан — приятель гідних негрів. Якщо негр хоче стати кращим і не займається підривною пропагандою, він має право на життя. Клан любить негрів, які знають своє місце. Я сам допомагаю багатьом негритянкам при пологах і не беру жодного

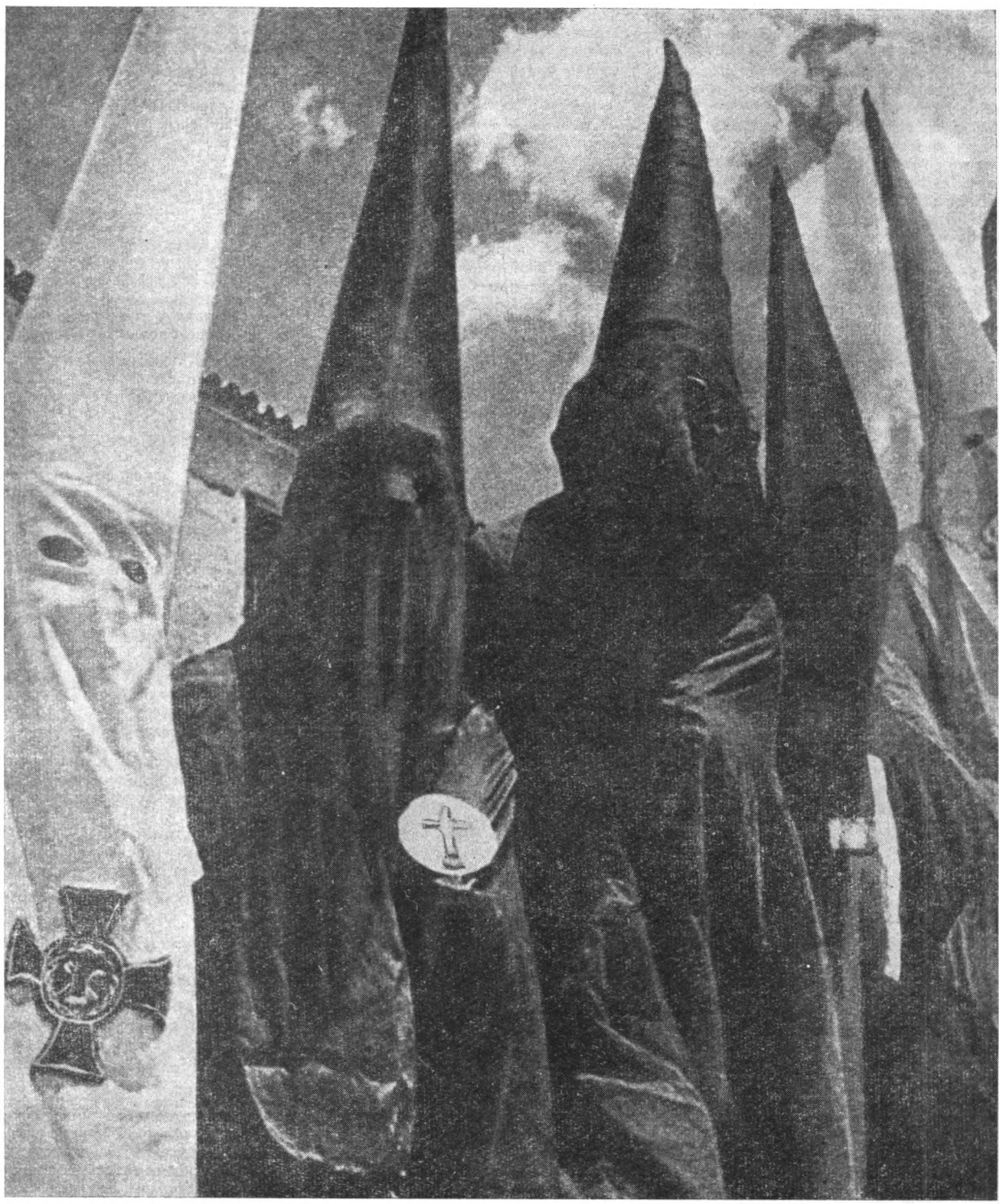

Зловісні постаті в капюшонах.

цента. Але коли я бачу негритянських дівчат, які ходять з високо піднятою головою, я хочу їх побити тут же на вулиці.

Він сів під аплодисменти.

Потім виступив клігл штату Теннесі Джон Стоун.

— Ми в Теннесі вважаємо євреїв головними ворогами Америки, — почав він. — Ми мусимо очистити нашу країну від євреїв, але не так, щоб вони виїхали до іншої країни. Треба знищити їх тут всіх до одного. І зробити це легально. Я вже надіслав конгресу петицію, де прошу прийняти закон, за яким сам факт, що хтось є євреєм, вважався б злочином і карався б смертю. Може, це вам здається перебільшенням, але я гадаю, що ми мусимо бути більш рішучими, ніж Гітлер... Перш ніж нападати на Росію, треба позбутися євреїв і знищити Організацію Об'єднаних Націй, яка, власне, є Організацією єврейських націй. Що ж стосується негрів, я за те, щоб їм залишили всі права, але в Африці. Я не заспокоюсь, поки останній негр не поїде до Африки.

— Я не згодний з тим, що він говорив про негрів, — заперечив хтось.— Якщо ми їх вишлемо до Африки, хто буде працювати у нас на плантаціях?

— Нарешті ще одна інформація,— додав маг.— 15-го о 10-ій годині ранку у суді відбудеться важливе засідання під головуванням нашого брата судді Калавеля. Водій автобуса змушений був забити негра, який не хотів сісти на заднє сидіння. Я б хотів бачити у залі суду багато кланівців, щоб брату Калавелю було легше виправдати водія.

Потім клонклаву оголосили закритою.

Після цих зборів минуло два тижні, а я весь час думав, що ж мені робити, як почати боротьбу. Ідея прийшла зненацька. На вулиці гралися діти. Вони розділилися на дві групи і обмінювались паролями. Я подумав: було б кумедно, якби діти вимовляли кланівські паролі. І відразу мені спало на думку рішення. Нью-йоркське радіо тоді передавало передачі про «супермена» — істоту, яка нічого не боїться, навіть атомної бомби. Супермен бився проти гангстерів і взагалі проти усякого зла. А що, як примусити його битися з расистами та їхньою організацією Куклукс-кланом?

Я зв'язався з редакторами цієї передачі і виклав їм свою думку. Вони прийняли її з задоволенням. Другого дня я передав докладну інформацію про обряди клану, роботу, яку виконують циклопи, дракони та інші функціонери, сказав пароль, а про будь-які зміни обіцяв їх інформувати.

З великим нетерпінням чекав я першої передачі і ще з більшим інтересом — перших зборів в нашій клаверні. В цей день Великий маг прийшов з почорнілим обличчям. Один кланівець відразу ж попросив слова:

— О боже, брати, що ж це робиться? Ви чули по радіо наш пароль. Це значить, що серед нас є шпигун. Вчора, коли я повернувся з роботи, я побачив, як мій син грається із своїми товаришами, на обличчях у них хустки. Це нова гра, пояснили вони мені: супермен проти клану. Уявіть собі, вони знали наш пароль і всі наші церемонії. Брати, хіба можна припустити, щоб з нас сміялися?

— Ні,— загули всі хором.

— Тихо! — крикнув маг.— Найбільше вони образили мене. Серед нас є зрадник і він присутній тут, зараз. Ми мусимо його ліквідувати, якщо не хочемо, щоб він ліквідував клан. Я вже наказав брату Клокану докладно перевірити всіх, хто вступив до нас протягом останніх трьох місяців. Але всі ми в цьому мусимо йому допомогти. Нашої головної присяги зрадник не розкрив. А от пароль треба встановити новий, і я пропоную такий: «Смерть зраднику».

Наступного дня я передав на радіо новий пароль і попросив у наступну передачу ввести текст головної присяги.

●

У понеділок знов відбулися збори. Вигляд у всіх присутніх був якийсь розгублений.

— Я вже знаю, що нам потрібний новий пароль, — сказав маг. — Пропоную «Смерть супермену».

Цілий місяць Америка слухала передачі, в яких супермен обвинувачував кланівців у хвастощах, боягузтві. У заключній передачі супермен зустрівся в двобої з Великим магом, переміг його, а всю банду передав у суд.

А в клаверні № 1 розпочалося велике полювання на «зрадника», тобто на мене.

●

У кланівців є й своя поліція для охорони збіговиськ бузувірів. Втім, вони часто можуть покластися й на звичайну американську поліцію.

Я сидів у барі, де познайомився з Слімом. Він підійшов до мене, не привітавшись сунув в руку папірця, і зник. Я прочитав: «Чи готовий ти зустрітися із смертю? В середу о 8-й годині в клаверні № 1. Присутність обов'язкова».

Під текстом був череп з двома схрещеними списами.

«Мене викрили, — подумав я. — Певно судитимуть, а потім вб'ють за зраду клану».

І все ж таки я пішов. Я тихенько підійшов до дверей і пошкрябав нігтем.

— Заходь, — сказав Кларог, почувши пароль.

Хоч я вже звик до кланівських церемоній, на мене чекала новина. Над вівтарем, біля якого сиділо приблизно тридцять чоловік в чорних уніформах, світився великий червоний хрест.

— Іди ближче, кланівець, — ска-

зав той, що сидів на місці Великого мага.

Я відразу ж пізнав неприємний голос Кліфа Картера, Нічного Сокола. Я підійшов до нього із схрещеними руками на грудях, зупинився перед самим вівтарем, де, як звичайно, лежав прапор. Біблії не було, стояла порожня чашка.

— Кланівець Перкінс, — почав Картер урочисто. — Певний час ми стежили за тобою, щоб з'ясувати, чи ти гідний найбільшого довір'я — обрання до ордену Рицарів великого лісу. Я гадаю, що ти цієї честі заслужив.

Тепер я вже міг спокійно дихати. Судити мене не будуть.

— Так, — відповів я.

— Ми, рицарі, як озброєний загін Невидимої імперії, становимо також таємну поліцію клану. Наша країна виникла як країна білих, такою вона має залишитись. Ти з цим згоден?

Картер так вдарив кулаком по вівтарю, що чашка перекинулась. При червоному неоновому світлі здавалося, що очі в нього вискочать через отвори в машкарі.

— Згоден, — сказав я.

— Рицар повинен виконати будь-який наказ, в будь-який час. Ти і надалі хочеш залишитись в наших рядах? Добре подумай, у тебе ще є час.

— Я залишаюсь при своєму рішенні, — відповів я.

Тієї ж миті почулося шкрябання *е* двері. Увійшла людина у цивільному одязі, дуже схвильована.

— Заходь, кланівець, і розкажи в чому справа? — запитав Картер.

Людина дала Нічному Соколу якийсь папірець. Той вголос прочитав.

«Нехай двадцять чоловік негайно ідуть до клаверни 066 на допомогу своїм братам, які героїчно відбивають напад негрів».

— Добровольці! — закричав Картер.

Всі присутні підняли руки.

— А ти? — заревів він на мене. — Боїшся, що тебе вб'ють або поранять! Чорт забирай, що ти за хлопець? Боягуз!

Наступив момент виголосити пишну промову.

— Ваша величність і брати, — почав я.— Я не знав, що вже маю право брати участь в ваших акціях. Якщо це так, я буду серед перших, коли в цьому виникне потреба.

— Він говорив як справжній кланівець, — сказав Картер. — Поздоровляю тебе, ти склав перший іспит. У клаверні 066 нічого не сталося... Обов'язки, які накладає рицарська присяга, не малі, — продовжував Картер. — Рицар повинен прийняти будь-яку кару — ув'язнення або смерть, не відкриваючи своєї належності до клану. Ця присяга скріплюється кров'ю. Іди до вівтаря і подай ліву руку.

Я послухався.

Нічний Сокіл витягнув з кишені ніж, потім схопив мою руку і зробив на ній надріз. Руку він тримав кілька хвилин над чашкою, у яку капала кров. Знову я приніс присягу вірності. А Картер намочив свій палець у крові і на моєму лобі намалював хрест.

— Перкінс, — сказав він після цього,— за присвоєння звання рицаря треба платити 10 доларів, крім цього, ще сплачувати один долар на місяць членських внесків. На початку кожного п'ятого тижня ми зустрічаємося в кафе Вінга на обіді, який коштує 1 долар 50 центів. Тобі треба буде придбати ще одну уніформу і пофарбувати її в чорний колір. А тепер ми тобі розповімо про одну з наших останніх акцій, щоб ти зрозумів, як ми працюємо. Пам'ятаєш, на наших зборах говорили про негра, що на автобусній зупинці ображав білих жінок?

— Дозволь я розповім, — перебив його Рандол. — Негр чекав на автобус десь о шостій вечора. Два наших хлопці почали на вулиці сваритися, щоб відвернути увагу перехожих. Решта ж втягнула негра у машину. Він чомусь не чинив опору. На великій швидкості ми помчали до округи Рокледж. Свою роботу ми любимо виконувати на дружній території а в Рокледжі вірні клану всі представники влади: поліція, шериф, прокурор, судді, навіть пожежники. Приїхавши на місце, ми почали приводити негра до розуму... Це був найстійкіший негр, таких я ніколи ще не бачив. Ми його страшенно били, а він і не писнув. Говорив тільки, що білих жінок ніколи не ображав, що він бився на війні за свободу і не заслужив такого поводження. Але це йому не допомогло. Кожний з нас вліпив негру три гарячих важким батогом. Цей батіг — це наша спеціальна зброя, ним повинен користатися кожний кланівець. А негра ми відвезли додому. Він нічого нікому не скаже, бо знає, що тоді станеться з ним.

— Де батіг, Слім? — запитав Картер.

— Не турбуйся, шеф, він у безпечному місці. Я сховав його у підвалі будинку, де живе мій брат.

— У середу ти його обов'язково принеси у кафе Вінга. Великий дракон нам наказав присвятити себе кільком проклятим профспілковим агітаторам і приятелям негрів, які викликають заворушення на лісопилці братів Кастані. Господарі оплатять всі витрати операції.

Я вже знав, що левову пайку цієї суми сунуть собі в кишеню шефи, а тим, хто в дійсності виконує «найтяжчу роботу», залишиться тільки пійло з віскі.

— Сьогодні увечері у нас є невеличка робота, — продовжував Картер. — До нас дійшли відомості, що чорні водії таксі возять білих пасажирів. Найбільше скарг на якогось Джеймса. От ми і вирішили поки що покарати тільки його. План вже розроблений. Одна наша приятелька чекає на зупинці таксі. Вона сяде в машину, наставить на нього пістолет, а потім передасть негра нам. Перкінс, — звернувся він до мене, — ти маєш нагоду проявити себе. Зараз же іди туди і зміни Джіма Мікса. Стеж за дівчиною в жовтій кофті. Коли ти побачиш, що вона сідає в таксі, свисни нашим хлопцям, які чекатимуть поблизу.

— Можете на мене покластися, — сказав я, і тільки-но хотів швиденько піти, щоб встигнути подзвонити Дюку, як Картер зупинив мене.

— Стривай, Перкінс! На зупинку тебе відвезе брат Рандол на своїй машині.

От шкода! Адже це моє перше завдання Рицаря великого лісу мало бути і першим іспитом співпраці із заступником державного прокурора Джорджії Діном Дюком.

Познайомив мене з ним мій старий приятель Чарлі Пейк, голова однієї великої профспілки на півдні.

Дюк справив на мене чудове враження. Без зайвих слів він коротко виклав мені умови нашого співробітництва. Дав мені свій домашній телефон, а для зустрічей призначив контору свого друга адвоката. І от мій план зірвався.

На зупинці я побачив дівчину у жовтому. Я зачекав, поки вона сіла в таксі. На мій свист відразу ж з бокової вулички виїхали дві машини.

— Сідай! — крикнув мені Рандол.

Не проїхали ми й кілометра, як побачили таксі. Воно стояло обіч тротуару на безлюдній вуличці. Дівчина притулила пістолет до спини шофера.

— Ось вам ваш негр, хлопці,— сказала вона весело.

Рандол похвалив її.

— Молодець, тепер можеш іти, решта — наша справа.

Він відчинив дверці, штовхнув негра вбік і сів за кермо. Ми поїхали.

— Що ви хочете від мене, панове? — запитав негр. — Я ж нічого вам не зробив. Мабуть, тут якась помилка.

— Помилився ти, і ми тебе настановимо на вірний шлях,— відповів Слім і вдарив його пістолетом по голові.

Через деякий час ми були в окрузі Рокледж. Ми від'їхали трохи від автостради і Рандол зупинив машину. Відчинив дверці й так вдарив негра ногою, що той зарився обличчям у землю. А клановці оточили його і, лаючись, почали бити ногами.

Негр скорчився, щоб сховати живіт, він стогнав, але нічого не просив. Я дивився на все це з жахом і не знав, куди дітись, усвідомлюючи своє безсилля...

Рандол подав знак припинити «роботу».

— Було б добре, якби ти помолився богу, — сказав він негру, — пробила твоя остання година.

— Я не знаю, чого ви так ставитесь до мене, — прошепотів негр.

— А білих жінок брати в машини знаєш? — крикнув Рандол. — Тепер ти за це заплатиш. То будеш молитися, чи ні?!

— Я ніколи не молився, — відповів негр.

— Досить базікати! — крикнув Слім, допиваючи віскі з пляшки.

— По-перше, треба його навчити, як поводитись, — стояв на своєму Рандол. — Встань! — заревів він і щосили вдарив негра під ребра.

Негру вдалося встати.

— Ми будемо грати, а ти танцюватимеш, — сказав Рандол. — Давай!

Він взяв пістолет у Сліма і почав стріляти в землю біля самих ніг негра.

— Танцюй, проклятий негре, — командував він.

Нещасна людина почала підскакувати якимись автоматичними рухами, але відразу ж зупинилась.

— Якщо хочете мене вбити, зробіть це зараз.

— Я хотів би тобі дати можливість уникнути смерті, — загарчав Рандол. — Тікай цією дорогою, але не повертай до лісу.

Він сів у машину і дав нам знак приєднатися до нього. Негр щодуху побіг, а ми поїхали за ним. Рандол висунув руку крізь віконце і вистрілив у негра.

— Стріляйте! — крикнув він і піддав газ.

Відстань між нами і втікачем зменшувалася. Негр далі біг посередині дороги, але раптом звернув до лісу. І відразу ж впав як повалене дерево.

Рандол спробував загальмувати, але вже було пізно. Колеса машини розчавили людину.

Ми повернули до Атланти. Було пів на першу ночі. Я подався до першого ж телефону, щоб подзвонити Дюку. Його не було вдома.

Я був у надзвичайно пригніченому стані: на моїх очах вчинили страшенний злочин, і я не мав до кого звернутися. Тоді я вперше у своєму житті зрозумів, що значить бути негром в цій країні.

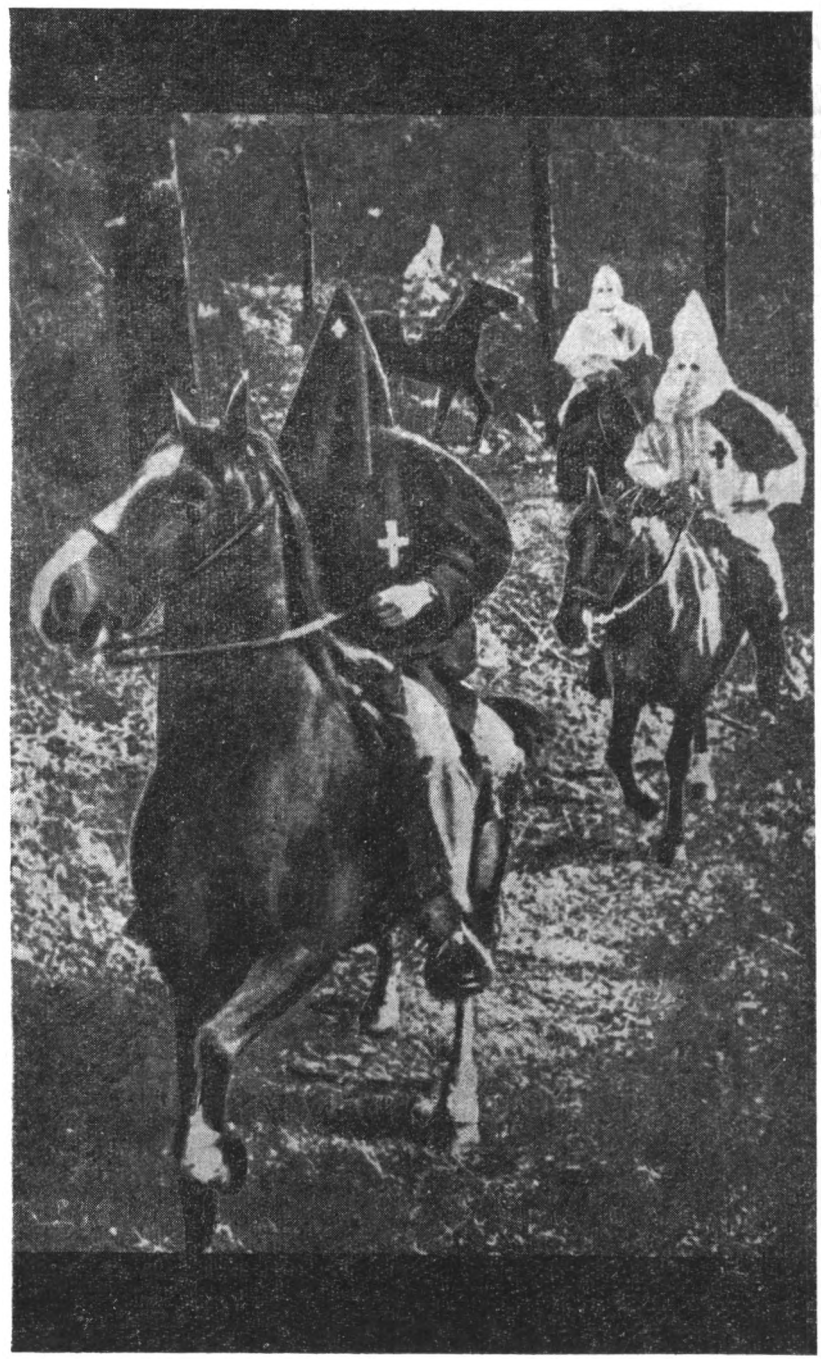

«Лісові рицарі».

Я провів тяжку ніч. Вранці кинувся по газети. Ледве знайшов те, що шукав. Це було маленьке оголошення, вміщене внизу на останній сторінці. Під заголовком «Знайдено тіло» був такий текст: «Вранці поліція округи Рокледж знайшла тіло негра з розбитою головою. Очевидно, його переїхав якийсь неуважний автомобіліст. Завдяки документам жертву впізнали. Це Джеймс Мартін, таксист компанії «Лінкольн». Сім'ю про нещастя повідомлено».

Я питав сам себе, скільки негрів Півдня мало такий некролог, де вбивство називають «нещасним випадком».

Я зустрівся з Дюком і коротко розповів про все.

— Ах, ця округа Рокледж, —

сказав він з досадою. — Дуже важко умовити прокурора видати наказ про початок розслідування. Але коли б нам і пощастило довести справу до суду, це б нічого не дало. Ці кланівці, учасники убивства, знайдуть досить «братів», що завжди доведуть їхнє алібі. Крім того, безнадійно сподіватись, щоб серед присяжних не було жодного, хто б симпатизував клану. А вистачить одного, щоб він зробив неможливим винесення вироку, бо рішення має бути одноголосним. Отже, злочинці однаково залишаться на свободі, а твоя подальша робота в клані стане неможливою.

— Але залишити цього так не можна,— наполягав я.— На середу запланований напад на приміщення профспілки. Ми мусимо щось зробити.

— Поки вони це роблять в окрузі Рокледж,—продовжував Дюк, — у нас зв'язані руки. Я б хотів бачити цих злочинців у тюрмі, але нічого не зробиш. Ми їх можемо тільки трохи настрахати. А де цей батіг?

— В підвалі будинку, де живе брат Сліма.

— Цікаво, як поводиться кланівець, якщо його притягнути до відповідальності? — знов заговорив Дюк. — Вони сміливі, коли всі разом мають справу з беззбройною людиною, а от якщо з них зірвати машкару і послухати їх по одному... Він набрав якийсь номер.

— Гоукінс, є робота. Завтра вранці підеш разом з Евансом на Уотсон-стріт, 3664. Знайдеш там Френка Піккера і затримаєш його. У підвалі пошукай батіг, потім іди до його брата Сліма. По дорозі зупинись в крамниці Картера і затримай також його. Нічого їм не пояснюй, приведи їх до мене.

Коли другого дня привели до Дюка «братів», я, сховавшись у сусідній кімнаті, все спостерігав.

Брати Піккери стояли біля стіни і м'яли в руках свої капелюхи. Тільки у Картера був спокійний вигляд.

— Чого ви нас викликали, прокуроре? — почув я голос Сліма.

Дюк взяв у руки батіг і замахнувся ним на Картера.

— А це що? — крикнув він. — Таким батогом можна слона вбити. Гоукінс,—звернувся він до поліцейського і показав на Картера і Сліма, — цих двох відведи кожного в окрему камеру.

Коли вони пішли, Дюк звернувся до Френка.

— Хлопче, ти замішаний у ганебній справі. Мабуть, ти знаєш, що цим батогом кланівці вбили людину.

Френк все заперечував, і Дюк його відпустив. Потім привели Сліма. Відповідаючи на запитання, він весь час озирався на двері. Боявся Картера.

— Нічого, ти заговориш, коли я тебе посаджу на лаву підсудних за вбивство таксиста Джеймса Мартіна і вимагатиму смертної кари, — сказав йому Дюк. — А тепер іди!

Нарешті прийшла черга Картера.

— Нічний Сокіл, у мене для тебе є новина,— почав Дюк.

Картер, почувши своє таємне ім'я, помітно зблід.

— Минули ті часи, коли ти посилав бити і лінчувати людей, — продовжував Дюк. — Як ти гадаєш, що скажуть присяжні, коли побачать оце? — Дюк вийняв з шухляди клоран, який я йому дістав. Картер збентежився. — Мої люди працюють у вашій організації вже кілька років, я знаю про кожен ваш крок раніше, ніж ви його зробите. А тепер іди! Повернись до своєї мишачої нори, боягузе. Даю тобі слово, що скоро ми прийдемо по тебе і твою банду.

Картер швидко зник.

— Це було прекрасне видовище,— сказав я, увійшовши до кабінету Дюка. — Мені здається, я знаю, що робити. Ця наволоч боїться світла. Зніми з них машкару, наведи на них рефлектори, і вони розбіжаться, як миші, і більшість вже не наважиться підняти голови. Дозволь мені покликати журналістів, показати їм цей батіг, і тільки мимохіть натякнути, що готується велика облава.

Дюк хвилину подумав.

— Ну що ж, добре, зроби так.

Другого дня «Атланта джорнел» і «Атланта констітьюшн» вмістили на перших сторінках коротке інтерв'ю з Діном Дюком і фото, на якому він був зображений з батогом в руці. Під цим був підпис: «Це символ фашизму». Агентства і газети розповсюдили його по всій країні.

Наслідків не довелося довго чекати. Вже наступної ночі хтось підпалив гаражі Картера. Це, очевидно, була помста якоїсь жертви. До Дюка приходили люди і скаржились, розповідали про насильства, яких вони зазнали від Картера і його дружків. Газети щодня друкували ці страшні свідчення.

Громадськість захвилювалася.

Наша кампанія таки вплинула на кланівську організацію. На чергових зборах розгніваний маг накинувся на Картера:

— Кліф, я понижую тебе з Нічного Сокола на упиря. Ти і твої рицарі поставили під загрозу існування клану. Подивись навколо. Тільки 20 чоловік відважилися прийти сьогодні. Багато людей виходять з клану, і це не тільки в Атланті, а і в усій Невидимій імперії. Рандол, — звернувся він до Великого Кліграпа, — підготуй циркуляр. По-перше, будь-яка діяльність рицарів припиняється до окремого наказу. По-друге, всі уніформи треба тримати під замком в клавернах. По-третє, Великий маг дає 2000 доларів за кожну відомість про зрадника. Все.

Коли я вийшов, мене наздогнав Слім.

— Це стає занадто небезпечним для мене, — прошепотів він. — Зараз прийду додому і спалю уніформу та членський квиток.

Минуло три тижні. Кланівці і надалі зустрічались, але ніяких акцій не було. Клан животів. Я вже почав думати, що моя робота в Атланті закінчилася, коли мене покликав Дюк.

— Минулої ночі якісь невідомі особи висадили в повітря будинок діяча профспілки і будинки кількох негрів.

●

Це не були кланівці, адже я б знав. Хто ж це? Зрештою ми з'ясували, що недавно виникла організація якихось колумбійців. По суті, це фінал клану. Мені було доручено знайти їх. Все починалося з початку.

І. БИЧКО

# ВИСОКА ГРОМАДЯНСЬКА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

Складна, багато в чому суперечлива творчість Сартра була свого часу об'єктом досить різких оцінок в нашій літературно-критичній і філософській літературі. До деякої міри однобічні ці оцінки, проте, містили в собі частку гіркої істини. І все ж писати про Сартра — активного борця за мир, ворога фашизму і колоніалізму, талановитого письменника — вживаючи лише чорну фарбу, неможливо. Постійне «зречення» і навіть «зрада» самого себе, які, за визнанням самого Сартра, є суттєвою рисою його особистості і творчості, зовсім не свідчать, як це може здатися на перший погляд, про те, що Сартр не має твердих принципів і переконань.

Духовний розвиток Сартра, становлення його особистості відбувалися в складних і суперечливих обставинах, які часто робили шлях письменника до його нинішньої позиції важким, болісним, а подекуди навіть і трагічним.

Оглядаючись у своїй повісті «Слова» на пройдений шлях, Сартр пише: «Я дивлюсь на все ясно, тверезо — знаю свої завдання, гідний нагороди за громадянськість; ось уже десять років, як я — людина, що прокинулася після тяжкої, гіркої й солодкої безтурботності».

Жан-Поль Сартр народився 21 червня 1905 року в Парижі. Батька втратив ще в ранньому дитинстві і виховувався в сім'ї свого діда Шарля Швейцера — викладача німецької мови в ліцеї Генріха IV. Сартр одержав типово буржуазне виховання, спочатку домашнє, а потім в ліцеях. У 1925 році поступив до «Еколь нормаль» і вже через три роки здобув науковий ступінь з філософії. Потім викладав у Ліоні й Гаврі. На початку 30-х років вивчав у Німеччині філософію і літературу. Тут він вперше знайомиться, так би мовити, «з перших рук» з філософією екзистенціалізму (протягом зимового семестру 1933 року він слухав курс лекцій з філософії з уст «батька» екзистенціалізму Мартіна Хейдеггера). Повернувшись до Франції, Сартр викладає філософію у Пастерівському ліцеї та ліцеї Кондорсе. До цього періоду належать і перші його філософські роботи (статті в різних журналах, присвячені, головним чином, проблемам феноменології Е. Гуссерля). Проте ці роботи мали, так би мовити, характер «проби пера». Справжній початок творчої біографії Сартра припадає на 1938 рік, коли виходить його роман «Нудота».

Герой роману — 35-річний інтелігент-буржуа Антуан Рокентен оселяється в тихому провінціальному містечку Бувілі (прототипом якого є Гавр, де Сартр провів кілька років по закінченні «Еколь нормаль»). Рокентен обирає Бувіль, щоб спокійно продовжити своє шкільне дослідження про розпусника та інтригана XVIII століття маркіза де Ролебо.

Роман написаний у формі щоденника Антуана Рокентена. В ньому немає подій у власному розумінні цього слова. В тихому, розміреному житті сонних мешканців Бувіля «нічого не трапляється». Тому вся дія роману перенесена, так би мовити, у внутрішній план — у психіку Рокентена. Сюжет роману побудований на конфлікті (чисто психологічного порядку) між людиною і «світом речей».

...Антуан Рокентен стоїть на березі моря. Він підняв камінець, збираючись кинути його у воду, і завмирає, вражений раптовою і дивною зміною — навколишні предмети втратили свій звичний вигляд. Вони зненацька постали перед Рокентеном відділені від значень, якими людина за звичкою наділяє їх у повсякденному житті, постали як чисті об'єкти.

Рокентен випустив камінець і пішов геть. Його обійняв жах перед речами-об'єктами. Зустріч віч-на-віч з оголеними об'єктами викликала запаморочення, голова

пішла обертом, Рокентен відчув нудоту.

Зіткнення із світом речей, позбавлених значень, досягає своєї кульмінації в парку, куди потрапляє приголомшений Рокентен. Речі, схожі на обрубки, розпливаються у драглисту, аморфну масу...

Примарною й страшною в своїй «знелюдненості» виступає дійсність на сторінках «Нудоти». Деформовані предмети, що розпливаються в «розпухлі краплини драглистої консистенції», викликають специфічний тоскний стан нудоти. Це вже не просто фізіологічний стан, на сторінках роману це почуття набуває «космічних» розмірів універсального способу сприйняття людиною навколишнього світу.

Поринаючи в абсурдний світ образів «Нудоти», мимоволі питаєш себе: яку мету переслідує автор роману, здійснюючи таку фантастичну метаморфозу світу? Знайомство з екзистенціалізмом—філософською доктриною Сартра—підказує відповідь: примарна і страшна в своїй «знелюдненості» дійсність, якою вона постає на сторінках «Нудоти», є не що інше, як втілена в художньо-образній формі екзистенціалістська концепція буття.

Адже буття, за Сартром (як він пише про це в своєму основному філософському творі «Буття і ніщо»), — «грубе, непорушне і масивне». Воно позбавлене будь-якого власного руху та активності. Саме по собі («в собі») воно не має ніяких значень, ніякого сенсу і здатне тільки постійно «опиратися» діям людини, виступати у функції якогось безглуздого «коефіцієнта ворожості».

«Зустріч» людини з речами для екзистенціалістів — це завжди зустріч двох ворожих і абсолютно несумірних світів. Звідси постійний лейтмотив ірраціональності й абсурдності буття в творах екзистенціалістів (як художніх, так і суто філософських). Цей лейтмотив звучить і в романі «Нудота».

Конфлікт між людиною і речами, як центральний конфлікт сартрівської «Нудоти», є, безперечно, традиційно екзистенціалістським. Проте, змальовуючи цей конфлікт, Сартр помітно відходить від «генеральної» лінії «класичного» (сформульованого в роботах М. Хейдеггера, К. Ясперса та ін.) екзистенціалізму.

Для Хейдеггера конфлікт між людиною й «світом речей» є суттєвим виявом «трагічності» людського існування. Для подолання цього конфлікту існує єдиний тільки шлях: загальна «нігіляція», руйнування людського буття. Тому, твердить Хейдеггер, людське буття за самою своєю суттю є завжди **буттям для смерті**, а людська історія зводиться до процесу постійно зростаючого «нігілізму» — «всесвітньо-історичного руху народів Землі», розвиток якого «може мати наслідком тільки світову катастрофу». На подібній концепції грунтується і філософія К. Ясперса («Філософствувати — значить вчитись умирати», — пише він).

Французькі послідовники Хейдеггера і Ясперса, і з-поміж них у першу чергу Сартр та його близький друг, письменник А. Камю, приймають вихідний принцип німецького екзистенціалізму—концепцію абсурдності буття. «Сам по собі наш всесвіт нерозумний,— пише Камю в своєму есе «Міф про Сізіфа», — це все, що про нього можна сказати». Нерозумним, нісенітним змальовується світ і в творах Сартра, зокрема в «Нудоті». Але водночас у творах Сартра й Камю з самого початку відчувається глибока відраза до тих антилюдяних песимістичних висновків, до апології смерті й тотальної «нігіляції», які становлять провідний мотив німецького екзистенціалізму. Французький екзистенціалізм зосереджує увагу на самій людині, шукає в людському бутті точку опори для протидії ворожості абсурдного світу. Стихія абсурду загрожує людині, тому, казав Камю, «існує тільки одна справді серйозна проблема філософії — проблема самогубства». Однак Камю розв'язує цю проблему на користь життя. «Жити, — проголошує Камю, — і жити тим краще, чим безглуздішим є життя». На його думку, позбавлене смислу життя є **свобода**, суть якої полягає у відмові від ідеалів, моралі, внутрішньої дисципліни тощо. До подібних міркувань вдається і Сартр. Смерть, взагалі позбавляючи смислу людське буття, «ніколи не може включатися в його онтологічну структуру». Тому не смерть, а **свобода**, яка є «самою речовиною мого буття», становить, за Сартром, основний зміст життя людини. Саме тому герой «Нудоти» Рокентен, приголомшений, майже розчавлений безсоромною «нудотністю» оголених об'єктів, знаходить порятунок не в смерті — він рятується від абсурду, поринаючи в світ мистецтва.

Отже, свобода в розумінні Сартра—це **втеча** від абсурдності світу у свою власну суб'єктивність, духовність. Царство свободи лежить в межах внутрішнього світу людини. Що ж до зовнішнього, «речового» світу, то в ньому людина **не має власного місця**, оскільки в ньому немає місця свободі. Тому людина, по суті, це «випадковий гість» у світі, «зяюча тріщина в бутті».

Підкреслюючи цю «чужість» людини світові, Зевс у п'єсі Сартра «Мухи» каже Орестові: «Ти не належиш тому, що є тут, непроханий гостю. У світі ти подібний до скабки в тілі, подібний до браконьєра в панському лісі».

Щоб зберегти свою «унікальність», людина повинна постійно «відокремлювати» себе від «грубого» і «непорушного» навколишнього буття. І єдиний твердий грунт, на якому людина може знайти притулок, рятуючись від речей, що «чатують» на неї, це її внутрішній духовний світ — **«свідомість»**. «Моя думка — це я, — твердить Рокентен, — от чому я можу зупинитися... Я витягаю **себе** з того «ніщо», до якого я прямував; ненависть і відраза до існуючого — це просто засоби **утвердження себе як існуючого»**.

Безперечно, в Сартровому розумінні свободи відбивається позиція буржуазного інтелігента, нездатного розібратися в причинах «відчуження», яке з особливою силою проявляється в умовах капіталістичного суспільства. «Відчуження», суть якого вперше була розкрита К. Марксом, полягає в тому, що грандіозні успіхи людини в опануванні стихійних сил природи стають джерелом не менш грандіозної трагедії — чим ширшою й багатшою стає сфера «освоєної» людиною

дійсності, тим менш свободною стає людина. Життя людини втрачає свою самостійність, його ритм все більше підпорядковується ритмові «світу речового багатства», що рухається за своїми власними законами. Людина продовжує існувати лише в тій мірі, в якій створений нею світ речей потребує її існування. В капіталістичному суспільстві людина існує тільки **як робітник** або **як капіталіст** і ніколи як **просто людина.**

«Відчуження» призводить до того, що у відповідності з ростом вартості речей зростає знецінення людського світу.

На основі наукового аналізу капіталістичного суспільства К. Маркс показав, що єдиним шляхом подолання відчуження є революційне знищення приватної власності і експлуататорського ладу, який базується на ній.

Будучи **буржуазним** інтелігентом, Сартр не зумів побачити цього виходу. Тому в його свідомості процес відчуження набув спотвореного вигляду «роздвоєння» буття на людину і «світ речей». Єдине, що може запропонувати Сартр, це «втеча» від абсурдного буття в світ ідеальних цінностей, — втеча, в якій він вбачає акт свободи.

Фашистська агресія проти Франції ввергла Сартра у вир грізних і бурхливих подій. Учасник боїв на лінії Мажіно, а потім в'язень німецького табору для військовополонених, Сартр на власному досвіді пізнав усю гіркоту тих реальних наслідків, до яких призвела позиція «втечі» від дійсності.

Чи може «свобода», як універсальне звільнення від активного зв'язку з подіями зовнішнього світу, називатися свободою?—саме над цим питанням примушує тепер замислитися Сартра сувора дійсність. Тяжкі роздуми над цією проблемою відбилися в написаній 1942 року п'єсі «Мухи». Герой п'єси Орест каже, звертаючись до свого вихователя: «Ти залишив мені свободу ниток, що їх відриває вітер від павутиння і несе над землею. Я важу не більше від такої павутинки і живу в повітрі».

Пізніше (вже 1945 року) Сартр яскраво змалював свої сумніви й хитання цього періоду в образі професора Матьє Деларю — героя тритомного роману «Шляхи свободи». Життя Матьє цілком відповідало тому накресленому в перших творах Сартра ідеалу свободи, який досягається «втечею» від абсурдності буття. Матьє не хоче ніякої активності. Він не одружується, бо його лякає перспектива появи сімейних обов'язків «перед дружиною і купою дітей». Він не бажає взагалі виявляти будь-яку ініціативу. Але таке життя пройняте невиразною тривогою; все частіше йому спадає на думку, що він у чомусь помилився. Його починає дратувати той факт, що він — «той, хто не вивчає англійську мову, хто не вступає до комуністичної партії, хто не поїхав до Іспанії». В душу Матьє закрадається заздрість до тих його друзів, які мають мету в житті й активно діють в напрямку її здійснення. Матьє починає відчувати потребу в діяльності й невимовно страждає від того, що не знаходить у вузькому світі власної особистості, куди він утік од світу «речей і подій», ніяких спонук до підкорення своєї свободи якомусь певному «проектові».

В суворі роки німецької окупації позиція пасивного споглядання і невтручання в хід подій межувала з позицією національної зради. Усвідомлюючи це, Сартр стає активним учасником руху Опору.

Але тим самим **практична** позиція Сартра-громадянина вступила у різку суперечність з **теоретичною** позицією Сартра-мислителя. На сторінках своєї великої філософської праці «Буття і ніщо», опублікованої 1943 року, Сартр напружено шукає шляхів примирення цієї суперечності.

А. Камю, який так само став учасником руху Опору, робить спробу розв'язати колізію між свободою, як відмовою від втручання в події абсурдного світу, і суворим покликом життя до активної дії в своєму есе «Міф про Сізіфа» (1942). Оскільки життя вимагає дії, то слід діяти. Але щоб ця дія залишилася вільною, не слід підпорядковувати її якійсь ясній меті, не слід розглядати її як духовне спрямування у майбутнє. Вільне і водночас діяльне життя є життям за принципом — «немає завтрашнього дня». Таке тлумачення свободи було, по суті, послідовним і цілком логічним завершенням концепції свободи, що її поділяв і Сартр у романі «Нудота».

Сартр усвідомлює цей факт, з сумом починаючи розуміти, що його колишній ідеал—універсально вільна (вільна від усього світу) людина є насправді людиною, «засудженою до свободи». «Втеча» від «абсурдності світу» неминуче позбавляє смислу свободу і саме життя. Сартр болісно переживає це «відкриття». «Міф про Сізіфа» виявився продовженням (і закінченням) сартрівської «Нудоти».

Але Сартр не бажає такого «продовження». На противагу тезі А. Камю «немає завтрашнього дня» він висуває тезу про людське буття як «постійний політ у майбутнє». Проголошена на сторінках «Буття і ніщо» (праці, яка в цілому ще повторює й «обгрунтовує» основні ідеї «Нудоти») ця теза відіграла роль першої тріщини у довоєнному світогляді Сартра.

Активна участь у боротьбі проти німецьких загарбників, а після війни — у громадсько-політичному житті Франції змусила Сартра докорінно переглянути свої погляди й узгодити їх з своєю практичною позицією.

Основні обриси нової концепції свободи були накреслені Сартром уже в перші післявоєнні роки. «Ми не повинні розглядати свободу, — пише Сартр у 1948 році, — ні як метафізичну здатність, внутрішньо притаманну людській природі; ні як ліцензію робити все, що заманеться: ані як якусь невизначену внутрішню втечу, здійснювану нами навіть у кайданах. Ми не робимо так, як нам хочеться, ми відповідальні за те, чим ми є: це — грубий факт».

Людина прив'язана до долі свого часу, і самим своїм існуванням вона вже відіграє певну роль. Тому вона мусить вибирати і нести **відповідальність** за свій вибір. Людина «не має свободи не вибирати, вона мусить прийня-

ти якусь точку зору. Утримання теж є вибір».

В міру відходу від позиції пасивного споглядання подій у Сартра визріває розуміння високої громадянської відповідальності письменника за свою епоху. «Оскільки письменник не може ніяким чином втекти від самого себе, — писав Сартр, — ми б хотіли, щоб він полум'яно обійняв свою епоху: це його єдиний шанс... Ми шкодуємо з приводу байдужості Бальзака до подій 1848 року, з приводу жахливого нерозуміння Флобером Комуни... Ми нічого не повинні пропустити в нашій епосі; вона не може бути кращою, але вона — наша; ми маємо саме **це** життя, щоб жити ним, прямо серед цієї війни, або, можливо, **цієї** революції... Письменник перебуває в **ситуації** своєї епохи: кожне слово має свій відгук. Кожне мовчання — теж. Я вважаю Флобера і Гонкура відповідальними за репресії проти Комуни, тому що вони не написали жодного рядка, щоб запобігти їм».

В роки війни Сартр довів свою принциповість, зайнявши єдино можливе для чесного громадянина місце — в лавах борців Опору. Таку ж принциповість виявив він, мужньо відмовившись від своїх поглядів, як тільки усвідомив їх неправильність.

Тому ні в якому разі не слід вважати випадковим той факт, що разом з кращими представниками французької інтелігенції Сартр у вирішальний час стає на бік сил прогресу.

1952 року Сартр підписує Маніфест французьких письменників «За припинення холодної війни», бере участь у засіданнях Віденського Конгресу народів на захист миру, а 1955 року — в роботі Всесвітньої Асамблеї миру в Хельсінкі. Сартр усвідомлює ту велику роль, яку відіграє комуністична партія в боротьбі за мир і соціальний прогрес. «Комуністична партія залишається першою партією Франції за кількістю одержаних голосів... — писав Сартр. — Об'єднатися **без неї** означає приректи себе на безсилля; об'єднатися **проти неї** означає відкрити двері фашизму. Залишається єдине рішення: єдність дій з нею», — і Сартр без вагань приймає це рішення. Свідченням високої принциповості Сартра є його відкритий лист до А. Камю (1952 р.), в якому він різко засуджує відмову Камю підтримати рух на захист миру. Не обмежуючись засудженням цієї позиції, Сартр пориває із своїм колись найближчим другом.

Нещодавно Сартр рішуче відхилив запрошення Корнуельського університету приїхати до США, мотивуючи свою відмову політичними міркуваннями — це був його протест проти варварського бомбардування американськими літаками території Демократичної Республіки В'єтнам. «Європейський інтелігент, що солідаризується з країнами третього світу, сьогодні не може просити у державного департаменту візу для поїздки до Сполучених Штатів», — заявив він.

«Критерієм для кожного лівого інтелігента, для кожної лівої інтелектуальної групи, для кожної лівої ідейної течії є їх ставлення до марксизму», — писав Сартр у 1956 році в статті «Реформізм і фетиші».

Застосування цього критерію до самого Сартра, проте, розкриває чи не найглибшу непослідовність і навіть суперечність, притаманну позиції Сартра. З одного боку Сартр — прогресивний діяч, що висловлює щирі симпатії до марксизму, комуністичної партії, Радянського Союзу, послідовний борець за мир, проти фашизму і колоніалізму; з другого боку — це прихильник екзистенціалізму — реакційного філософського напрямку, який є чи не найголовнішим «теоретичним» джерелом сучасного антикомунізму.

Екзистенціалістські погляди Сартра неодноразово піддавалися грунтовній і гострій критиці в працях радянських і зарубіжних філософів-марксистів. Викриваючи ідеалістичну обмеженість і теоретичну неспроможність філософської доктрини Сартра, ця критика, однак, залишала майже поза увагою один досить цікавий момент. З точки зору критичного аналізу сартрівського екзистенціалізму як суб'єктивно ідеалістичної системи поглядів, що протистоїть марксизмові, цей момент і справді не вартий особливої уваги, але він важливий для характеристики особи самого Сартра.

Йдеться про те, що, залишаючись в цілому екзистенціалістськими, філософські погляди Сартра виявляють хоча й повільну, але досить виразну тенденцію до «полівіння».

Цю тенденцію легко помітити, якщо порівняти оцінки, що їх Сартр на різних етапах свого життєвого шляху давав марксистській філософії.

У 1947 році в статті «Матеріалізм і революція» Сартр категорично відкидав матеріалізм і «міф об'єктивності», вважаючи єдиною «прийнятною для справи революції» філософією екзистенціалізм.

У 1954 році Сартр уже не відкидає марксизм, а пише про можливість **примирення** його з екзистенціалізмом.

У 1956 році Сартр пише: «Для нас марксизм — не тільки філософія. Він є кліматом наших ідей, сферою, яка їх живить»...

І, нарешті, 1960 року в книзі «Критика діалектичного розуму» Сартр характеризує марксизм як вершину **філософської думки**, внаслідок чого «будь-яка спроба «подолати» марксизм буде в гіршому випадку поверненням до домарксизму, а в кращому — лише повторенням думки, вже сформульованої у філософії, яку вважають подоланою».

Не слід, звичайно, переоцінювати ці заяви Сартра. Адже в тій самій «Критиці діалектичного розуму», де марксизм оголошується «вершиною філософської думки», Сартр критикує марксистів, пише про необхідність, якщо не заміни, то «доповнення» марксизму екзистенціалізмом.

Однак, той факт, що Сартр замислюється над можливістю піти новим шляхом не тільки в політичній, але й у філософській сфері, є досить знаменним. Він свідчить про наукову доброчесність цього видатного мислителя, письменника і громадського діяча.

цять років, не знаючи її. А втім, уже не тридцять — завтра я розміняю четвертий десяток, — з легким сумом зауважив він.

— Нема чого журитися, Генрік, сказав я. — Тридцять один — це ще зовсім небагато, благословенна пора...

— Розумію, розумію, — погодився він, — але завтра я вже буду на чотири роки старший за свого батька. Батько був молодший, ніж я зараз, коли поїхав до Іспанії, в Інтернаціональну бригаду. З Іспанії він уже не повернувся...

# НЕЗВИЧНІ АКСІОМИ

По суті, не було ніякого інтерв'ю — в тому розумінні, як ми це звичайно собі уявляємо; спеціально ніхто з нас не готував запитань, а Генрік Курта не обмірковував відповіді.

Наш гість Генрік Курта, заступник головного редактора добре відомого польського журналу «Виднокренги», до Радянського Союзу приїхав уперше, скориставшись запрошенням редакції журналу «Всесвіт», і пробув на Україні два тижні. Ось чому інтерв'ю наше вільне від звичайної квапливості, офіційності й стереотипних запитань.

Перед від'їздом до нас бібліотека Генріка Курти поповнилася російськими та українськими словниками, він вивчив чимало найпоширеніших наших слів. Звичайно, для його співвітчизників російська та українська мови не є чимсь незнайомим і далеким — більшість поляків добре їх розуміє; але Генрік народився і виріс у Франції і навіть польську мову почав як слід вивчати лише в 1952 році, коли разом з матір'ю повернувся на батьківщину, в народну Польщу. Але Генрік дуже хотів знати нашу мову. Він ходив вулицями Києва, читав вивіски, оголошення, реклами, плакати, афіші, довідники — і на третій день відмовився від перекладача.

— Тлумач, — сказав він, мішаючи українські, російські й польські слова, — породжує утриманські настрої, робить мозок пасивним, сонним. За тебе весь час хтось думає. Я мушу вивчити вашу мову з космічною швидкістю. Цим я хоч трохи спокутую свою провину — адже я прожив тридцять років, не знаючи її. А втім, уже не тридцять — завтра я розміняю четвертий десяток, — з легким сумом зауважив він.

Днів через п'ять після нашого знайомства Генрік Курта, стоячи поруч мене над дніпровською кручею, раптом сказав:

— Вашу країну багато хто знає лише з чуток, і людям часто не спадає на думку, що вона б не змогла подолати фашизм, якби була такою, як дехто її змальовує, та й до Місяця не наблизилася б у дідівських постолах. Адже дехто ще уявляє українців запорізькими козаками в тому екзотичному вигляді, як змалював їх Рєпін. На землі три мільярди людей. Нехай би хоч половина пізнала вас ближче — як це допомогло б усім нам! У готелі «Дніпро» я познайомився з молодим французом Жераром Кондеттом, який приїхав з Лілля. Там він закінчує університет. Жерар з трудової сім'ї, він з великою симпатією ставиться до Країни Рад. Проте молодий француз настільки дезінформований, що, приїхавши до Києва, немовби побачив зовсім новий світ. Кілька років тому Жерар прочитав якось у журналі листа радянських школярів, які бажали листуватися з французькими юнаками й дівчатами. В журналі «Nous les garçons et les filles» [1] були опубліковані прізвища й адреси радянських школярів. Однокурсник Жерара махнув рукою: «Комуністична пропаганда! Все це вигадані люди, таких прізвищ, як Підопригора, у світі не існує». «Ти певен?» — перепитав його Жерар Кондетт. «Слово честі, це ж ясно кожному дурневі. Звідки російському дівчиську знати французьку мову?» «В такому разі, я напишу їй листа», — рішуче заявив Жерар. Якийсь час йому довелося терпіти глузування товаришів, та коли прийшла відповідь — ото була радість! Згодом він одержав і фотографію Наталі Підопригори. Вона виявилась ученицею дев'ятого класу 39 київської школи і президентом клубу інтернаціональної дружби. Нехай її французька мова не була особливо вишукана, зате зрілість і глибина думок, розуміння своєї ролі в житті вразили Жерара. Скептикам він сказав, що здобув у житті велику перемогу, і коли Наталя приїде в Лілль, він примусить маловірів вибачитися перед нею.

Листування тривало, набирало дедалі більш дружнього характеру, і що найголовніше — в ньому не було й тіні офіційності. То були листи молодих людей з двох різних світів, людей, які прагнули розширити свої уявлення про країни та народи, про життя на землі. Жерар і Наталя розповідали одне одному про своє навчання, про сім'ю і товаришів, про фільми і прочитані книжки. Не все було ясно Жерарові. Наприклад, Наталя писала, що придбала видані у Москві твори Бальзака французькою мовою, а потім і романи Золя. Анатоля Франса. Книжки у Франції коштують так дорого, що для сім'ї Жерара купувати їх — це розкіш. Правда, міркував собі Жерар, брат Наталі — інженер, до того ще й філателіст. У Франції деякі колекціонери розбагатіли на марках — певно, і в СРСР філателія дає солідні прибутки. Звичайно, Жерар не знав, що в СРСР книжки коштують дешевше, ніж в будь-якій іншій країні. Тепер, пригадуючи всі ці міркування, Жерар гірко посміхається: дуже неприємно пошитися в дурні через власне неуцтво! Справді, краще один раз побачити, ніж сто разів почути.

Брат Наталі охоче показав Жерарові свою чудову колекцію марок, продемонструвавши при цьому широке знання історії та географії. Не забудьте, що сам Жерар готується стати професором цих галузей науки. Коли молодий інженер Юрій Олексійович Підопригора показав йому якусь унікальну марку, Жерар спитав, скільки вона коштує. Юрій знизав плечима: «Не знаю. А яке це має значення?» — «Хіба ви не торгуєте марками, не маєте прибутку від них?» — «Що ви, Жерар, хіба можна торгувати такими речами? Це ж енциклопедія історії людства, вона дає мені духовну радість».

«Я дивився на нього, — сказав Жерар, — і думав, чи розуміє цей Юрій, що він є людина з майбутнього? А я почував себе відсталим на ціле століття».

Так, рівень життя людини визначається не наявністю власної

[1] «Ми — юнаки і дівчата».

Наталя Підопригора і Жерар Кондетт.

машини. Можна мати машину і залишатись неандертальцем. У сім'ї Підопригори немає автомобіля, вони користуються тролейбусами і трамваями, ходять пішки, проте світ їх інтересів гідний людини нового суспільства.

Три роки збирав француз гроші на подорож до СРСР, і коли мав уже потрібну суму, виїзд довелося відкласти: захворіла мати, і гроші пішли на лікування. Правду кажучи, Жерар не дуже повірив Наталі, коли вона здивувалася, що витрати на лікування можуть бути такі великі, й додала в листі, що в її країні медична допомога безкоштовна. Жерар промовчав тоді. А тепер, несподівано прибувши до Києва, з гарячковим нетерпінням чекав побачення. Ото здивуються на Водовозній вулиці! Вже тут він розпитає як слід, чи справді медична допомога й освіта у них безкоштовні.

Жерар був глибоко вражений зустріччю із своєю кореспондентною і виявленою йому гостинністю. Справа, звичайно, не лише в кількості страв і щедрості господарів, а в їх щирому й дружньому ставленні до молодого француза.

Наталя стала його перекладачкою. Її французька мова бездоганна, розмовляє вона, як жителька його рідної Булоні. А в ресторані «Дніпро» Жерара ніхто не розумів, він навіть не міг поскаржитись, коли йому подавали холодний чай чи холодний омлет.

Є чимало дрібниць обслуговування, що викликають роздратування гостей: брутальність похмурої офіціантки, обід, який розтягнувся мало не на півтори години, неприбраний мало не до півдня номер. Як все це дисонує із загальною доброзичливістю радянських людей, з їх чуйністю й щирою привітністю!

— Помилка багатьох туристів-снобів, — веде далі Курта, — полягає в тому, що вони приїздять до Радянського Союзу та й до нас, у народну Польщу, маючи за мірило життя певний західний еталон: чи багато є тут власних автомобілів, в яку суму оцінюється нерухоме майно нового знайомого, чи є в місті нічне танц-кабаре. Коло інтересів такого туриста вузьке, він не завдає собі клопоту пізнати життя глибше. Зазирне у крамниці на Хрещатику, і хоч товарів там є досить, незадоволено скривиться. Щиро кажучи, іноді для цього знайдуться причини: культура торгівлі явно відстає від широкого навального руху вперед. Але це все залежить цілком від людей, від їх ставлення до своєї справи.

Ось продають радіо- і телевізійні апарати. Покупці оточили продавця щільним колом, пробитися до нього неможливо, а поруч, у відділі галантереї, три продавщиці спокійно читають книжки, одна просто куняє. Те ж саме і в ресторані. Офіціантка сидить і позіхає, сидимо й ми, але вона не підходить: це не її столик. Вона не розуміє навіть обурення клієнтів, як не розуміють і деякі продавщиці магазинів, байдуже відповідаючи на запитання стереотипним «немає». Ох, оце «немає»! Продавщиці навіть на думку не спадає підказати, де можна придбати потрібну річ. Їй аби здихатися настирливого покупця.

«Скажіть, будь ласка, це п'яна вишня?»

«А я її не куштувала, я й без неї п'яна».

«Знаєте, протягом дня так багато доводиться відповідати — он скільки в нас людей...» А це ж так само безглуздо, як, приміром, журналістові скаржитись на те, що йому доводиться писати. На жаль, у ваших продавців немає тієї «жечності», кажучи по-польськи, без якої торгівля — річ немислима. У нас в Польщі продавці кажуть: «Наш клієнт — наш пан». У вас слово «пан» має інший сенс, і я не наполягаю на цьому девізі. Але ваше «Покупець і продавець, будьте взаємно ввічливі» ховає в

собі чимало можливостей для виправдання грубості. Так само, як лікар мусить лікувати, продавець мусить вдовольнити запити покупця і зробити для цього все потрібне. А, побачивши таке прагнення торгового працівника, покупець буде не тільки ввічливий, а і вдячний.

Жерар Кондетт вражений повсякчасною готовністю киян допомогти приїжджій людині, люб'язність незнайомих зворушила його.

Поки що майбутній професор до самозабуття захоплюється спортом. З обізнаністю спеціаліста розповідає він про наступний легкоатлетичний матч СРСР — Франція і пророкує поразку своєї команди. Побачивши подив на обличчях супутників, він пояснює, що, звичайно, бажав би перемоги своїм землякам, але це нереально. Він бачив київські стадіони—там повно молоді, вхід вільний для всіх, спортом можна займатися безкоштовно. Жерар бачив, як на шкільному спортмайданчику підлітки чудово грали у баскетбол. Він бачив, нарешті, як на стадіоні «Динамо» літні люди виконують гімнастичні вправи у групах «Здоров'я». Спорт таки справді належить народові, звідси й успіхи.

Генрік Курта.

— Так, — погоджується Генрік Курта, — це одна з причин відмінного фізичного стану нинішнього покоління радянської молоді. Ваші хлопці, як правило, високі, міцні.

Вони кажуть мені все це по дорозі на стадіон, і я сам починаю розглядати молодь, що потоком суне на матч. Сьогодні київський стадіон — неначе центр всесвіту, а я ще маю добути квитка для Жерара Кондетта. Біля кас — тисячні черги. Очі Жерара занепокоєно бігають, він не вірить у своє щастя. Про київську команду «Динамо» — лідера нинішнього чемпіонату — він знає чи не більше за будь-якого заврятого болільника. Про Бібу, Паркуяна та Хмельницького говорить з пошаною і мріє побачити гру молодого Бишевця.

До каси дістатися неможливо. Тоді я набираюся мужності й кричу:

— Товариші! Оцей хлопець приїхав з Франції, він дуже хоче побачити гру нашої команди, дозвольте йому взяти квитка.

і черга, немовби на помах чарівної палички, розступилася, поглинула збентеженого француза і винесла його до самісінької каси.

— Дайте йому вісімнадцятий сектор! — гукали з черги у віконце до касирки.

Майбутній професор, власник щасливого квитка, радісний і зворушений, частує всіх французькими сигаретами. У відповідь десятки рук простягаються до нього з «Примою», «Біломорканалом» і «Казбеком». Сяючи, він твердить:

— Мерсі, мерсі!

По дорозі з Центрального стадіону увагу молодого француза привертає Палац спорту. Генрік Курта, як людина вже обізнана, розповідає про нього, а я тільки нагадую, що на цьому місці колись у дні мого далекого дитинства було звалище, і ми, хлопчаки, по десять таймів підряд ганяли тут м'яча босоніж. На бутси, на черевики грошей тоді не було.

Жерар зазирає до Палацу. Я намагаюсь проникнути в його думки. Так, перебування у нас багато на що відкрило йому очі. Тепер Жерара вже не одурять. Тепер він знає твердо: в СРСР освіта і медична допомога безкоштовні. А палаци для дітей і молоді! А лікарні, санаторії, бібліотеки, а дешеві книжки — адже все це для всіх людей, не для якогось вузького кола обранців.

— Оце головне у вашому житті — для всіх, не для одиниць, — каже він.

Я дивлюсь на француза з дедалі більшою цікавістю. О, цей скромний небалакучий молодик, що раз у раз ніяково червоніє, вельми спостережливий і вміє тверезо мислити. Що ж, він правильно зрозумів наше життя. Все, що створюється на нашій землі, — для людей.

Про це нагадує мені й Генрік Курта, коли ми з ним на ракеті «Сатурн» мчимо Дніпром до Канева, на могилу Тараса Григоровича Шевченка. Генрік невтомно походжав по ракеті й фотографував, звертаючись то до одного, то до іншого, і бурхливо захоплювався вигодами та швидкістю «катапульти» — так він називав ракету. Проте поза моєю увагою лишилося те, що легко помітив він, хоч прожив більшу частину життя в іншому соціальному світі.

— Як ти гадаєш, — спитав він мене, — що найбільше вразило б Жерара на ракеті, коли б він був з нами? — і сам відповів: — Пасажири! Поглянь, хто з нами їде: колгоспниці з кошиками, двоє дідусів з вудками — либонь, пенсіонери, діти... Прості, трудящі люди. Уявімо собі лишень такі самі ракети на Сені. Хіба пасажиром стане звичайний трудівник? Та ніколи у світі! А про селянина й говорити нічого. Тільки люди заможні користуватимуться таким видом транспорту. Розкіш — це привілей багатіїв. Ви, радянські люди, вже звикли до того, що всі блага створюються для вас, і ми, поляки, до цього потроху звикаємо. А для Жерара це разюча новина, і я теж починаю багато над чим замислюватись. Ось хоч би й оцей хлопчина, що читає газету. Куди він їде, чому саме на ракеті?

— Зараз ми з'ясуємо, — кажу я і звертаюсь до хлопця: — Скажи, будь ласка, друже, ти вчишся чи працюєш?

— Я безробітний, — байдуже відповідає він.

Ну й диваК, подумав я з досадою, шкодуючи про свою необачність. А хлопець тим часом веде далі:

— Так, я безробітний диригент. Чого ви дивуєтесь? Поїхав до Києва, думав — там допоможуть...

І ми почули дивовижну історію.

Цей хлопець, і ще півсотні таких, як він, з різних колгоспів Черкаської області, закінчили спеціальні курси диригентів, але більшість ще ходить без діла. Ось і він теж поневіряється. В колгоспі імені Крупської чекають, що він привезе з Києва комплект духових інструментів, а в нього — самі лише резолюції.

— Чому ж не купив? — питаю я. — Грошей не вистачило, чи що?

— Грошей? — перепитує Володя й сміється. — Грошей колгосп на таке діло не пошкодує, та бач, інструментів випускають мало. А зараз, коли всі готуються до 50-річчя Радянської влади, кожному колгоспові подавай комплект для оркестру. А ви часом не журналісти? — питає раптом Володя. — Може, допомогли б?

— Єзус коханий, — шепоче мені Генрік Курта. — Бодай би вже всі селяни на світі мали такий клопіт!

А молодий колгоспник показує мені геть списаного резолюціями папірця. Один з тих написів привертає мою увагу: «Якщо колгосп імені Крупської не одержав ще комплекту муз. інструментів, бажано їм продати».

Незабаром Генрік Курта поїхав до Одеси. Повернувся він через кілька днів, сповнений нових вражень.

— В літаку ваші люди почувають себе, наче в автобусі, навіть не дуже слухають стюардесу. Вона наказує пристебнути ремені й не палити під час зльоту й посадки, а пасажири з запаленими сигаретами походжають собі по салону, наче десь на Маршалковській.

Мою увагу в літаку привернув ще один молодий чоловік, який весь час куняв. Ми з ним разом реєстрували квитки, він і тоді вже був якийсь сонний, байдужий. Речей у нього не було, один лише київський торт в «авосьці». Я таки заговорив до нього, коли він на хвилину розплющив очі. Виявилося, що він летить на неділю до матері в Одесу, а в понеділок має повернутися ранковим літаком, аби встигнути на другу зміну на завод, де працює токарем. Слухаючи його, я думав про своє. В капіталістичних країнах, навіть найпередовіших, літак — це «люксус», а «люксус», як відомо, не для всіх, в усякому разі не для робітників з їх обмеженими коштами. А мого супутника все це зовсім не обходить, він уже звик саме до такого життя.

Я шкодую, що тут немає того американського туриста, з яким я познайомився в готелі «Дніпро». Коли вже чоловік приїхав з упередженням і, всупереч реальності, хоче знайти погане, щоб обгрунтувати своє негативне ставлення до країни та її народу, — він це погане знайде. Навіть біле буде здаватись йому чорним. Цікаво, чи побачив би той американець в пасажирах літака те, що бачу я чи Жерар. Звісно, ні. Посидівши з півгодини в ресторані й не дочекавшись біфштекса, він одразу забуркотів: «Я ж казав, що це дикуни, який тут може бути сервіс!» Побачивши у мене фотоапарат, він таємниче порадив сховати його — адже тут власті не дозволяють робити знімки. Я посміхнувся, бо зробив їх уже сотні. Американець не повірив, і коли ми вийшли на вулицю, запобігливо вклонився міліціонерові й сказав: «Я хочу фотографувати...» — «Хто ж вам заважає? — здивувався міліціонер. — Фотографуйте на здоров'я, тільки не мене — я не фотогенічний».

Американський турист був спантеличений, а ми з Жераром зловтішно посміхалися.

Ясна річ, зловороже настроєній людині важко відкрити очі, очі їй заливає жовч. Але чесні люди найкраще пізнали б вашу країну, її духовну вищість у спілкуванні з радянськими громадянами. Саме вони — головний скарб Країни Рад. І правильно зауважив Жерар Кондетт: «Якби я не мав тут Наталі, то не знав би й Києва». Адже Київ — це не тільки і не стільки древня Лавра, чудесна Софія, дивовижні пам'ятки давнини, це не тільки зоопарк, виставки та музеї. А туристські маршрути страшенно однотипні й одноманітні. Чи не корисніше було б спитати у туриста, що саме йому цікаво побачити? Адже багато які з них приїхали з щирим наміром розвіяти свої сумніви, дехто хоче обгрунтувати їх, а дехто не має навіть найменшого уявлення про країну. От, скажімо, як Жерарова мати, жителька Булоні. Жерар саме був удома, коли де Голль повернувся на батьківщину після офіційного візиту в СРСР. По телевізору демонстрували хронікальні радянські стрічки. Мати Жерара уважно дивилась їх і раптом сказала:

— Чому не можна зробити те саме у Франції? Збудувати такі самі школи, санаторії для шахтарів, залізничників та їх родин?

— Можна, — відповів Жерар.— Між іншим, мамо, саме цього і добиваються комуністи. Ти прагнеш того ж самого, що й французькі комуністи, отже, ти теж комуністка.

— Що ти! — злякалася мати.— Як ти міг таке подумати?

Ось вам плоди реакційної пропаганди. Програма комунізму її задовольняє, а саме слово лякає. І ось приїздить отака жінка в Київ, крім пам'ятників та музеїв нічого не бачить, і думає собі: все це створено в минулому. А їй можна відкрити очі, показавши те, що для нас є цілком звичайним: дитячі консультації, поліклініки, спеціальні кухні для харчування малят, не кажучи вже про заклади, як Артек. Кому досить побачити будівлю аеропорту в Києві, а кому треба посидіти десь у простій родині. Інший турист, завітавши випадково до шахового клубу на площі Перемоги, відкриває для себе цілий новий світ. Де ще він може таке побачити, — в якій країні, в якій столиці? В Парижі, Лондоні, Нью-Йорку? Де там! Річ не тільки в тому, що весь цей район наново забудований, а клуб цей просторий, чудовий, з м'яким освітленням, спеціальними меблями, спеціальною машиною, яка навчає грати в шахи, з електрогодинником і клавіатурою в столах для бліцпартій тощо. Людину вразить те, що навіть цей шаховий палац вже не може вмістити всіх бажаючих. Турист побачить за шаховою партією сталевара з «Більшовика», техніка з «Ленінської кузні» і школярів — зовсім маленьких шахістів, яких о восьмій вечора батьки забирають додому.

Подивившись на цей клуб, один турист з Відня справедливо зауважив:

— Тут починаєш розуміти високий рівень вашої матеріальної і духовної культури.

Саме духовна краса людини приваблює і Генріка Курту.

— Нові будинки й палаци, заводи і фабрики, — каже він, — я бачив і в інших країнах. У вашій країні, як і в Польщі, коли я туди повернувся, мене схвилювало почуття гідності громадянина, який дивиться навкруги не як холодний спостерігач, а як господар, що відповідає за все: за здобуте і ще не зроблене. А це найвеличніше завоювання, і тому в мене виникає думка: коли світ прийде у двадцять перше століття, радянські люди будуть вже в двадцять другому.

**Н. ХАЛЕМСЬКИЙ**

# З НОВИХ ПЕРЕКЛАДІВ

**ГЕНРІХ ГЕЙНЕ**

*З «КНИГИ ПІСЕНЬ»*

## ЗНОВУ НА БАТЬКІВЩИНІ

Журба, журба в моїм серці,
Хоч травень навколо в цвіту!
На мурі старому вгорі я
Сховався під липу густу.

Внизу — синьоводдя каналу
Під сонцем яскраво блищить.
З маленького човника хлопчик
Вудку закинув, свистить.

На той бік я пильно дивлюся —
Рябіють там з краю в край
Сади, будиночки, люди,
Луги, корівки і гай.

Дівчата перуть білизну
Ще й бігають по траві;
Млинове колесо з шумом
Перли скидає живі.

Ген вартового я бачу
При вході у вежу стару.
Хлопець в мундирі червонім
Затіяв з рушницею гру.

Сюди і туди він ходить —
Все мені видно звідсіль,
Приклав до плеча рушницю, —
Так в серце ж моє поціль!

* * *

Ні зірки у чорному небі,
Я вітру вогкому — навстріч.
У лісі, шумливому лісі,
Блукаю один цілу ніч.

В самотній хатинці мисливця
Ще вогник ледь мерехтить,
Не може мене він привабить —
Несила в тій хаті жить.

У кріслі старому бабуся
Мовчки сидить край вікна,
Сліпа і неначе камінна,
Завжди мовчазна вона.

Лається в гніві скаженім
Рудий отой син лісника,
Комусь він погрожує знову,
Рушницю стискає рука.

Красуня-дочка біля прядки,
Не бачить пряжі з-за сліз,
До ніг її з тихим вищанням
Лащитись пес приліз.

* * *

Вечір прилинув, як птиця,
В тумані морська далина.
В шумові хвиль — таємниця,
Угору щось біле зрина.

Жінка виходить із хвилі —
Русалка на землю стає.
Хвилюються груди білі,
Сріблом фата виграє.

Русалка мене обіймає,
До болю стискає вона.
— Чому отак міцно? — питаю. —
Для мене оце дивина.

— Щосили тебе обіймаю
І притискаюсь отак, —
Холодом вечір проймає,
То, може, зігріє юнак!

Вже місяць горить блідніше
У сірій, важкій вишині.
— Чому твої очі вогкіші,
Русалко, скажи мені?

— Ні, не смутніші й вогкіші —
Вони отакі завжди,
Виходила з хвилі я в тиші, —
Лишилась в них крапля води.

Чаїні жалібні звуки,
Моря шумить прибій.
— Чому твоє серце так стука,
Красуне, скажи мерщій?

— Б'ється серце нестримне дико,
Мов у камінь хвиля морська,
Бо до тебе кохання велике
Я відчула, істото людська!

* * *

Гойдалась моря далина,
У золоті хвилі сині.
Сиділи мовчки я і вона
В самотній рибальській хатині.

Чайки злітали, шумів прибій,
Пливли вечірні тумани,
І раптом зір затуманився твій,
Заплакала кохана.

Сльози побачив на пальцях твоїх
І миттю я став на коліна.
Сльози я випив із пальців твоїх, —
Та незабутня хвилина.

Відтоді серце часто болить,
Від туги й душа заболіла.
Слізьми, що тобі довелося пролить,
Мене назавжди отруїла.

* * *

Коли я вранці проходжу
Повз добре знайомий дім,
Радію, побачивши знову,
Тебе при вікні малім;

Здається, запитують очі
Твої темно-карі мене:
— Що тобі треба, чужинцю,
Чому обличчя сумне?

— Дитя, я поет німецький,
Відомий в Німеччині я.
Як згадують славні імення,
Й моє називають ім'я.

Потрібно ж мені, дитино,
Що й іншим на рідній землі.
Згадавши важкі страждання,
Й мої пригадають жалі.

Про те, що народу треба,
Дума гірка моя.
Хто згадує горе, страждання,
Й моє пригадає ім'я.

*З німецької переклав*
*Олекса ЮЩЕНКО*

Т. ЯКИМОВИЧ

Мадлен Рено в ролі Клер в спектаклі «Треба пройти крізь хмари».

# ДРАМАТУРГІЯ БІЙЄДУ

Франсуа Бійєду, лауреат «Премії Юнаніміте, 1965», заслуговує на увагу не лише як один з талановитих молодих літераторів Франції. Своєю творчістю в останні роки він репрезентує нову і свіжу течію в сучасній французькій драматургії.

«Премію Юнаніміте» за весь час її існування вперше присуджено драматургу. За кандидатуру Бійєду одноголосно висловився керівний склад Національного Комітету письменників Франції. Луї Арагон, Ельза Тріоле, Владімір Познер, Жорж Садуль, Ж.-Л. Борі тепло вітали лауреата. Бійєду премійовано «за сукупність творів». Він — автор трьох романів і низки п'єс. Однак його популярність почалася саме з двох останніх, написаних для театру творів — «Як ся має світ, мосьє? Він крутиться, мосьє!» (1963) та «Треба пройти крізь хмари» (1964).

Учень славнозвісного Шарля Дюллена, співробітник французького радіо і телебачення, актор і режи-

сер, Франсуа Бійєду (народився 1927 р.) добре знає закони театру і віртуозно володіє прийомами «сценографії». Вже після постановки ранніх драм Бійєду його почали вважати одним з провідних авторів «нового театру» у Франції. Поняття «нового театру» ототожнювалося з течією «авангардизму», або ще інакше «театру абсурду»[1]. Лауреата «Юнаніміте» дійсно пов'язують з представниками цієї течії як особисті стосунки, так і творчі контакти. 1962 р. він брав участь у створенні колективного «авангардистського» спектаклю «Нічні сорочки», що складався з п'єс трьох авторів — Йонеско, Вотьє і Бійєду. Для постановки п'єси «Як ся має світ, мосьє? Він крутиться, мосьє!» було запрошено художника-декоратора Жака Ноеля, який постійно співробітничає з Йонеско і драматургами його групи.

«Ранній Бійєду» відзначався своєрідністю, яка певною мірою порушувала концепцію «театру абсурду». Про це свідчить вже комедія «Йди ж до Терпе» (1961). Дія відбувається десь у центральній Європі, у невеликому готелі, що належить дівчині на ім'я Урсула Терпе. Це дивний готель, де постійно трапляються самогубства. Розслідувати останнє з них приїздить вайлуватий на вигляд, але меткий, розумний і чуйний інспектор поліції Карол Топфер. Сама Урсула, а пізніше її постояльці (чоловіки й жінки, що обожнюють господиню) дають свідчення. Потроху розкривається істина. «Йди ж до Терпе» — фраза широко відома у місті й за його межами. Це порада, яку дають людям, що зазнали поразки в житті. Вони оселяються в домі Урсули (тут у роки Опору знаходили притулок особи, переслідувані окупантами), вона втішає їх, заспокоює й лагідно підштовхує до смерті, полегшує втечу з лабетів проклятого існування. Розгадавши таємницю Урсули, «гуманний», «сильний духом» інспектор «виліковує» «смертників», які залишають дім Терпе. «Зламана» Урсула зникає. Та Карол розшукує її. Дівчина зворушена. Здається, починається роман, хоч закохані обмінюються досить ущипливими репліками. Урсула Терпе продає своє майно. На ці гроші вона збирається відбудувати зруйноване (очевидно, війною) рідне місто і запрошує Карола, архітектора за освітою, допомогти їй. Той вагається, адже він на державній службі. Але є всі підстави сподіватися, що зрештою творча співдружність закріпить новонароджений союз сердець.

Ця дивовижна історія, безперечно, багато в чому споріднена з «кошмарними фарсами» Йонеско або Беккета. Тема «проклятого світу». Смерть — як щастя, як єдиний вихід, звільнення від нестерпних мук життя. Маніакальні постаті самогубців. Та можна сказати, що це п'єса одверто модерністська, але ж не «антип'єса» «йонескіанців». Вона написана нормальною літературною мовою. В ній є виразний сюжет, докладно окреслені характери. Нарешті, вона по-своєму «життєрадісна» завдяки властивій твору легкій, напівіронічній манері, дотепним реплікам, цілеспрямованим дискусійним діалогам. Та й у фіналі життя, людська активність перемагають смерть.

Між «Терпе» і «Як ся має світ?» лежать два роки. Вони були дуже важливі для історії «театру абсурду». За цей час з'явилися нові естетичні документи та нові симптоматичні твори. 1962 р. видавництво «Галлімар» опублікувало збірку полемічних статей Йонеско «Нотатки й контрнотатки». Здавалося, що автор «Носорога» — «політичного фарса», який обійшов сцени десятків країн і сприймався здебільшого як войовнича антифашистська сатира, хоче «реабілітувати» себе. Довести свою непричетність до будь-якої ідейної «пропаганди». Ще більш наполегливо, ніж у статтях 50-х років, Йонеско обстоює тепер відчуженість театру від суспільного життя, пропонує зображувати позаісторичну, «екстрасоціальну» людину в мистецтві. Головний зміст збірки зводиться до шаленого наступу на «каталогізовані» ідеї, на «патронаж» у театрі. Йонеско майже не згадує про політику дирижизму з боку буржуазної держави, хоч саме вона виразно скерована проти прогресивного театру. Натомість автор «Нотаток» обрушується на «дидактичне» мистецтво соціалістичних країн. Він не хоче бути ні марксистом, ані «брехтіанцем», бо це перетворило б його на «літературного робота», на «машину в пенсне».

Ця реакційна концепція не могла не позначитися негативно на творах письменника. П'єси Йонеско 60-х рр. —«Король умирає», «Безумство вдвох», «Повітряний пішохід» — перейняті «тотальною» темою беззмістовності людського існування, жаху смерті, що паралізує думку й дію людини. «Мені нічого більше сказати людям», — запевняє драматург Беранже, герой «Повітряного пішохода». «Щоб дістати відповідь, треба поставити будь-яке питання. Та про що запитувати? Ніхто цього не знає. Як же можна чекати на відповідь, коли ні про що не питаєш?»—міркують персонажі «Безумства вдвох».

Остання річ Йонеско — «Голод і спрага» (1965) — розтягнена й нудна драма, переспів Стріндберга й гір-

[1] Про «театр абсурду» я докладно писала в однойменній статті (див. «Всесвіт» 1964, №№ 1—2).

ших зразків Метерлінкового символізму з домішкою «чорного гумору» і нових сентиментально - трагічних нот. Морок, ніч, душевна хворість, галюцинаційні мрії, грубо фізіологічні алегорії, дикі вивихи розщепленої психіки, спаплюжена, «абсурдистська» мова. Абсолютний алогізм дії. Суміш живого й мертвого. Похмура, темна кімната в покинутому будинку. Чоловік, жінка, дитина в колисці. Чоловіка переслідує кошмар: дім поглинає їх, вони потопають у воді, що все підіймається. З'являється стара жінка — привид забитої «тітки Аделаїди». Вона хоче довести подружжю, що ще жива, оголює свої «гарні груди», ножем розтинає череп, та звідти тече не кров, а... желатин. Чоловік Жан, якого мучить нестерпний жах перед смертю й перед життям, кидає родину. Блукає по землі п'ятнадцять років, нічого не бачачи, не розуміючи. На запитання ченців дивовижного монастиря, де він знайшов притулок, Жан відповідає кількома безумними фразами, що повторюються без кінця: «мертві долини, порожні міста, бруд, темрява, туман... Я мертвий. Я вже помер. Я вмираю...» Дружина його Марія з шістнадцятирічною донькою знаходять Жана. Та він не може вийти з монастиря-тюрми. Йонеско знову кидає тут зухвалий виклик Брехту, але не здатний протиставити йому нічого, крім блідої художньої еклектики й нудотного марення.

Другий «чемпіон відчаю» —Семюел Беккет розплачується за самоізоляцію від життя та передових ідей фактичною відмовою від театру. Бо як же інакше можна розцінити його «шедевр» «Комедія» (1964), де на порожній сцені протягом цілого спектаклю стоять лише три великих глеки? Занурені в них артисти, вистромивши голови, обмінюються між собою «репліками», що нагадують нечленороздільне мурмотання. Автор «Годо» не знайшов цього разу підтримки навіть у прихильної до «антитеатру» критики. Його нову п'єсу називали «убивством театру».

Втрачають зв'язки з живим сценічним мистецтвом й епігони «йонескіанства». Загальний протест викликала також п'єса Роллана Дюбійара «Дім з кістки» (1963) — напівбезумне марення на тему «егоїзм і смерть». Нагороджений в грудні 1965 р. премією «Феміна» за свій черговий антироман «Хтось», Робер Пенже за рік перед тим опублікував одноактівку-монолог «Гіпотеза», від коментування якої відмовилися навіть найбільш досвідчені французькі театрознавці. Це п'ять сторінок петиту, позбавлених будь-якого сюжету, фабули, змісту, логіки й навіть пунктуації. Французька так звана «нова драматургія» переживає зараз творчу кризу. Її зразки продовжують займати помітне місце в театральному репертуарі. Жваве обговорення в пресі викликали поява «Голоду й спраги» на сцені «Комеді Франсез» і грандіозна постановка драми Жене «Ширми» в «Одеоні». Але французькі глядачі, коли вже йдеться про «антитеатр», воліють дивитися «Випадок у зоопарку» та «Хто боїться Вірджінії Вульф?» американця Едварда Олбі або будь-яку нову п'єсу англійця Гаролда Пінтера, бо ці автори пишуть без «метафізики», вміють надавати ситуаціям і персонажам певних рис життєвості. Значну популярність здобули п'єси, подібні до «Іграшок» Жоржа Мішеля і «Тигра» Шисгала, де пародіюються улюблені теми «авангардистів» — «автоматизація» життя, здичавіння людини в сучасному світі тощо.

За цієї ситуації Франсуа Бійеду виступив з твором, що має довгу назву: «Як ся має світ, мосьє? Він крутиться, мосьє!». Автор так пояснював свій задум: «Моя п'єса розповідає про подорож у 3 735 кілометрів завдовжки, — подорож француза й американця, які зустрілися наприкінці зими 1944 р. в Сілезії й пройшли разом під час війни і в перші дні миру через Німеччину, Францію та Америку. Пригода жорстока й ніжна... що закінчилася восени 1945 року в Техасі».

Зміст драми такий. В одному з німецьких концтаборів зустрічаються двоє: маленький, жвавий, добродушний балакучий Юбер Шлюц, що походив з Ельзасу, і величезний, слоноподібний, егоїстичний, досить бідний на розум техасець Джоб. Між ними виникає приязнь. Юбер, проте, цілком підкоряється грубій, але сильній волі Джоба, зве його «батьком», благоговіє перед ним. Юбер спілкується з групою в'язнів, які готуються втекти до російських партизанів. Джоб живе лише пристрасним бажанням дістатися до Техасу. Для нього не існують такі речі як дружба, співчуття, солідарність. Юбер рятує Джоба від помсти в'язнів, що запідозрили американця в зраді. Француз іде з ним, коли Джоб, справді зрадивши тих інших, тікає з табору, переодягнувшись у мундир есесівця. Він, згнітивши серце, пробачає Джобу вбивство одного з в'язнів, вчинене заради їхньої власної безпеки. Він пробачає Джобу й те, що той ледве не занапастив його, коли сам став офіцером американської окупаційної армії, а Юбера було спіймано в одязі німецького військового лікаря. Джоб дезертирує, бо прагне якнайшвидше дістатись додому. Француз ховає приятеля у льосі під своїм будинком біля Парижа, терпить його знущання, віддає йому свою дружину, бо ж бідоласі, мов-

ляв, нудно одному в темряві льоху. Нарешті, залишивши батьківщину й сім'ю, Юбер вирушає з другом за океан. Вони подорожують у трюмі корабля, в нелюдських умовах. Що тягне маленького француза до чужої країни? Дружба, скріплена голодом, стражданнями, кров'ю, постійною загрозою смерті. А можливо, також наївно-грандіозна мрія Джоба? Юбер бажав для себе лише стати власником бару. Джоб марив про щось «величне», про заснування міста в техаській прерії, де колись він посадив деревце й поставив свій прапор. Життя довело безглуздість Джобових планів. Дерева більше немає. Немає й прапорця, а Джоба вбивають ковбої — родичі дівчини, яку той убив перед війною з ревнощів. Юбер — самотній, чужий серед чужих, з жалюгідним рюкзаком у руках. Що з ним буде тепер? Про це глядачі повинні здогадатися самі.

Дивне, незвичне розкриття теми концтабору, фашизму, війни і миру, чи не так? Дехто дорікав Бійєду за «неприпустиму легковажність» у трактуванні названих проблем. Та це необгрунтовані дорікання. Молодий драматург запевняв, що він віддав новій п'єсі «весь свій ліризм», наголошував на серйозності свого задуму, посилався на приклад Шекспіра, художника великих світових проблем, якого він, мовляв, прагнув наслідувати. Бійєду сам поставив п'єсу на сцені театру «Амбігю» і доклав багато енергії, щоб його зрозуміли глядачі. Тут не було й мови про зневагу до публіки, якою пишалися «йонескіанці», про розрекламований ними принцип «театру неучасті». Бійєду далекий також від французьких «бульварних» драморобів, що не раз втілювали тему війни, гітлерівського терору, Опору в дешеві детективи. Його драма, насамперед, антифашистська. Візьмімо хоча б сцену, якою починається спектакль. Озвірілий з голоду Джоб хоче прорватися до паруючого казана, з якого розходяться пахощі бульйону. Юбер — санітар при німецькому лікарі — затримує його, бо це ж труп дівчини-єврейки, який йому наказано варити, аж поки м'ясо не відійде від кісток. Кістяк потрібний німцям для «наукових досліджень». А от інша, не менш жахлива й цілком реальна сцена. В'язні перед розстрілом самі собі копають братську могилу... Це справжні, а не породжені маніакальним психозом «абсурдистів» кошмари імперіалістичного світу.

Бійєду закидали й те, що його герої начебто лише тенденційні кліше («ідіот-янкі» і «ліберальний француз»), що їхня дружба патологічна. Аматори еротизованого фрейдизму запідозрили Юбера й Джоба в гомосексуальних зв'язках, хоч про це й не говориться в п'єсі. Ельза Тріоле на сторінках «Леттр франсез» взяла під захист героїв п'єси Бійєду. Вона називає їх складними, але тонко проаналізованими, типовими, живими, підкреслює їх відмінність від двох інших друзів, виведених у п'єсі Беккета «Чекаючи на Годо». Бійєду зобразив події в історичному й соціальному аспекті, зазначає Ельза Тріоле. Джоб і Юбер, так само, як Володимир і Естрагон, погано розуміють життя, вірять у «Годо» — щасливий фатум. Але герої Бійєду борються за цю мрію, «виконують свій обов'язок живих — жити, прагнути, шукати». Щоправда, виконують вони його поки що невдало, егоїстично, змішуючи злочин з геройством, гуманність з жорстокістю. Письменниця вважає також сам спектакль новаторським і актуальним.

Дійсно, постановка п'єси заслуговує на увагу. Вона начебто становить єдине ціле з текстом, даючи зразок повної гармонії між літературним задумом і «сценографією». Щоправда, спектакль вийшов дещо розтягнений, насамперед за рахунок довгих монологів, реплік і діалогів, у яких активніший завжди Юбер. Але його мова не має нічого спільного з малозрозумілою «антимовою» персонажів Йонеско, Беккета, Пенже. В ній справжнє «арго» паризького простолюдина нашого часу, «діалектика» вуличного філософа, лукавство Панурга, різноманітні, то цинічно-глузливі, то ніжні або трагічні інтонації.

Обтяжує увагу глядача й, здавалося б, надмірна кількість епізодів. Але й тут видно продуманий хід автора. Він бо хотів подати свою п'єсу у вигляді новітньої «бурлескної Одіссеї», надати їй грандіозного, «епічного» характеру. Недаремно один з критиків назвав драму Бійєду новим «Пер Гюнтом». Інші згадують, говорячи про неї, Шекспіра, Брехта, Вольтерового «Кандіда» і навіть... Данте. Тобто, кожний приміряє до неї своє розуміння «епічності».

В п'єсі 77 персонажів (есесівці, в'язні концтабору, американські солдати, матроси, жінки та ін.), але тільки двоє з них говорять. Інші жестами, співом супроводять діалог Джоба і Юбера, тобто мімічно відтворюють оточення головних героїв. Декого з глядачів це дратує. Та хіба можна дорікати драматургові-режисеру, якщо саме такими засобами йому пощастило досягти справжньої змістової й художньої ефективності спектаклю?

Гру Андре Вебера, який виконує роль Юбера, називають грандіозною, приголомшуючою, небачено сильною. І хоч французькі критики полюбляють гіперболу, в даному разі з ними не можна не погодитися. Це ж

бо чи не найскладніша і вже напевно найбільш змістовна роль у п'ятнадцятирічній історії французького театрального «авангардизму». Високій драматичній грі героїв відповідає майстерна пантоміма «мовчазних» персонажів. Вражає й оформлення сцени (порожня площадка з скупими, але виразними декоративними деталями, з величезним овальним отвором, крізь який з'являються й зникають дійові особи), воно посилює експресивність дії.

Окремо треба сказати про музичний супровід спектаклю (композитор Жозеф Косма), особливо про пісні, які надають певного настрою цілим сценам. Ці пісні немовби розсувають коло показаних на сцені подій. Вони несуть у собі якусь ширшу, узагальнюючу думку, певну «філософію життя». І якою б не була в цілому ця філософія, в ній все-таки бринять глибокі гуманістичні мотиви: прокляття війні, що вбиває молодість, любов, щастя (пісня німецької дівчини-селянки), засудження расизму (пісня солдата-негра в американському військовому таборі), викриття фашистських злочинів (пісня поляків у концтаборі), прокляття атомній бомбі, яку скинули люди «вільного світу» на Хіросіму (пісня негра-робітника американських плантацій), мрія про світ без воєн, про мир і дружбу між народами (пісня радянського солдата).

Сильний і оригінальний спектакль «Як ся має світ?», поставлений театром «Амбігю» навесні 1964 р., спіткала, проте, дивна доля. В умовах театрального життя Франції, де постійно вибухають гострі суперечки навіть з приводу інтерпретації класики, незвичайною була насамперед одностайність рецензентів у позитивній оцінці драми Бійеду. Це свідчить про можливість порізному тлумачити задум автора. Втім, захопленню театрознавців, які радили французам «дивитися, читати й перечитувати» п'єсу, не відповідало ставлення до неї публіки. Зал «Амбігю» залишався напівпорожнім. Тоді автор і адміністрація вжили заходів до популяризації п'єси. Було організовано безплатний спектакль для студентської молоді й зустріч письменника з глядачами. Та й це не дало бажаних наслідків, хоч драму, яка, за висловом критиків, «передчасно померла в «Амбігю», з прихильністю зустріли в Італії, країнах Скандінавії, Чехословаччині.

Хто ж усе-таки винен у невдачі спектаклю 1964 р.? Парижани чи драматург? Адже знайшла свого глядача у французькій столиці значно більш публіцистична й «викривальна» п'єса німецького драматурга Хохгута «Намісник», що довгий час не сходить зі сцени. Мав успіх і антимілітаристський документальний спектакль «Справа Оппенгеймера», поставлений Жаном Віларом. Отже, очевидно, Бійеду в чомусь розійшовся з широкою публікою, недооцінив її смаків. Він не побажав опуститися до розважальної традиції, але й не зумів піднятися до рівня справді високого ідейного мистецтва.

Критика справедливо зазначала, що мрії Джоба і Юбера вузько індивідуалістичні. Мало зрозумілий фінал драми. Одні вбачають у ньому чергове втілення ідеї-фікс французького псевдоавангардизму 1950—1960 рр. про неминучий крах усіх людських надій і задумів. Інші вірять у те, що Юбер здійснить мрію вбитого Джоба. Яку мрію? Ми ж ясно бачимо, що вона утопічна, побудована на порожньому гонорі. У виборі «героїв», нездатних до громадянського героїзму, в нечіткості висновків — ідейні дефекти багато в чому обмеженої й плутаної драми молодого автора. Але на фоні сучасної французької драматургії п'єса про трагічну долю солдатів, учасників другої світової війни, забарвлена одвертою антифашистською й антивоєнною думкою — досить рідке явище, яке не може не привернути до себе уваги.

У тому, що цій п'єсі не пощастило в «Амбігю», винний не лише автор. Значна частка провини лягає, безперечно, на столичну буржуазну публіку, яка полюбляє легкі для сприймання, ідейно необтяжливі вистави.

В сезоні 1964—1965 рр. великий резонанс викликав наступний твір Бійеду «Треба пройти крізь хмари». Ця п'єса, показана Жаном-Луї Барро на одній з найбільших сцен Парижа «Одеон-Театр де Франс», мала великий успіх. Вона більш наближена до звичної для глядачів традиції, не стільки, може, театральної, скільки традиції прози французького критичного реалізму. Це ще одна «буржуазна епопея», яких так багато було створено у Франції з часів «Ругон-Маккарів».

Драма Бійеду незрівняно краща від написаної в такому ж жанрі п'єси видатного французького письменника Філіпа Еріа «Сімейні радощі». Талановитий прозаїк-реаліст, автор добре відомої у нас трилогії: «Сім'я Бусарделів», «Зіпсовані діти», «Золоті грати», Еріа в розв'язанні тих самих проблем (викриття грошової моралі, показ розпаду буржуазної сім'ї тощо) на сценічному матеріалі спустився, власне, до рівня традиційної побутової драми.

«Треба пройти крізь хмари» Бійеду — твір великого викривального розмаху, і водночас глибоко гуманістичний. Це історія простої дівчини, що піднялася з низів на горішній щабель суспільної драбини великого

провінціального міста, досягла багатства, здобула загальну пошану, мала, здавалося б, усі «сімейні радощі», але раптом зреклася всього в ім'я вищого, «очищувального» ідеалу.

Клер Пулдю кохає юнака з «доброзвичайної» родини, шлюб з яким неможливий через «соціальні контрасти». Юнак від'їздить до колоній. У Клер народжується дитина від іншого чоловіка, що теж не бажає одружуватись з нею. Клер не хоче більше бути жертвою і виходить заміж за нелюбого багатого промисловця Баляда, якому народжує двох синів. Залишившись вдовою, Клер успішно веде справи покійного чоловіка, знову одружується, на цей раз з професором Вердюре, і піднімається в такий спосіб ще на один суспільний щабель. Мадам Вердюре-Баляд — сильна й розумна жінка, керівник, організатор на підприємстві і в сім'ї. Всі довкола живуть у залежності від неї,— залежності, яку Клер нав'язала без жорстокості й тиску, з чисто «галльським», тонким раціоналізмом. І несподівано — вибух глибоко захованого почуття, що руйнує все. З колонії привозять урну з прахом Кльо-Мартена, першого коханця Клер. Літня жінка раптом зрозуміла, що все її життя, позбавлене справжнього кохання, змарноване. Вона вирішує звільнити себе й рідних від тягаря грошових інтересів, продає все, чим раніше володіла, руйнує матеріальний добробут сім'ї, намагається прищепити синам потяг до «корисної» діяльності, виховати в них незіпсовані антигуманістичними нормами буржуазного існування почуття, спрямувати їх на пошуки щастя й духовного «світла». Але її пориву ніхто не зрозумів.

Для того щоб досягти «світла», треба пройти крізь «хмари», тобто вступити в боротьбу з усталеними порядками, зректися вигідного, забезпеченого життя. Така перспектива відстрашує всіх її близьких. Професор Вердюре залишає Клер. Старший позашлюбний син Жанно Пулдю, директор банку, втративши гроші й службове становище, продає себе, одружившися з багатою ровесницею матері. П'єр Баляд, що займав керівний пост на фабриці батька, заподіює собі смерть. Наймолодший—Лука Баляд, один з «розгніваних» молодих французів, сам ніколи не поділяв власницьких інтересів свого оточення, ненавидів війну. Але його галасливого, пустопорожнього «бунту» вистачає тільки на те, щоб раз у раз потрапляти до в'язниць. Всі залишили Клер — чоловік, діти, слуги. Страшна передостання сцена спектаклю — сон-кошмар самотньої Клер.

Що ж це за «світло», до якого прагне Клер Вердюре-Баляд? Має рацію, звичайно, Ельза Тріоле, яка вважає, що принцип антибуржуазного морального ідеалу, морального самоочищення окремо взятої індивідуальності,— це «не те світло, з яким пов'язані найвищі надії сучасного людства». На підставі тексту важко визначити, що думає про ці більші «надії» сам автор. Але ж цілком очевидно, що порушена в п'єсі проблема глибоко хвилювала його. Бійєду писав цей твір протягом року, працюючи щодня по десять годин. Для Франції, де з'являється стільки п'єс-скороспілок, це — безперечне свідчення авторової серйозності. І багатьом французам історія життєвої боротьби Клер, з незрівнянним талантом втілена Мадлен Рено, здалася, мабуть, героїчною й хвилюючою. Можливо, декому з них ввижалося, що героїня Бійєду стоїть десь поруч з роллановою Аннетою Рів'єр, яка кинула сміливий виклик панівній моралі, буржуазному «способу життя».

Цікаво, що глядачі не скаржилися навіть на формальну складність твору, хоча вона була не менша, ніж у сценічній історії Юбера і Джоба. В драмі «Треба пройти крізь хмари» розкидані в різних місцях події відбуваються часом синхронно. Померлий юнак Кльо-Мартен не один раз з'являється перед літньою вже Клер, його слова й думки впливають на її вчинки. П'єр теж розмовляє з нею після самогубства. Діалоги, що рухають дію в драмі «Як ся має світ?», тепер поступилися місцем дивній системі драматичних монологів, які утворюють ланцюжок сценічних епізодів, «течій» і «моментів», як називає їх автор, тобто інтригу п'єси. Цей прийом, проте, не нагадує стандартного для «антитеатру» засобу «реплік без відповіді», що покликані були в Йонеско, Беккета, Пенже та інших свідчити про фатальну роз'єднаність людей, про неможливість взаєморозуміння між ними.

Бійєду називають «алхіміком слова», «атлетом драматичної мови», а його діалоги — «словесними дуелями», маючи на увазі велике лексичне багатство й змістову насиченість стилю його п'єс. Оригінальна «монологічна» структура аналізованого твору не затьмарює провідної ідеї, але утруднює її сприймання. Надто тому, що в п'єсі зайнято близько тридцяти персонажів, і кожному з них надається право якоюсь мірою розкривати або уточнювати її зміст. Справу контактування автора з глядачем полегшує талановита робота театрального колективу, тонка аранжировка тексту, музики, руху, освітлення, багатозначні мімічні мізансцени. Але причини зміни ставлення парижан до драматургії Бійєду, мабуть, все ж таки насамперед слід шукати у темі,

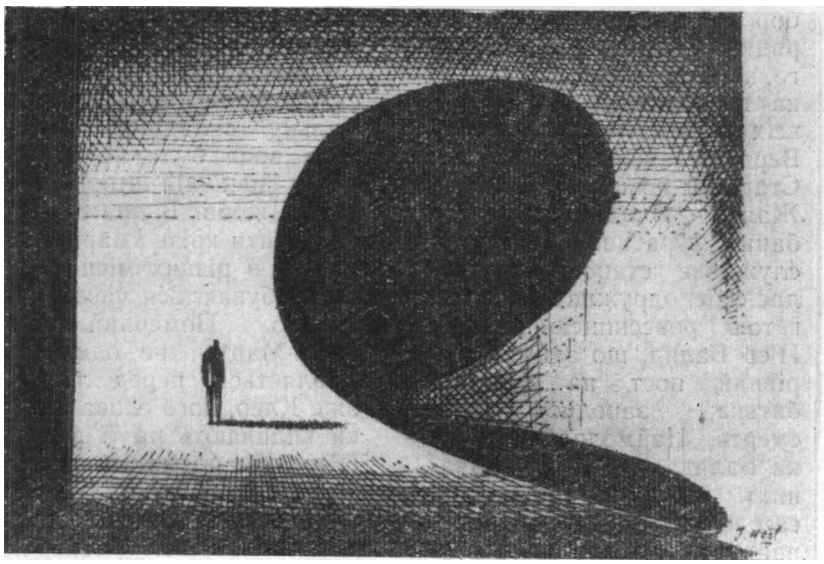

Макет декорації Жака Ноеля до спектаклю «Як ся має світ, мосьє?»

більш звичній, традиційній, психологічно зрозумілішій для тих, хто звичайно відвідує «Театр де Франс». Як справедливо зауважив український театрознавець В. Гаккебуш, заклики Бійєду і його героїні до розриву з «освяченими віками» порядками — безпорадні й наївні. Справжні соціальні конфлікти капіталістичного світу підмінені в п'єсі абстрагованим етичним конфліктом між щирим почуттям і нещирою раціональністю. Та важливо вже те, що молодий драматург, всупереч канонам «антитеатру», пропонує своєму глядачеві не гнити заживо, підкоряючися «раку атомної ери», а шукати шляхів до того, щоб переробити й поліпшити життя. «Я нездатна жити як страус, ховаючи голову в пісок, коли навколо божеволіє світ», — каже Клер.

Чимало ідейних і особливо формальних елементів ще пов'язують Франсуа Бійєду з модернізмом. І тому важко зробити остаточний прогноз щодо дальшого розвитку його творчості. Але тимчасом слід визнати, що письменникові пощастило в останніх своїх драматичних творах, написаних з глибоким вдумливим ліризмом, протиставити егоїстичній замкненості й нігілізму занепадницького мистецтва пристрасні роздуми про долю людини на нашій планеті, бажання служити своїм талантом вдосконаленню суспільства.

Сцена з спектаклю «Як ся має світ, мосьє?» в театрі «Амбігю».

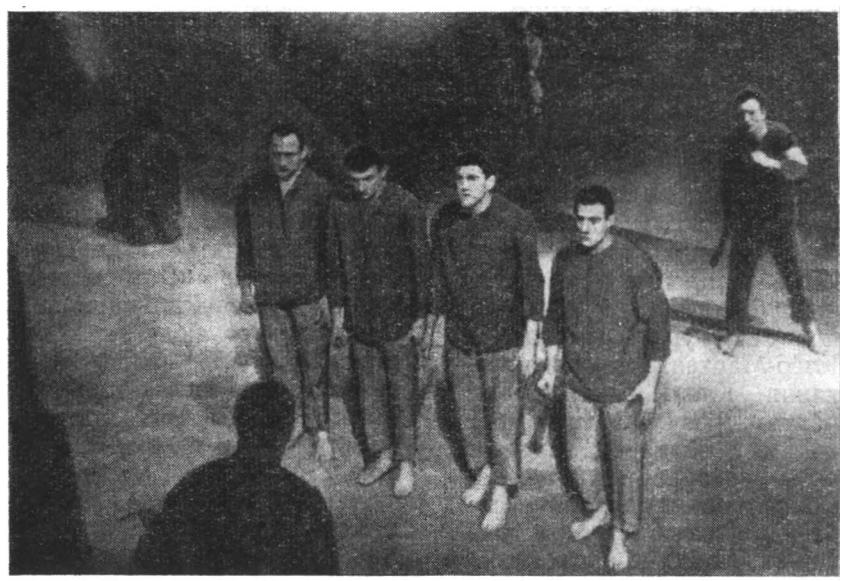

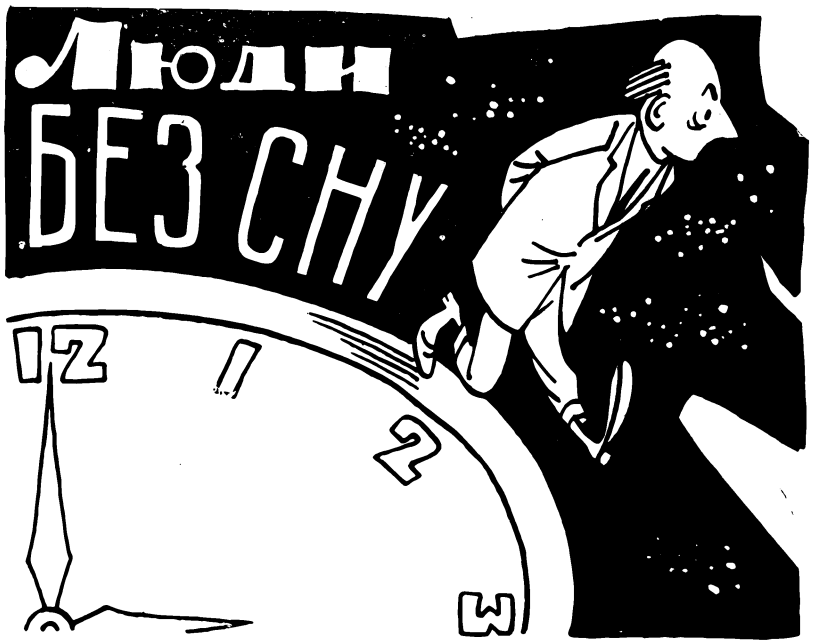


Тяжко хворий Генріх Гейне в останні роки свого життя дуже страждав від безсоння. Вкрай знесилений довгими ночами без хвилини сну, поет якось вигукнув: «Сон — це прекрасна вигадка!»

В наші часи цей вигук змученого Гейне могли б повторити мільйони людей в Сполучених Штатах, Західній Німеччині, Італії та деяких інших країнах. Безсоння стало масовим лихом. Фармацевтичні фірми заробляють мільйони на випуску різних снотворних засобів. У США, наприклад, населення витрачає на снотворні таблетки більше грошей, ніж на книги та театр. Газетні сторінки заповнені гучною рекламою все нових і нових засобів, які нібито здатні повернути людям втрачений сон.

Відомий американський фейлетоніст Арт Бухвальд дотепно зауважив, що всі оті розрекламовані таблетки все ж дають певну користь: їх ковтання принаймні заповнює безсонні ночі хоч якоюсь діяльністю. Ковтнеш таблетку, зап'єш водою, через деякий час знову ковтнеш, знову зап'єш, — не помітиш, як і ніч промине...

Американський інститут Геллапа, що займається вивченням громадської думки, спробував шляхом опитування з'ясувати причини цього лиха. Виявилося, що американці не сплять з різних причин. Одні весь час думають про можливість втратити роботу, другі — про можливість падіння курсу акцій на біржі, третім дошкуляють думки про наближення сплати чергових внесків за речі, придбані в кредит. А дуже багато американських громадян втратили сон, налякані отим атомним психозом, роздмухуваним по радіо, телебаченню, в пресі.

Громадськість Сполучених Штатів, ФРН та інших країн доходить висновку, що йдеться про причини і явища, які виходять далеко за межі медичної науки та її можливостей. Допомогти цьому лихові можуть, напевне, лише докорінні зміни в суспільному ладі.

Однак серед тих, хто страждає від безсоння, є чимало феноменів. Ідеться про людей, які протягом років не сплять жодної хвилини, в них спостерігається абсолютне безсоння, яке триває іноді десятки років.

У шведському місті Мальме живе 77-річний Олаф Еріксон, якого називають «людиною без сну», а лікарі вважають медичним чудом. Цей Еріксон не спить з 1920 року! Немає вже такого засобу, якого б не випробували на цій людині, і все марно. Олафа Еріксона досліджували найвидатніші вчені — медики, психологи, і всі вони не могли дати серйозного пояснення цьому загадковому явищу. Вважають, що причиною його є грип, на який Еріксон хворів у 1919 році. Але поки що це лише умовне припущення. Як же живе цей Олаф Еріксон? Адже відомо, що без сну людина гине. Проте Еріксон досяг вже 77-річного віку і почуває себе цілком задовільно.

Стався з ним якось такий випадок. Еріксону треба було зробити якусь хірургічну операцію. Але його не могли усипити, бо на нього не діють жодні з відомих наркотичних засобів. Довелося оперувати під місцевою анестезією.

Випадок з Еріксоном не єдиний. В Лондоні живе 50-річний Сідней Едвард — людина, яка не спить з 1941 року. Але тут причина цілком з'ясована. Безсоння в даному випадку — наслідок шоку: під час повітряного нальоту на очах Едварда загинула від німецької бомби його наречена.

Англієць рано постарів, має тепер вигляд 70-річного дідугана. Він розповідає про себе: «Я не знаю різниці між днем і ніччю. Я знаю лише болісно повільний відлік часу...»

Сідней Едвард відкрив невеличку крамничку і розраховував на торгівлю в нічні години, щоб якось полегшити свої страждання. Але втрутилася поліція. На світ був витягнутий закон трьохсотрічної давності про заборону нічної торгівлі. Різні урядові інстанції розглядали цю справу, але жодна не наважилася порушити старий закон, бо його ніхто не скасовував. Сусіди Сіднея Едварда і чимало інших людей, які його знають, зібрали сотні підписів під петицію, зверненої до англійської королеви.

Ще одна «людина без сну» живе в іспанському місті Альбасете. Це — 60-річний робітник Валентін Медіна Повер. Причина його безсоння — нещасний випадок на заводі, що стався дванадцять років тому. Незважаючи на те, що Повер не знає сну, він виявляє дивну працездатність. Іспанець часто працює на своєму заводі дві зміни підряд — денну і нічну. Коли ж він стомлюється, то лягає тут-таки, на роботі, дивиться на своїх товаришів і отак відпочиває деякий час, щоб потім знову стати до роботи.

Бідолашний іспанець, переобтяжений великою родиною, спочатку заробляв ще й тим, що дозволяв випробувати на собі різні снотворні засоби, але, коли з'ясувалося, що на нього ніщо не діє, інтерес до Повера пропав, і він втратив заробіток...

Тепер його вже ніхто й не намагається лікувати. Іноді лише запрошують на різні медичні конференції.

Еріксон, Едвард і Повер — лише три найбільш відомі з числа багатьох «людей без сну». А загалом таких феноменів нараховується в світі близько ста. І скрізь медицина стала перед нерозв'язаною проблемою, бо якщо й знає причини цього явища, то не може нічим допомогти.

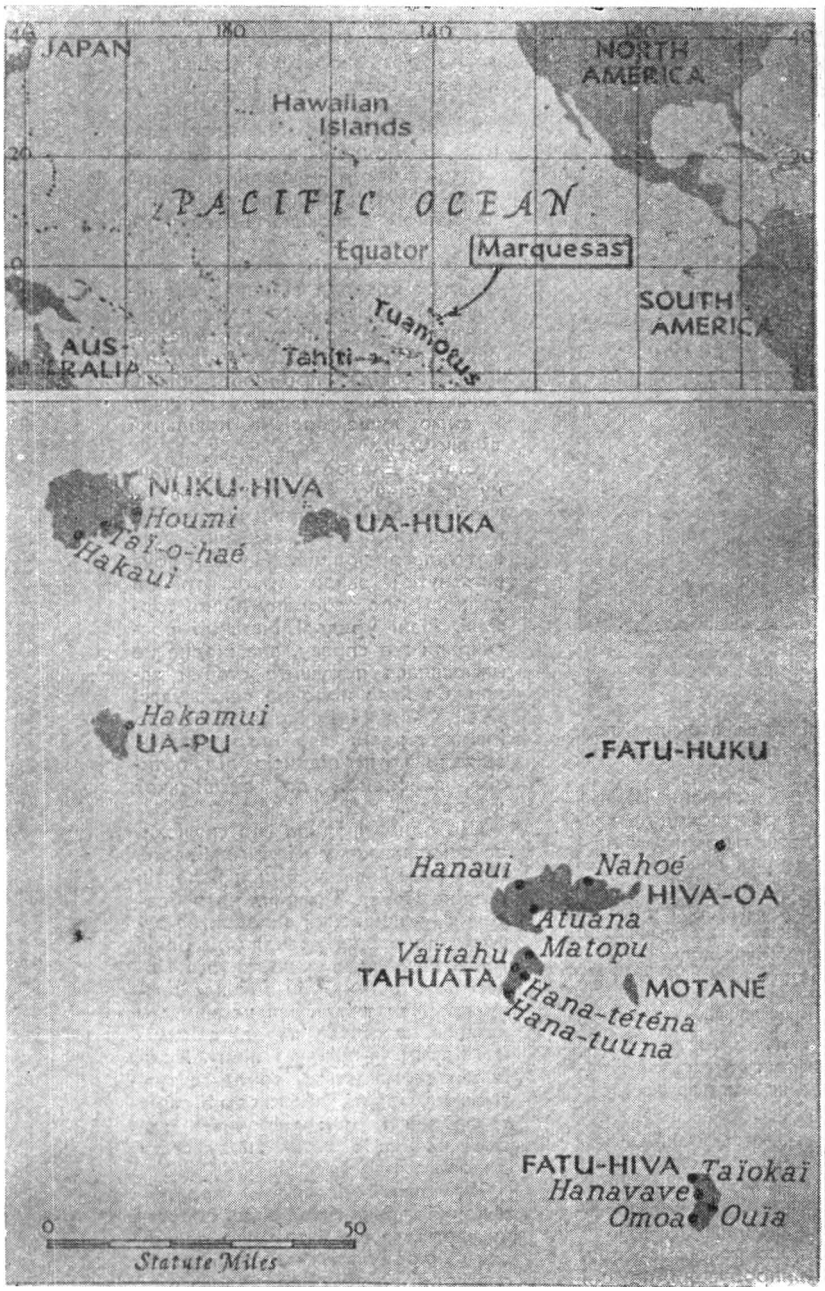


**Нарис «В Південні моря, ближче до природи» — одна з ранніх праць Тура Хейєрдала — був надрукований в Америці 1941 року. Це розповідь про те, як у 1938 р. автор з дружиною прожив цілий рік на Фату-Хіва — мало населеному острові Маркізького архіпелагу.**

**Тоді Тур Хейєрдал ще не був всесвітньовідомим мандрівником, письменником та етнографом — він вивчав комах. Проте цей рік, прожитий на Фату-Хіва, цей перший сміливий експеримент — повернення до первісного життя, відмова від усього, до чого звикла цивілізована людина — відіграв неабияку роль у його житті. Очевидно, саме перебування на Маркізах і визначило його дальшу діяльність і коло інтересів. Про це між іншим говорить і сам Тур Хейєрдал у своїй добре відомій радянському читачеві книзі «Подорож на Кон-Тікі».**

**Нарис Тура Хейєрдала знайомить широкі кола читачів з тими проблемами, над розв'язанням яких автор працює і сьогодні.**

# В південні моря, ближче до природи

**ТУР ХЕЙЄРДАЛ**

Отже, наша мета — повернення до природи.

І хоч в Осло панував холод північної зими, ми відчували спеку тропіків, коли складали наші плани, схилившись над картами південних морів, вкритими крихітними цятками островів.

І ось мій погляд, мабуть, усоте зупиняється на маленькій жовтій плямочці — острівці, загубленому в просторах Тихого Океану.

— Фату-Хіва, — сказав я Лів, моїй нареченій, — це те, що нам потрібно.

І знову ми починаємо обговорення. Чому б нам не здійснити план, який ми давно плекаємо? Звичайно, міркували ми, в сучасному світі досить місця, щоб сховатися від цивілізації — Гренландія, Сахара, джунглі Бразілії... Ми всебічно розглянули кожну пропозицію, але всі вони були відкинуті, бо в ті місця треба було б брати з собою щось від цивілізації, аби там існувати.

— Я поїду з тобою, — сказала Лів, — тільки в тому разі, якщо ми зможемо здійснити наш задум цілком — справді повернутися до природи і не брати з собою нічого від цивілізації, відмовитися як від її зла, так і добра.

Я погодився з нею. Якщо вже ми наважились на це, то треба робити все як слід.

— Ми повернемося на тисячі років назад і будемо жити так, як жили наші первісні предки, — сказав я з ентузіазмом. — Власними руками ми добудемо собі все, що потрібно для життя і самі станемо часткою природи. «І ось тоді, — міркував я,—ми зможемо сказати, чи справді цивілізований світ є благом, як це вважають люди».

## ФАТУ-ХІВА

Знання, набуті мною під час занять географією, стали нам в пригоді, коли ми вирішували, яку країну слід обрати для здійснення нашої мети. Нам потрібен був незаселений клапоть землі, родючий і багатий на фрукти та овочі. Але в тих місцевостях, де людина уникала селитися, природа скупа, а там, де вона була щедра, жило багато людей.

Те саме і в південних морях. Ми відкидали острів за островом. На одному по всьому узбережжю тяглося шосе; інший був центром туристського бізнесу; ще інший не мав прісної води; там не було фруктів і овочів.

Багато островів являли собою суцільні плантації копри. Ще більше островів густо заселених. Серед тисяч островів і рифів ми не знайшли кращого за Фату-Хіва.

Цей маленький острівець, на думку ботаніків, є одним з найродючіших в Південному морі. Він мав і ще одну перевагу для нас: там було багато місця.

Дев'яносто вісім процентів жителів покинули острів назавжди. Джунглі спустилися з гір і знову захопили спустілі тепер сади, поглинувши руїни людських осель.

Так, тут, де колись тисячі остров'ян витримували боротьбу за існування, досить місця для нас двох, а також і їжі.

В будь-якому занедбаному, покинутому саду, в будь-якій безлюдній долині ми зможемо збудувати собі дім з гілок і листя, харчуватися будемо фруктами й рибою, ходитимемо серед пишної тропічної рослинності, слухатимемо спів птахів, цілком злившись з природою.

Фату-Хіва, сказали ми, одружились і вирушили у весільну подорож.

## ПО ДОРОЗІ ДО РАЙСЬКОГО ОСТРОВА

Через шість тижнів тропічне сонце вже золотило наші шоломи. Ми стояли на березі острова Таїті, спостерігаючи, як великий французький пароплав, що привіз нас, зникав за небокраєм. Перший крок зроблено. Цілий місяць нам довелося чекати на Таїті маленьку шхуну, яка мала одвезти нас на далекий острівець Маркізького архіпелагу. А поки що ми були далеко від столиці Папеете — в долині Папеноо, в домі Теріієроо й Теріієроотераї, вождя всіх вождів острова Таїті.

Теріієроо, огрядний остров'янин з величною поставою, сповнений гордощів за древню культуру островів, болісно переживав її занепад, який почався після приходу сюди білої людини. Він уважно і з цікавістю поставився до нашого задуму і надав свій дім в наше розпорядження. Прислухаючись до його дружніх порад, ми навчились багато чого, що згодом стало в пригоді в нашому новому житті.

Мадам Теріієроо, пораючись біля купи гарячого каміння, що правила тут за плиту, познайомила Лів з секретом полінезійської кухні.

Залишивши наших дружин, що схилилися над їжею, розкладеною на листях і в кокосових шкаралупах, і обговорювали меню, вождь і я пішли в ліс. Мені треба було

навчитися розрізняти їстівне від того, чого не можна було навіть торкатися. А головне, я мусив навчитися лазити на пальму.

## МІСТЕР ТА МІСІС БЛАКИТНЕ НЕБО

Якось вождь запросив нас на великий бенкет з нагоди усиновлення нас як своїх полінезійських дітей. Після цієї церемонії наші норвезькі імена — Лів і Тур — для тубільців назавжди перестати існувати.

— Ми не годні їх вимовити, — сказав Теріїероо. — Вам потрібні простіші імена. Ми назвемо вас Тераіматеата Тане і Вахіне — містер та місіс Блакитне Небо.

Таким чином ми стали справжніми дітьми острівного світу.

Наша маленька місцева торгова шхуна, що прокладала свій шлях сонячними просторами океану до екватора, везла фрукти, свиней, курчат, остров'ян, Лів і мене.

Повітря дзвеніло від збуджених голосів, чоловічих і жіночих. Люди поверталися на свої маленькі острови з метрополії, тобто з Таїті. З голосами остров'ян змішувалися голоси дітей, пронизливий вереск свиней і м'яка музика укулеле.

Шхуна розтинала воду. Ночами місяць стелив по морю свою срібну доріжку, і кожного дня тропічне сонце сходило і сідало в буйному хаосі барв.

Так минуло три тижні. Землі не видко, тільки блискучі зграйки летючих риб, тунці й кити, що теж іноді вистрибували з води. Шхуна погойдувалась на сріблястих хвилях, і здавалось, що вона застигла десь в центрі безмежного блакитного моря.

Нарешті, на сонячному березі біля коралових атолів островів Туамоту висадились наші друзі — остров'яни. А ми попливли до гірського острова нашої мрії, куди шхуна везла цукор і одяг, сірники й рифлене залізо, призначені для обміну на копру.

Нарешті ми побачили Хуа-Пу, перший з Маркізьких островів на нашому шляху. Він височів на тлі неба, примхливо порізаний, схожий на тінь замка, і в міру того, як ми наближалися, набував чітких обрисів.

Серед червонястих скель лежали численні долини з рядами пальм, що спускалися до моря, мов зелені потоки.

Острови Хуа-Пу, Нукухіва, Хіва-Оа, Тахуата — ми побували на всіх, дивуючись з їхньої краси, яка здавалася нам казковою, нереальною. Поки один острів зникав у морі, інший піднімався з блакитних просторів. Нарешті, всі вони залишились позаду, і ми рушили до Фату-Хіва, найпівденнішого з цієї групи островів.

## ПАХОЩІ ОСТРОВА

Ще до того, як ми побачили його, ми відчули теплий, живий аромат землі й рослин, що долинав до нас через солоне море.

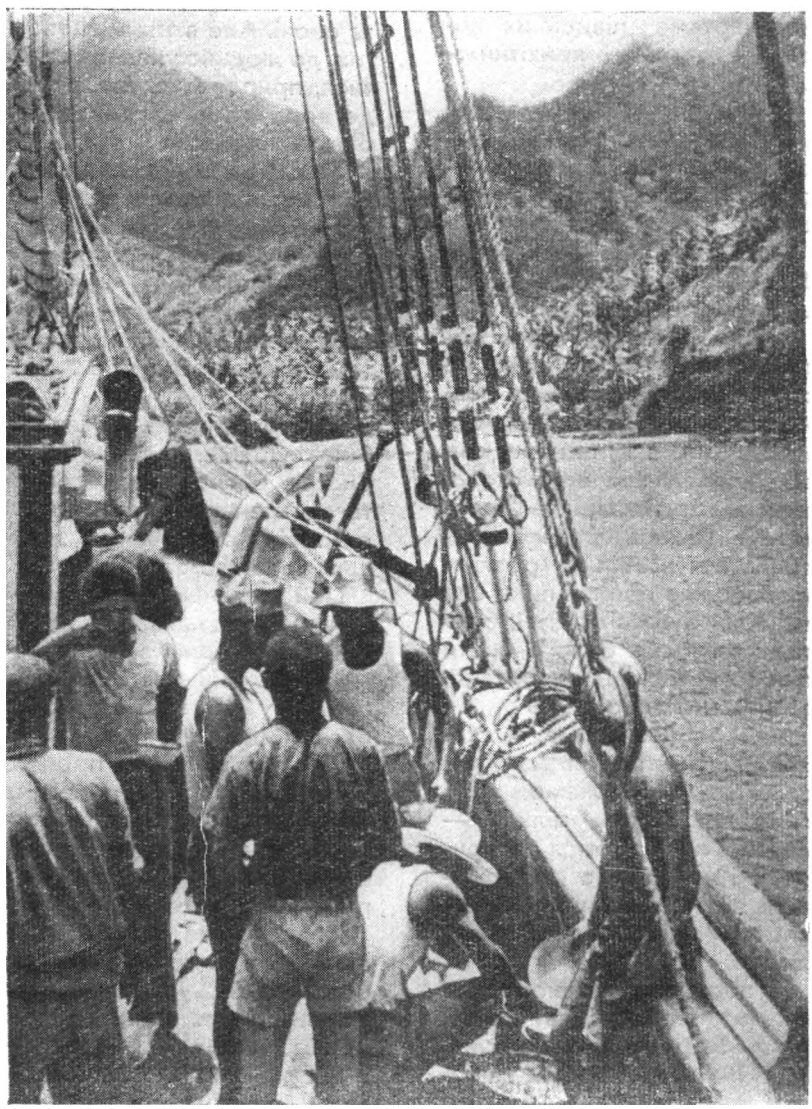

Шхуна наближається до острова Фату-Хіва.

І коли ми зайшли в тінь від острова, там, де блакитний океан набирав зеленкуватого відтінку, відбиваючи зелень джунглів, що спускалися з пагорбів униз до води, ми зрозуміли, що такої краси ще ніколи не бачили.

Теплий, оранжерейно-солодкуватий дух п'янив нас, і ми відчули гостре бажання якнайшвидше зійти на берег, поринути в таємничий ліс, загубитися в тому зеленому буянні і почати нове життя.

Шхуна повільно посувалася вздовж крутого берега, іноді глибокі долини відкривали нам свої скелясті ворота в світ пишної краси. Потім червоний скелястий берег знову заступав зелені пальми, сонячні долини і білу піну хвиль, аж поки стрімка гірська стіна знову не відступала.

Де ж висадитися? Це була справжня проблема. На щастя, на шхуні плавав молодий хлопець родом з Фату-Хіва. Він єдиний серед нас знав острів, бо навіть капітан шхуни досі ніколи не бував тут.

Долини відкривалися одна за одною, і він розповідав нам, які з них заселені, де можна знайти прісну воду. Нарешті, за його вказівкою, ми сіли в човни і попливли до острова. Серця наші калатали від радісного збудження.

Ревучі хвилі розбивалися на білосніжну піну, ще не досягши берега. На гребені зеленої водяної стіни човен винесло на м'який чорний лавовий пісок.

Над нашими головами пасат гойдав гілля кокосових пальм. Навколо височіли зелені пагорби. В повітрі, задушливому й густому,—специфічний запах тропіків.

Остров'яни залізли назад в човен і попливли до шхуни. Незабаром білі вітрила «Тереори» зникли за обрієм.

Ми стояли самі з своїми важкими валізами, у яких лежав одяг, що його ми носили під час подорожі, і де-

Одного разу під час прогулянки місцевий хлопець спіймав голими руками кабанчика.

які матеріали, потрібні мені для проведення наукових досліджень цього острова. Це було все наше майно.

Нараз ми відчули себе страшенно самотніми.

Що робити далі?

## АНІ БІЛИХ ЛЮДЕЙ, АНІ РАДІО

На острові не було жодної білої людини, не було радіо чи якогось іншого зв'язку з зовнішнім світом — тільки шхуна раз на кілька місяців відвідувала острів, щоб забрати копру.

Ми не знали жодного тубільного слова, крім «каоха», що означає «добрий день», та «панхака нахау» — «дуже добре». Але ми вміли сміятися — а це найголовніше у полінезійській розмові, і велетенські горіхи над нашими головами немовби промовляли до нас: «Як би там не було, а голодні ви не сидітимете».

Ми висадилися в Омоа — найбільшій долині острова. Колись тут жили тисячі остров'ян, які будували свої житла навіть на крутих схилах гір.

Островом правили тоді троє вождів, які весь час воювали один з одним, за винятком періодів, коли вони об'єднувалися на боротьбу із спільним ворогом.

Ті, хто жив біля входу в долину, діставали все потрібне для життя з моря і ніколи не намагалися проникнути вглиб острова, якщо того не вимагали воєнні дії.

Жителі внутрішньої частини долини харчувалися фруктами й корінням, а моря побоювались. Вони наважувалися підходити до нього крутими гірськими стежками тільки вночі.

Тепер ми побачили лише руїни, зарослі папороттю й ліанами. Навколо — занедбані тепер сади. Фрукти, фрукти, куди не кинеш оком. Але справжнім володарем тут були джунглі, які натискали згори і спускалися до моря.

Оглянувши долину, ми переконалися, що, колись перенаселена, зараз вона зовсім пустельна. Тільки на березі, неподалік од того місця, де ми стояли, помітили залишки людського житла. Тут було село остров'ян, яких на всьому острові тепер налічувалось менш як триста чоловік.

Прощальний гудок маленької шхуни переполохав остров'ян. Оддалік стояла група людей, одягнутих в європейські костюми. Вони дивилися на нас з подивом, проте доброзичливо. Стара жінка з синім татуюванням навколо губ нарешті порушила загальне заціпеніння. Обережно наблизившись до нас, вона потерла брудним пальцем щоку Лів, щоб пе-

реконатися, чи щока не пофарбована.

Інші теж підійшли ближче. Білі жінки тут були в дивину, і Лів цілком опанувала увагу тубільців.

## ХВОРОБИ Є І В „РАЮ"

Серед остров'ян був мулат, який розмовляв по-французьки. Він запросив нас переночувати в його хатині. Іще в Норвегії я склав список, як я вважав, найбільш уживаних на островах південних морів слів, а тепер з допомогою французької я дістав їх полінезійські відповідники.

Цієї ночі і був упорядкований перший маркізько-норвезький словник. Тепер ми мали ключ до мови остров'ян.

Вже під час першого знайомства з ними ми довідались, що тут багато хворих, — слонова хвороба і туберкульоз, проказа і венеричні захворювання. Ми зрозуміли, що треба селитися якнайдалі від тубільців, бо на острові не було ні лікарень, ні ліків. Рано-вранці, поки стояла прохолода, ми почали сходження нагору. Незабаром позаду залишились останні халупи села; остров'яни і їхні собаки супроводжували нас. Вони вимахували руками, вигукували «каохо» і говорили щось незрозуміле.

— Добрий день, — відповідали ми. — Дуже добре, дуже добре. Добрий день.

Потім ми всі разом голосно сміялись.

Незважаючи на свої хвороби, вони мали вигляд абсолютно щасливих людей, хоч дехто з них ледве йшов, тягнучи ноги, товщі за тулуб. Слонова хвороба з'явилася тут, як розповідали нам остров'яни, коли білі завезли на острів її перенощиків, москітів.

Тепер Фату-Хіва, як і більшість островів цієї групи, для білих є забороненою зоною. Згідно з французькими законами, судна, що заходять на острів, мають право зупинятися тут не більш як на двадцять чотири години. Ми ж свого часу дістали від французького уряду спеціальний дозвіл оселитися там, з тією умовою, що не візьмемо з собою вогнепальної зброї.

Залишивши своїх нових друзів, ми повільно пішли старою «стежкою вождів», що вела вглиб острова. Навколо нас весело співали якісь маленькі пташки. Вище села вода в річці була світліша, а ліс поступово обступав нас щільніше й щільніше.

Тут росло багато світло-зелених бананів, помаранчеві й лимонні дерева, на яких висіли золотисті фрукти, а на тлі блакитного неба розгойдувались велетенські кокосові пальми.

Тут ми знайшли вкриті буйною рослинністю руїни. В одному місці це були мури з велетенських кам'яних брил, в другому — площадки, на яких колись стояли будинки, тепер цілком зруйновані джунглями.

## ДІМ ВОЖДЯ

Ми йшли долиною через річку, піднялись на пагорб, поки не знайшли собі до вподоби місце для нашого першого житла. Це місце подобалося не тільки нам — колись вождь внутрішньої частини долини обрав його для своєї резиденції. Тепер тут також панували джунглі.

Оглядаючи хащі навколо нашого майбутнього житла, ми виявили джерело з холодною чистою водою, а потім залишки складеного з величезних кам'яних брил басейну. Поблизу на пагорбі ми виявили площадки і тераси, також викладені з величезних каменів.

Густа рослинність переплелася над нами, утворивши суцільний дах і закриваючи від нас усю місцевість. Але тут була хороша вода, і якщо це місце влаштовувало вождя, то чим воно погане для нас?

Я зрізав бамбукову рурочку і, просунувши її поміж каменями басейну, потягнув воду. Ніколи я не пив кращої води!

Ми одразу почали розчищати площадку. Наші таїтянські мачете розрубували товсті бананові стовбури так легко, наче то були цибулини, навіть величезне хлібне дерево за кілька хвилин вже лежало на землі. Лів обривала гілки, ліани, велетенське листя і папороть, і скоро легкий вітрець і сонячне проміння заграли на старих руїнах.

Незабаром ми вже могли милуватися чудовим краєвидом. Внизу зеленів пальмовий ліс, порізаний голубими стрічками струмків. Над нами височів гірський хребет, на ньому де-не-де можна було помітити крихітні рухливі цятки — то паслися гірські вівці.

До настання темряви ми розчистили місце і поставили маленьку палатку, щоб можна було сховатися од москітів та отруйних комах. Затим я зрізав кілька червоних гірських бананів — їх ми підсмажили і з'їли перед тим, як лягли на нашу постіль з пальмового листя. Ми заснули під шелест пальм і звуки, схожі на далекі пострілі: то падали на землю кокосові горіхи.

## ІЖУ ТРЕБА ТІЛЬКИ ВЗЯТИ

Наступного ранку нас розбудив веселий спів маленьких пташок. А якийсь трохи більший жовто-блакитний

птах вторував всьому хору басом. Пурхаючи над нами в пальмовому листі, це красиве створіння весь час повторювало низьким голосом одну музичну фразу—«хоо-хоо-хоо».

Викупавшись в кришталевій воді нашого басейну, ми поснідали кокосовими горіхами й кількома стиглими помаранчами, зірваними просто з дерева. Так, ми були щасливі. Оце країна! Оце життя!

Три дні забрала у нас боротьба з джунглями, від яких ми звільняли старе плато. Навколо своєї ділянки ми розчистили залитий сонцем сад, де росли кокоси, банани, манго, помаранчі, лимони та хлібні дерева, а також багато інших менш відомих тропічних фруктів. За винятком хлібного дерева і манго, які достигають в певний час року, на багатьох кущах і деревах водночас розпукувалися квіти, висіли зелені і вже зовсім стиглі фрукти, — і так цілий рік.

Червоних гірських бананів, які так важко дістати на Таїті, де вони ростуть тільки на кручах, тут у лісі було дуже багато. Сирими їх їсти не можна і ми смажили їх над вогнищем, а їли, присмачуючи білою олією, власноручно виготовленою з ядра кокосового горіха. Такою ж постійною стравою, як і гірські банани, був у нашому меню великий зелений плід хлібного дерева. Ми клали плід в центр маленького вогнища і залишали його там, поки шкурка його не обвуглювалася. Знявши її, ми діставали надзвичайно смачну білу м'якушку. Це багата на крохмаль, поживна їжа, що смаком нагадує щось середнє між свіжим хлібом і картоплею.

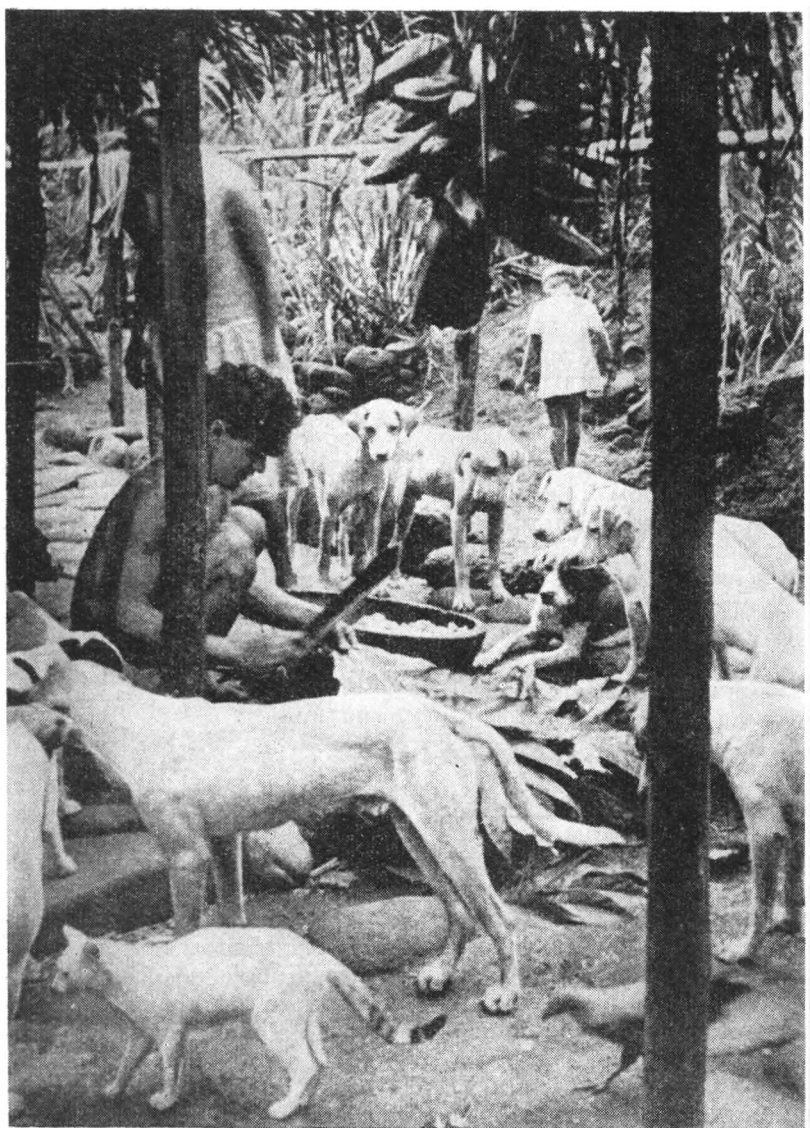

Після повернення з полювання в селищі тубільців

Ідучи за течією струмка, ми знайшли справжнє картопляне поле. Тут ріс корінь таро з великим серцеподібним листям. Все це, а також банани й кокосові горіхи, становили основу нашого меню. Нам ніколи не набридали кокосові горіхи, їх ми їли і вранці і ввечері. Найулюбленішими нашими прохолодними напоями були помаранчевий та лимонний сік з розтертою цукровою тростиною, а замість чаю ми варили зів'яле листя помаранчевих дерев.

Розчищаючи місце для нашого дому, ми знайшли не тільки їжу. Серед давніх руїн ми виявили старовинний посуд та інше начиння з каменю, мушлів та кістки — безцінні знахідки для колекціонера.

Коли робота по розчищенню площадки була завершена, я попрохав тубільців допомогти нам поставити дім на старих руїнах. Там, де колись височів палац вождя, ми збудували нашу скромну хату з кістяком із міцних гілок.

Лів та дві остров'янки розрізали велетенське пальмове листя по центральному прожилку і сплітали ці половинки бахромою докупи. Потім на даху ми зв'язували це плетиво мотузкою з міцної кори. Коли дах був готовий, ми сплели підлогу і натягли її між палями, на фут від землі.

Потім під керівництвом

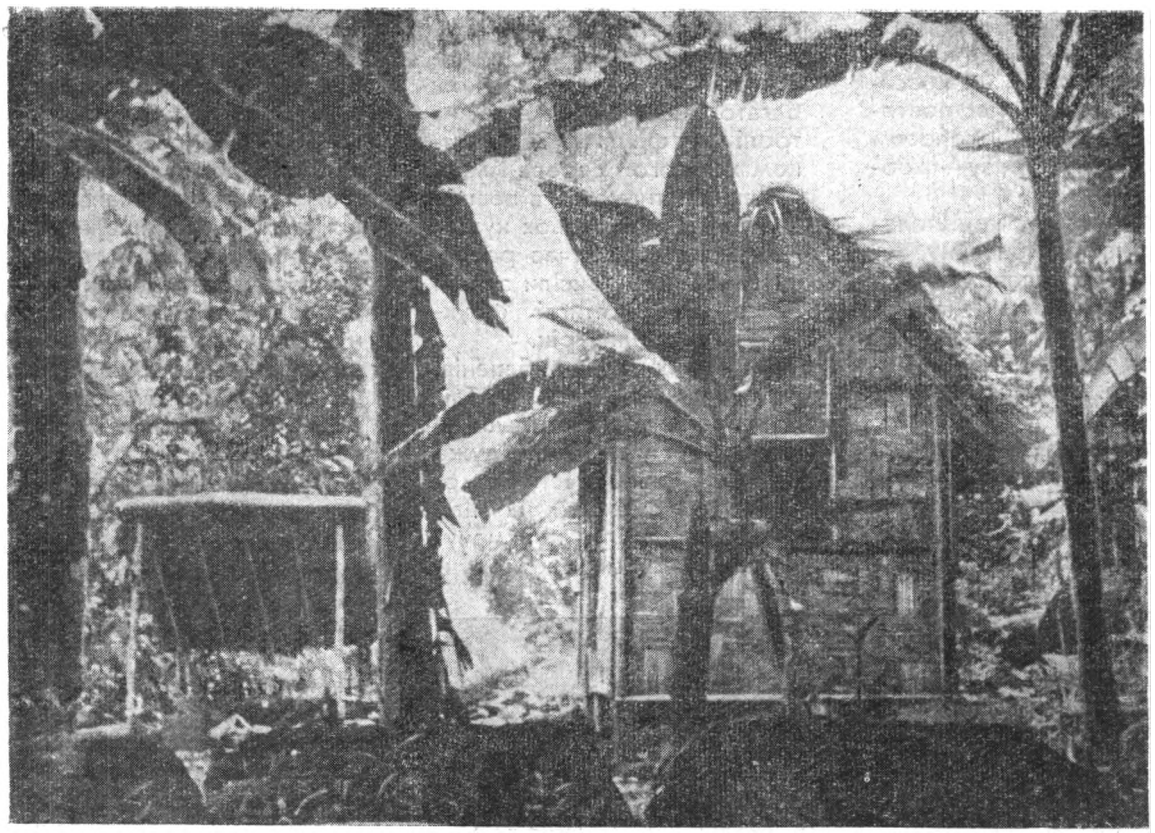

Такий вигляд мала наша хатинка.

тубільців були зведені бамбукові стіни. Кожну стінку сплітали на землі, а потім переносили до будиночка і прив'язували до паль. В стінах ми вирізали прямокутники і знову прикріпили їх на завісах — вийшли двері і троє вікон. На додачу до нашого дому Лів одержала кухню — три великі камені для вогнища з пальмовим дахом над ними. Ліжко спорудили з гілок і вкрили купою пальмового листя. Я зробив маленьку поличку, стіл і два ослони. За тарілки нам правили велетенські перламутрові мушлі, які ми підняли на березі. Склянки і ложки ми зробили з бамбукового стовбура, а шкаралупа кокосового горіха правила нам за кухлі і миски. Коли нам хотілося поїсти на скатерті, ми зрізали собі великий банановий лист. Посуд для води виготовили з особливого зеленого гарбуза — вишкребли з нього весь мякуш, а потім як слід висушили над багаттям. Квіти і тропічні мушлі були чудовою прикрасою нашого житла. Живучи далеко від села, ми часом цілими тижнями не бачили остров'ян. Здебільшого ми зустрічалися з ними в лісі, збираючи фрукти, але одного разу навіть гостювали у них на бенкеті, де нас частували незнайомими стравами. Одна з найвишуканіших тубільних страв—сира риба або восьминіг, розрізаний на шматочки і присмачений лимонним соком. Потім ще маркізькі «поїпої» або «попої» — плоди хлібного дерева, що перебродили. В кожному житлі маркізьких островів відчувається специфічний запах попої.

Коли море бувало спокійним, ми з кількома остров'янами виходили рибалити на довбаних каное. Оскільки навколо Маркізьких островів немає коралових рифів, то велетенські хвилі, що мчать тисячі миль відкритим океаном, обрушуються на берег Фату-Хіва. Іноді ж безмежні простори Тихого океану цілими днями і ночами бувають спокійні і гладенькі, як дзеркало. Ось в такі ночі, коли світив повний місяць, ми виходили в море рибалити.

## ЛЕТЮЧІ РИБИ

Ми спускали два чи три довбаних каное з балансирами на чорний оксамит води. Незабаром позаду залишався нерівний силует островів на тлі нічного тропічного неба, а попереду, в носовій частині кожного каное, палав факел з сухого очерету.

Факели, розкидаючи по воді іскри, приваблювали ле-

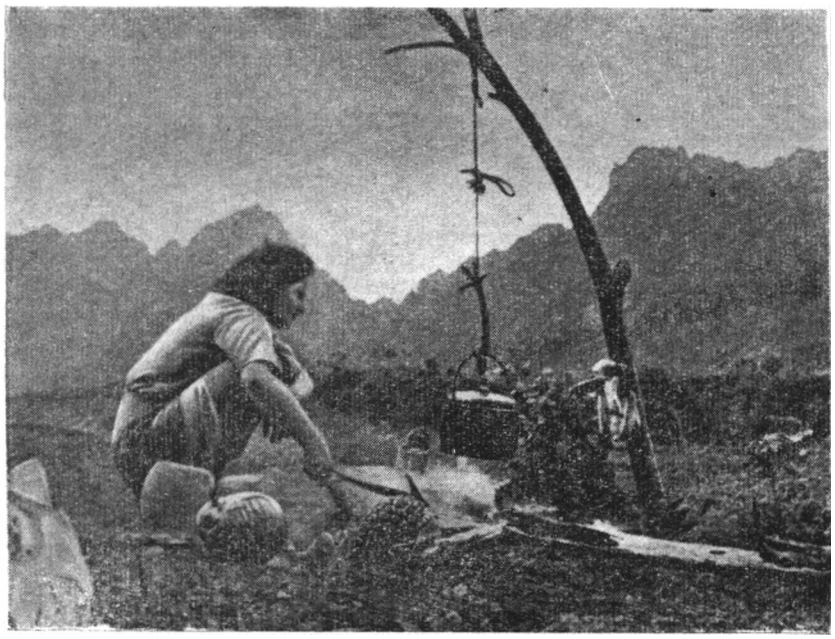

Лів Хейєрдал готує обід з тропічних фруктів.

тючих риб, які вилітали з моря раптово, наче випущені з чорних глибин торпеди. Ми, сидячи на дні наших мілких човнів, намагалися ловити їх великими сітками. Це була дуже весела риболовля! Риби кулею мчали повз каное. Вони били нас по голові, в живіт, по боках, падали просто в човен, де ставали нашою здобиччю, бо злітати вони можуть тільки з води.

Коли факели догоряли, риби зникали, і ми вирушали далі в море, де рибалили при місячному світлі.

Ми ніколи не могли вгадати, що вхопить наживку наших вудок. Іноді це була акула або велетенський глибинний вугор з родини мурен з страшними гострими зубами; траплялися й риби із дзьобом папуги або з тілом, вкритим голками. Ми витягали риб, різних за розміром, формами і забарвленням, бо води навколо Фату-Хіва являють собою немовби своєрідний велетенський акваріум. Більшу ж частину часу ми проводили в джунглях, одягнені, як тубільці. Ми ходили шукати стиглі фрукти чи зерна пандануса або ж продиралися вздовж річок і ловили чудових прісноводних креветок. За наживку правила прожована м'якушка кокосового горіха.

Ми переконалися, що є дві речі, зроблені людиною, без яких важко обійтися в нашому новому житті: казанок, щоб варити деякі фрукти й коріння, які не можна їсти сирими, і ніж, потрібний для того, щоб розрізати грубу й міцну шкаралупу кокосового горіха.

## ДЖУНГЛІ ГОДУВАЛИ НАС ЦІЛИЙ РІК

Остров'яни розбивають горіхи об вбитий у землю дерев'яний кілок, твердий, як залізо. Виявилося, однак, що потрібен ніж, аби зробити такий кілок. І не тільки в цьому випадку сучасна людина не може обійтися без ножа. Отак, користуючись старим казанком для готування їжі і таїтянським мачете, ми протягом цілого року харчувалися тільки тим, що нам давали джунглі.

Ми навчилися добувати вогонь, тручи два шматочки дерева одне об одне. Цей простий, хоч і виснажливий в гарячі сонячні дні спосіб, непридатний під час дощу і в сиру погоду. А волога в джунглях проникає всюди, пліснява і гриби виростають моментально.

Під час походів у джунглі за їжею та зоологічними експонатами ми часто надибували храми з величезними статуями, зробленими з червоного каменю, поховальні печери, де з склепінь звисали черепи й людське волосся. Знаходили й тайники з витворами древнього забутого мистецтва, вирізаними з каменю, дерева і людських кісток.

Якось, розшукуючи «рибу з каменю», яку бачили тубільці, ми виявили на напівзаваленому камені різьблене стилізоване зображення акули довжиною в шість футів. Уважно оглянувши цей камінь, я почав старанно очищати його від землі. Моє припущення, що на ка-

Під час відпливу Лів із своєю тубільною подругою збирають на березі океану мушлі.

мені вирізане не тільки зображення акули, справдилося. Вся брила була вкрита зображеннями різних фігур. Химерні обличчя з величезними очима дивилися на нас. Ряди двоконтурних фігур чоловіків і жінок кружляли у вічному танці. Тут-таки були вирізьблені черепахи і навіть велике судно з довгим рядом весел.

Поруч з цим був ще один камінь, вкритий різьбою, і все це оточував мур, на якому в деяких місцях були вирізані концентричні кола.

Під час цих досліджень з нами траплялись всілякі пригоди. Якось ми покинули долину на кілька днів, вирушивши в розвідку на каное разом з Тіоті та Фаї — двома нашими найкращими друзями. Ми розмістилися в двох човнах, з собою взяли дерев'яну посудину з попої.

Наші супутники обіцяли постачати нам в дорозі свіжу рибу і фрукти. Ми умовили цих двох остров'ян бути у нас провідниками під час подорожі по таємничому лісі мальовничої долини Ханававe. Саме на цю частину долини колись давно жерці наклали табу, і нічия нога відтоді не ступала на зачаровану землю. Всі боялися нещастя, яке могло спіткати кожного, хто порушить табу. Ніхто не знав, що є в тому лісі.

В старі часи табу накладалося не тільки на місцевості, а й на предмети та людей. Тепер таких табу на Фату-Хіва збереглося дуже мало.

Прорубуючи собі дорогу в густому темному лісі, ми побачили високий мур, складений з великих, грубо обтесаних каменів, вкритих мохом і ліанами. Мені пощастило видертися на нього, після чого я витягнув туди і Лів. Ми стояли на високій кам'яній платформі. З протилежного боку на ній серед густої рослинності вимальовувалися обриси якоїсь споруди. Розчистивши зарості, ми

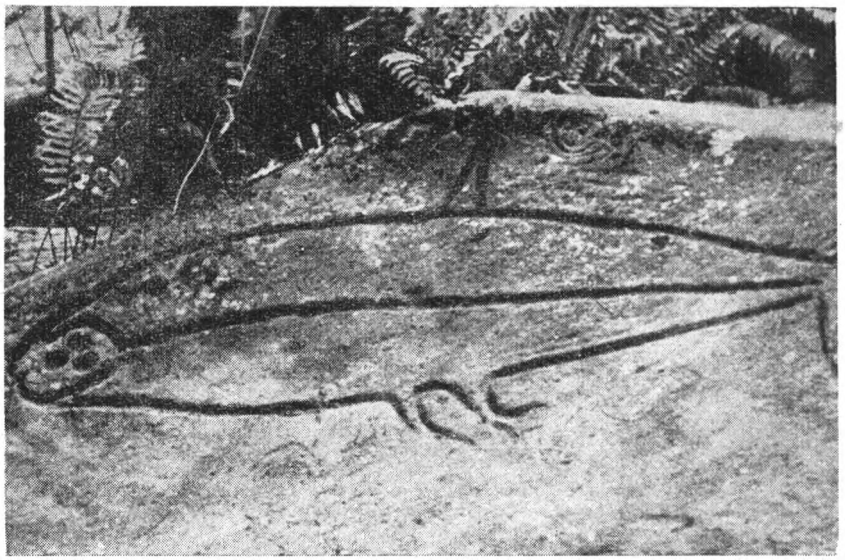

Зображення акули завдовжки шість футів.

побачили дві великі прямокутні плити з темно-червоного каменю з майстерною різьбою. Вони утворювали подобу даху і були прикрашені фантастичними малюнками.

Химерні, небачені істоти з великими очима і величезними вухами, відстовбурченими, мов у слона, дивилися на нас. Одні з них тримали руки на голові, інші — під підборіддям, ще в інших обидві руки були складені на животі.

У центрі цієї різьби, окремо від усієї групи, розмістились дві маленькі, художньо виконані людські фігури, що нагадували близнят, теж з руками на животі. Особливу увагу привертала група з трьох танцюристів з великими відвислими вухами. Між фігурками червоний камінь був орнаментований геометричними узорами.

Я знайшов також білу кам'яну плиту, а коли мені пощастило її відсунути, то побачив хід в темну печеру.

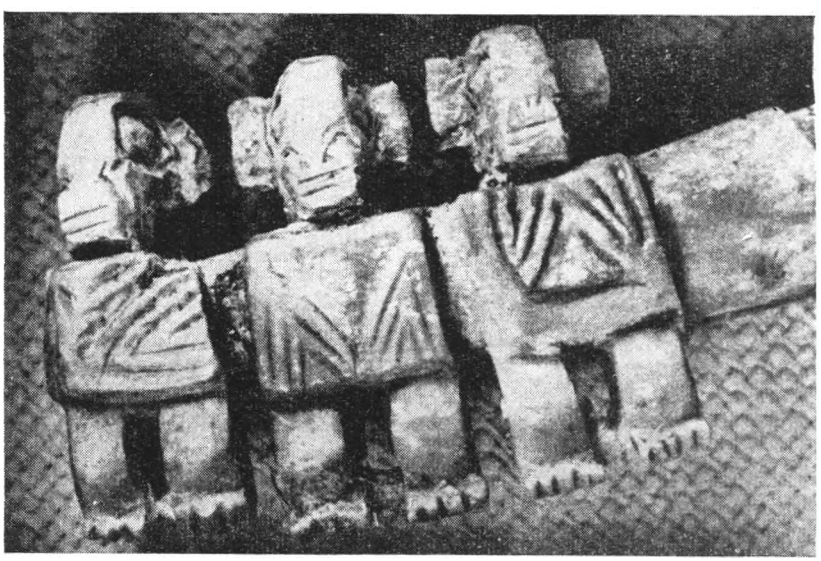

Химерні істоти з відстовбурченими, мов у слона, вухами.

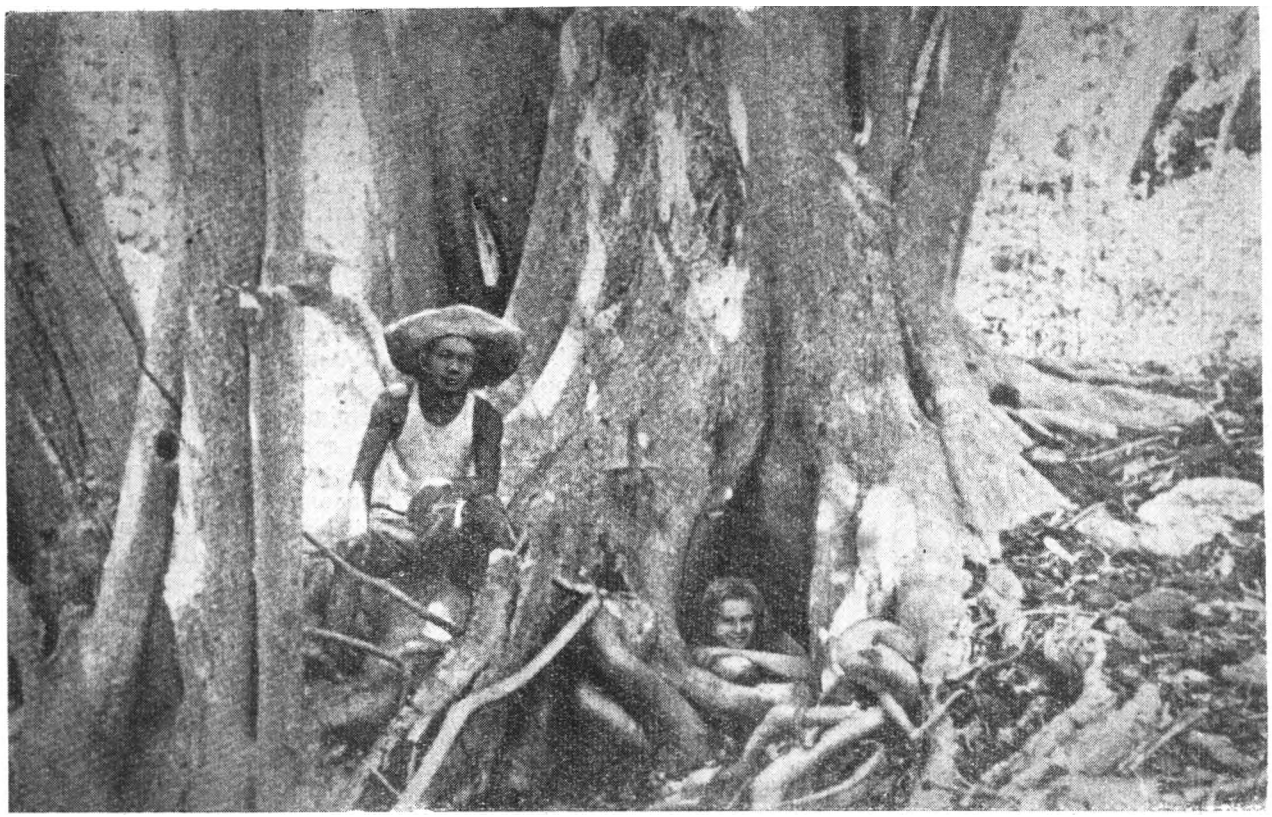

Священні дерева в долині Ханававе.

Пролізши у вузький отвір, я опинився в цілковитій темряві. В маленькій печері на підлозі лежав кістяк людини. Більше нічого я там не знайшов. Якщо порівняти розміри велетенської кам'яної платформи й могильної камери, у якій я перебував, можна було зробити припущення, що десь між кам'яними плитами ще були такі поховання.

## „ВОДА НОЧІ"

Наша маленька експедиція тривала. В двох каное з балансирами ми вийшли у відкрите море і попливли до північної частини острова.

Ми чули легенду островʼян про підземне озеро Ваї По — «Воду Ночі». Двоє тубільців навіть твердили, що бачили отвір, який вів до цього озера. Ми ретельно записували всі відомості про його місцезнаходження. І тепер пливли туди, щоб дослідити таємниче озеро.

Вже сутеніло, коли ми наблизились до долини Таїокаї, і сонце сіло раніше, ніж ми досягли берега.

Тіоті чекав страшної кари за порушення табу і, нервуючи, перекинув наше каное. Висока пінява хвиля понесла нас до скелястого берега, що ховався в темряві, і ми чудом дісталися до нього цілі й неушкоджені, якщо не брати до уваги кількох подряпин та синців.

Таїокаї, колись густо заселена долина, тепер завалена кам'яними брилами — тут стався гірський обвал. Руїни кількох будинків виднілися край долини. В місцях, не зачеплених лавиною, панували джунглі, що зеленою стіною спускалися аж до води.

Ми розпалили багаття між камінням і провели ніч на березі. Це була тривожна ніч. Сотні величезних раків-самітників повзали по освітленій місяцем ріні, підкрадаючись до фруктів, що падали з дерев. Вони переповзали через нас, намагалися пролізти навіть під нами і мимохідь боляче кусалися. Коли ж ми скидали їх, вони ховалися в свої мушлі, щоб знову вилізти, коли ми поснемо.

Устали ми ще до світанку. Фаї вирушив у ліс і скоро повернувся з плодами хлібного дерева і помаранчами, а ми тим часом шукали чогось їстівного на березі.

Списом з тризубцем на кінці Тіоті наколов між камінням на мілині велику червону рибу. Ми підсмажили її на вогнищі, а потім спекли кількох молюсків та раків-самітників в їх власних мушлях.

Добре поснідавши, ми вирушили розшукувати «Воду

Ночі». Під скелястим кряжем, що височів на сотні футів, мені показали темний отвір, частково закритий величезним камінням і уламками скель. Принесли найменше каное, просунули його через отвір і опустили вниз по кам'янистому схилу. Спускалися ми в напівтемряві, аж поки не досягли білосніжного піщаного берега.

## ПІДЗЕМНЕ ОЗЕРО І ЛЕГЕНДА

Сюди досягало тільки скупе світло із зовнішнього отвору, але все одно ми побачили незабутнє видовище. Темно-блакитне озеро тонуло в темряві, а сталактити, мов скам'янілі хвилі, звисали зі склепіння печери. Спустивши на воду каное, Лів і я почали повільно веслувати в темряві. Спершу нас оточувала зловісна тиша. Та враз темрява сповнилася ніжною музикою—то хвилі, що розходилися від каное, билися об кам'яні стіни.

Ми обережно, сторожко пливли вперед. Я черпнув жменею холодної кришталево чистої води — вона була трохи солонкувата на смак.

Наше каное звернуло за ріг кам'яної стіни, і незабаром ми торкнулися головами склепіння печери. Довелося лягти на дно човна. Ми гребли доти, поки весло не почало шкрябати об кам'янисте дно.

Згідно з стародавньою легендою, пірнувши в цьому місці під воду, можна було виявити на дні отвір у каменях, а пропливши ним, опинитися в тунелі, що вів нагору, в іншу печеру над водою.

Ваї-По, як говорить легенда, піднялося, щоб закрити цей отвір, коли вершина гори упала і поховала долину та її жителів.

Я не здійснив цієї підводної мандрівки, тому й не можу підтвердити правдивість легенди. Але можу ручатися, що чудесне підземне озеро Ваї-По існує.

Крім узбережжя і долини, ми дослідили ще й плоскогір'я. Мало хто з білих людей бував тут і, незважаючи на порівняно невеликі розміри острова Фату-Хіва, окремі райони плоскогір'я абсолютно невідомі білим. Поряд зі скелястими горами і карколомними проваллями там є справжні тропічні джунглі. Ми тижнями жили на цьому чудесному плато на висоті 2—3 тисяч футів над рівнем моря, дихали цілющим повітрям, милувались мальовничими пейзажами, дивувались з різноманітності рельєфу і багатств рослинного світу.

З темних густих джунглів, де кишіли велетенські павуки, стоноги, де хмарами літали москіти, ми несподівано виходили на осяяний яскравим сонячним промінням пагорб чи плато, порослий травою й квітами або низькою папороттю. Тут було безліч бджіл, метеликів і всіляких жуків незвичайного забарвлення. Тут-таки живуть напівдикі коні, велика рогата худоба й кози, чиї предки були завезені на острів першими європейськими мореплавцями.

## ВТЕЧА З „РАЮ"

Змальовувати острови Південного моря як казковий рай не слід, хоч щедрість тутешньої природи та її краса дають на це підстави. В полінезійському «раю» на вас чигає безліч небезпек. Хоч отруйних плазунів на цих островах немає, зате дуже небезпечні москіти і навіть звичайне болото джунглів.

Треба було стерегтися найменших подряпин, особливо на стопах і кісточках, бо вони не заживали, а гноїлися і чимдалі збільшувались. Часто наші нещастя починалися з наривів, які поступово перетворювалися на великі невигойні рани.

Ми намагалися лікуватися старовинними тубільними настоянками з листя і квітів, промивали рани окропом, але все даремно.

Минав місяць за місяцем, а тим часом жодна шхуна не відвідала Фату-Хіва. Наше становище ставало серйозним. Ми вже ледве виповзали з хатини на пошуки їжі. І тоді я прийняв рішення. На березі біля села лежала розбита рятівна шлюпка, покинута тут давно якоюсь шхуною. За моїми вказівками тубільці полагодили її, встановили вітрила, навантажили провізією.

І ось Лів і я з екіпажем з одинадцяти веслярів відчалили. Свіжий вітер відніс нас далеко в море. Ми пливли без компасу до сусіднього острова Хіва-Оа, який ховався за горизонтом.

Ця мандрівка була справжнім кошмаром. Свіжий вітер перетворився на шторм і навколо почали підніматися водяні гори. Мої опухлі ноги були загорнуті в бананове листя. Лів і двоє юних тубільців безпорадно лежали на в'язці бананів і кокосових горіхів. Зате решта членів екіпажу показали себе як справжні мореплавці. Вони майстерно маневрували серед величезних хвиль, що нависали над нашими головами, весь час вичерпували воду і впевнено вели човен через бурхливий океан. Треба було подолати відстань значно більшу, аніж ширина Ла-Маншу.

І ось нарешті ми прибули на Хіва-Оа, на кілька годин випередивши торгову шхуну з Таїті, у якої штормом пошкодило камбуз. На Хіва-Оа, головному острові південної групи Маркіз, є католицька місія, французький

поліцейський, англійський торговець, норвезький плантатор копри, живуть тут також китайці і кілька сотень остров'ян. Є там і лікар. Він одразу ж оглянув і взявся лікувати наші рани; через місяць, коли вони зовсім загоїлися, ми знову бути готові плисти на Фату-Хіва.

Повернувшись, ми виявили, що в нашій бамбуковій хатині, поточеній комахами, кишать мурашки, отруйні стоноги і велетенські павуки, а невелику площадку перед будиночком знову захопили джунглі.

Нам нічого не лишалося, як переселитись у долину Оуіа, на східний бік острова, де жив старий тубілець з приймачкою. Колись він був вождем чотирьох племен, але пережив усіх своїх одноплемінників і дюжину дружин. Усе це розповів нам Тіоті. Це була виснажлива мандрівка по горах, крізь густі бамбукові зарості і хащі деревовидної папороті. Зате нас чекав теплий прийом. Старий вождь Теї Тетуа вибіг назустріч нам з хати, що стояла серед пальм. Відхекавшись, він виголосив на своєму наріччі:

— Заходьте і їжте, їжте кабана, коли з'їсте кабана, їжте курчат.

Наступного ранку наші друзі поїхали, залишивши нас з Теї Тетуа та його маленькою дочкою Тахіа Момо.

На березі, де пасати відносять геть москітів та розвіюють інші лиха джунглів, ми на високих палях спорудили свій новий дім. За ліжко нам правила купа листя.

Наш господар Теї Тетуа.

## В ПТАШИНОМУ КУБЛІ

Ми жили немовби в пташиному кублі. Коли з океану налітав шторм або дикі кабани, блукаючи долиною, зупинялися, щоб почухатись об палі нашого будиночка, він гойдався, як верхів'я сусідніх пальм.

Коли я вирішив зробити для Лів плиту, старий Теї Тетуа категорично запротестував:

— Ви гості в моїй долині. Їжте мої харчі!

Він схопив наш єдиний казанок і кудись заніс.

Протягом наступних місяців ми зовсім не готували їжу. Кожного дня Теї Тетуа приходив до нас з великими дерев'яними посудинами, наповненими якоюсь дивною, але смачною їжею. Особливо смакувала нам страва, що складалася з маленьких крабів, зварених в кокосовому молоці, а також кабаняче м'ясо, засмажене в листі між розпеченим камінням і присмачене гострою підливою. Все це подавалося з купою варених коренів таро.

Разом з старим Теї, який був ще сильний і міцний, я здебільшого збирав фрукти і їстівне коріння або ж досліджував старі печери й руїни, шукаючи стародавню різьбу.

Незабутні вечори, коли ми четверо сиділи біля вогнища і старий Теї розповідав нам

про минулі дні. Наш цивілізований світ здавався таким далеким! Нічого не існувало, крім нас чотирьох навколо багаття, місячної доріжки в темному океані, освітлених верхів'їв пальм і долини, де світ кінчався біля чорного провалля.

Іноді ми розповідали Теї про великі міста і сучасні чудеса, наприклад, про літак. Розповідаючи, ми іноді мимохіть питали себе: «А чи справді все це існує?»

Можливо, музика бамбукової сопілки Теї була примітивна і монотонна, але вона чарувала нас і допомагала зрозуміти світ нічних джунглів. Коли він проспівав стару тубільну легенду про сотворіння світу, ми дивувались з того, яка схожа вона на біблійну, от тільки імена інші.

Ми любили слухати розповіді Теї про його народ, дивувалися з його вміння трепанувати черепи, майстерності татуювання, різьблення по дереву і каменю. Він розповідав нам також, як тубільці лікують ті чи інші хвороби.

Через кілька місяців після першої зустрічі з Теї та його маленькою дочкою, ми сказали їй сумне «прощай».

Самі, без провідників, ми перейшли гори і спустилися вниз, на другий берег, щоб спорудити свій останній дім на цьому острові. Ми оселилися в печері у дикій скелі на березі Тахаоа. Тут ми прожили кілька тижнів. Мушлі збирали на мілких місцях між камінням і весь час стежили за блакитним небокраєм, шукаючи очима білі вітрила маленької шхуни.

Коли шхуна нарешті прийшла і ми видерлися по трапу на борт, вигляд ми мали такий, що налякали тубільний екіпаж.

— Мосьє, — сказав ввічливий таїтянин по-французьки, — ви схожі на справжнього дикуна.

Коли ж шхуна виходила в море, Лів і я стояли на борту і дивилися на наш острів, блакитні обриси якого повільно танули в океані.

— Фату-Хіва, — сказав я Лів, — став для нас справді тим місцем, яке ми шукали. Та, як бачиш, купити квиток у рай неможливо.

*Переклад з англійської*

## КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

**ПЕРЕМОГА ПІШОХОДІВ.** Власті італійського міста Сієна ухвалили повністю заборонити автомобільний рух у центральній його частині. Питання це обговорювалося кілька років і, нарешті, перемогли пішоходи, об'єднані тут навіть у спеціальну «Асоціацію на захист пішоходів». Приклад Сієни тепер обговорюється в деяких інших італійських містах.

**ЗМІНА РОЛЕЙ.** Оригінальне нововведення запровадила дирекція зоологічного саду в місті Балтіморі (США). За відповідну плату відвідувач може проїхатися там в спеціальній клітці на колесах по тій ділянці зоосаду, де звірі бігають вільно...

**СКОРОЧЕННЯ ШТАТІВ.** Новозеландське поштове управління викреслило із списку своїх видатків кошти на утримання кількох тисяч котів у відділеннях зв'язку. Котів «прийняли на роботу» в 1942 році. Завдання їх полягало в знищенні мишей та щурів. Кожному коту було покладено заробітну плату: 30 центів на тиждень. Хвостаті службовці виконали свою місію, і тепер їх розганяють за скороченням штатів.

**«ЛЕКСИКОН РІЗНОМАНІТНИЙ».** Лондонська «Таймс» надрукувала оголошення такого змісту: «Продаю папугу. Лексикон різноманітний. Людей з ніжними вухами прошу не звертатися».

**НА ЖАЛЬ...** Відомий паризький театральний критик мадам Ж. Реквій писала в одній із своїх недавніх рецензій: «Колись існував звичай кидати в поганих акторів каменюки. Нині, на жаль, в них кидають, у найкращому випадку, гнилі помідори й картоплини».

**37617.** На протязі двох років місіс Джоан Сміт із Каліфорнії склеювала духівницю свого чоловіка, яку той, в припадку гніву, розірвав незадовго до смерті на 37617 клаптиків. Тяжкий труд виправдав себе: суд визнав законність духівниці, і вдова одержала велику спадщину.

# На що голова придатна

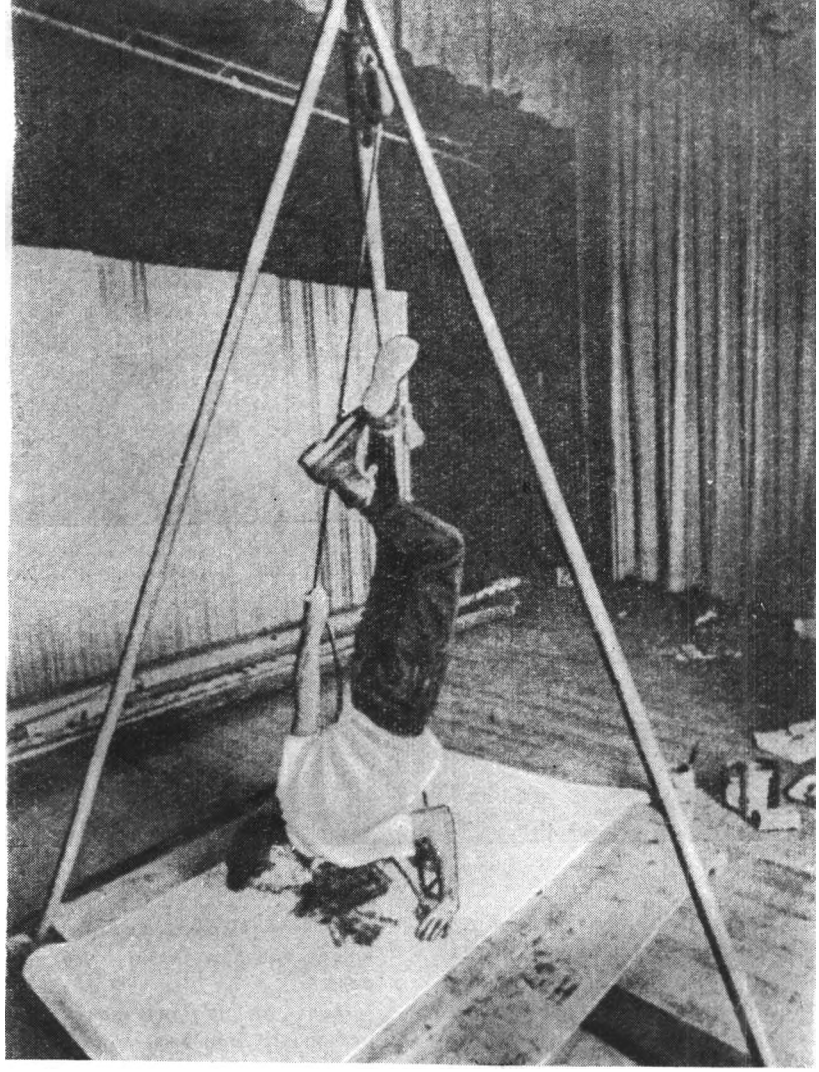

Пат Паульсен за роботою.

Відповідь на це запитання здебільшого має характер переносний: під словом «голова» розуміють «думка», «розум», «кмітливість» тощо.

Та ось з'явився «новатор» від мистецтва, якийсь Пат Паульсен із Сполучених Штатів. Як і інші художники, він без голови обійтися не може. Проте, на відміну від Рубенса та Рєпіна, вона йому потрібна не для творчих роздумів, не для створення сюжету картин, а виключно, як інструмент. При чому, в найпрямішому розумінні цього слова. В хід ідуть не так мозок, як чоло, ніс, брови, губи.

Пата Паульсена, як і художників Відродження чи передвижників, можна назвати «станковістом». Так, він має свій верстат. Проте, цей верстат нагадує не мольберт Рафаеля, а звичайну триногу, за допомогою якої забивають у землю дерев'яні палі. Замість довбні Пат використовує оту приналежність людського тіла, яку його попередники вживали, так би мовити, з інтелектуальною метою. На аркуш паперу виливається густа олійна фарба, Пат підвішує себе на згаданій тринозі головою вниз, і починається «творчість». Носом Пат накреслює контури абстракціоністського образу, чолом і щоками малює фон, а бровами додає «нюанси». Підборіддя й рот використовуються для різних технічних операцій. Як повідомляє англійський мистецький бюлетень «Камера прес», «твори Пата Паульсена дістали визнання». Визнання в світі капіталістичних меценатів означає, звичайно, гроші. А заради них варто вимазати рот фарбою. Що й довів спритний пройдисвіт від мистецтва.

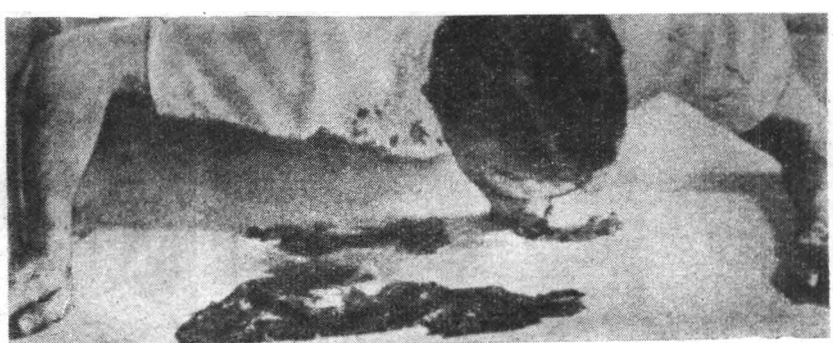

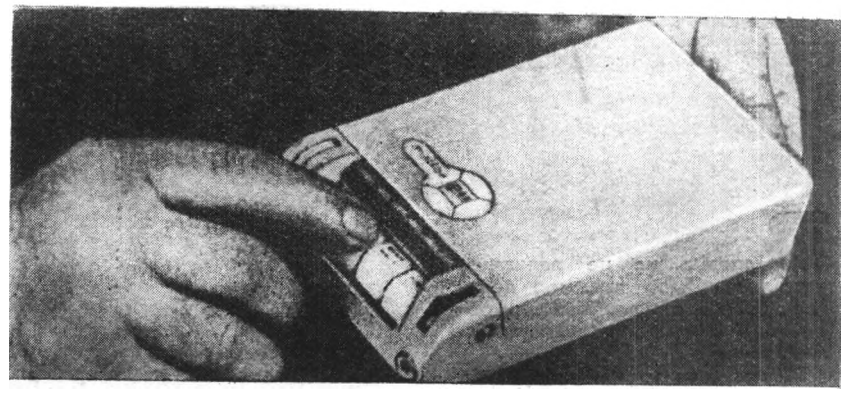

Кишеньковий апарат для підслухування.

# З злодій в злодія...

Газета «Файненшл таймс» була безмежно відверта:

«Для чого витрачати мільйони доларів на дослідницькі експерименти, — писала вона, — коли лише за якихось 20 тисяч доларів на рік можна завербувати людину, що знає всі секрети конкурентів? На заваді може стати лише одна перешкода: совість. Однак усім відомо, що ця перешкода трапляється не дуже часто».

Мова йде про так званий «виробничий шпіонаж», тобто про викрадення одними капіталістичними фірмами секретів інших фірм. Починаючи з рецептів дрібних ліків і кінчаючи новими моделями жіночих суконь.

Виробничий шпіонаж — зовсім не є породженням останніх часів і навіть не останніх сторіч. Коріння його сягає у сиву давнину, ще у часи раннього середньовіччя. У берлінських і страсбурзьких юридичних актах 1295 і 1459 років можна зустріти, наприклад, пряму заборону копіювати чужі ремісничі вироби. У 1785 році з

Фотоапарат на руці замість годинника.

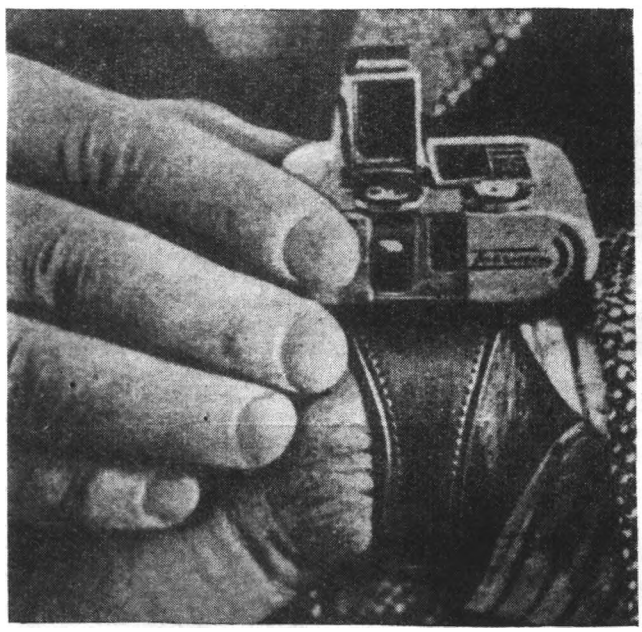

Авторучка-мікрофон.

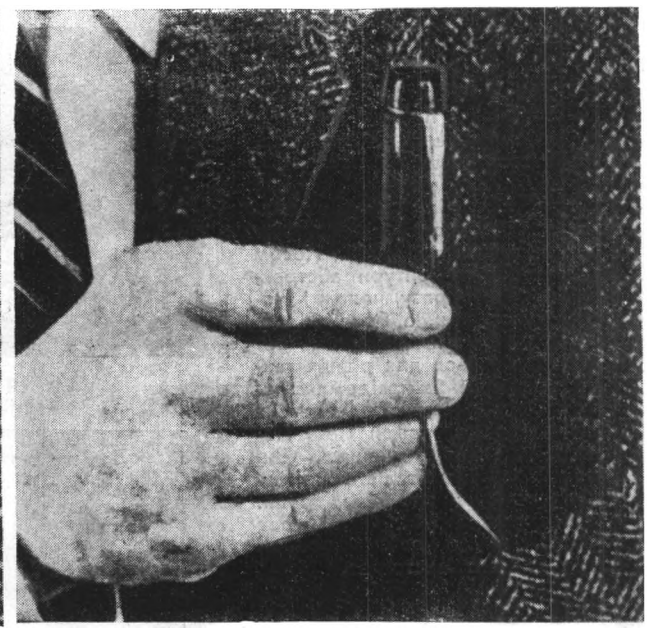

Фірма «Мослер» у Сполучених Штатах продає для готелів отакі, нібито зовсім звичайні картини. Але в них вмонтовані радіопередавачі.

винних у цьому вже стягувався грошовий штраф, їх навіть садовили до в'язниці. В деяких районах тодішньої Німеччини погрожували смертною карою тому, хто вивезе виробничі таємниці за кордон.

Та ці заборони аж ніяк не припиняли того, що нині називається промисловим шпіонажем, — навпаки з плином часу рамки крадіжок виробничих таємниць безупину розширювалися. Не допомагали ні патенти, ні покарання, ні старанне зберігання таємниці, і вже, напевне, ні докори сумління. Крали винаходи Едісона, німецький промисловець Сіменс привласнив собі винахід Вестфаля — електричний трамвай тощо. З часом промисловий шпіонаж перейшов із кустарної стадії уже в організовану й централізовану галузь, з'явилися навіть фахівці з цієї справи.

Нині в буржуазних країнах крадуть не тільки самі технічні винаходи, але й патенти підприємств, статистичні відомості про виробництво, методи роботи, ринки збуту тощо. Встановлено навіть точно визначену таксу за промисловий шпіонаж, залежно від важливості добутих відомостей. Такса та сягає від 2 доларів на годину й до 1000 доларів за дванадцятигодинний «робочий день». Агентства, які збирають потрібну інформацію, заробляють на цьому величезні гроші. Наприклад, американське агентство Пінкертона має щорічний прибуток — 43 мільйони доларів, агентство «Інтернейшнел детектив» — 40 мільйонів доларів тощо.

Промисловими шпигунами стають переважно колишні поліцаї, агенти розвідок, колишні охоронці різних банків, які перейшли на пенсію і хочуть мати додатковий заробіток, та інші, подібні до них особи. Промисловими шпигунами стають і карні злочинці, які відбули ув'язнення, — словом, усі бажаючі, хто має досвід в подібних справах.

Капіталістична конкуренція покликала до життя промисловий шпіонаж (так само, як і контршпіонаж) не лише серед великих монополій. Секрети великих промислових лабораторій часто крадуть дрібні фірми, які самі не мають досить грошей, щоб налагодити в себе проектування чи винахідництво.

З розвитком техніки шпигунські методи значно вдосконалилися. Тепер шпигун не обмежується підслухуванням за дверима чи підкупом інженера, який знає якусь виробничу таємницю. В дію пішли мікрофотоапарати, мініатюрні магнітофони, переносні або вмонтовані в стіни установ. Спробуй знайти мікрофон, коли його вихідний отвір менший за вушко голки, або фотоапарат, захований в авторучці. Мікрокамери можна знайти у вогнегасниках, обручках, нагрудних медальйонах, наручних годинниках. В одному з паризьких салонів якось було викрито професійну

Батьки сучасного промислового шпіонажу, перші агенти Пінкертона. Але вони користувалися досить-таки примітивними засобами.

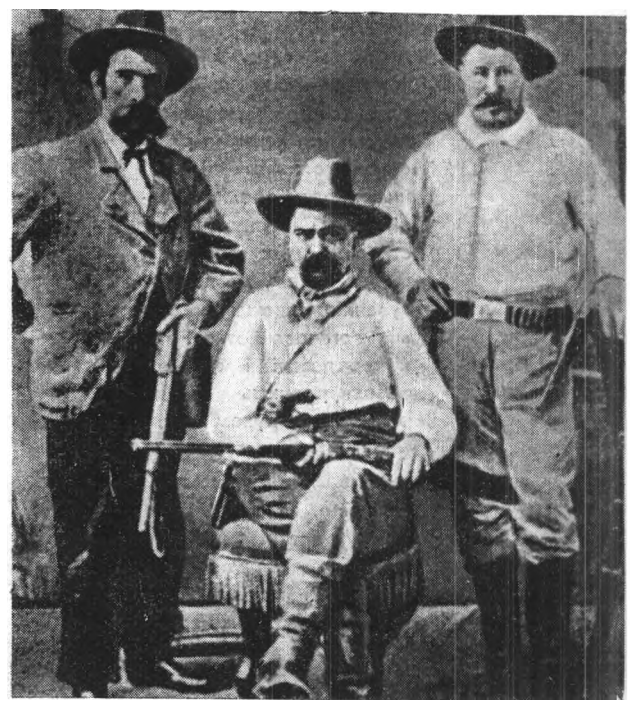

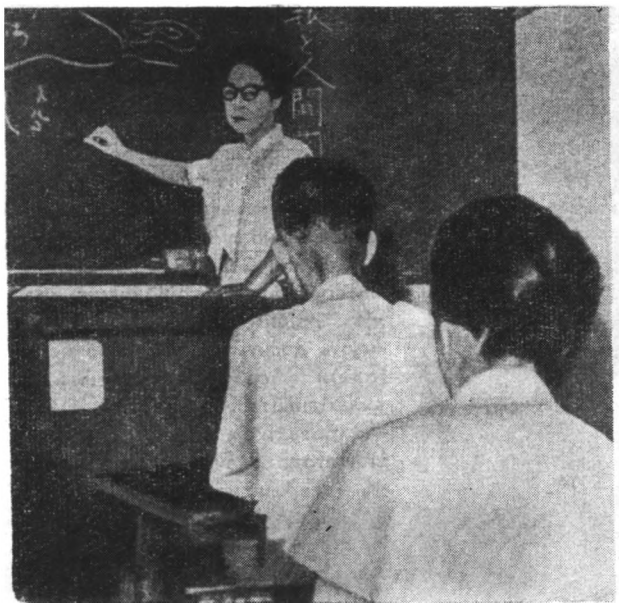

В Токіо відкрито школу промислових шпигунів. Заняття провадить Такеко Ішіда, в минулому — агент японської таємної служби, потім професійна промислова шпигунка, нині «професор».

Це не привиди, а манекенниці одного з паризьких салонів мод. Вони загорнулися в простирадла, щоб стороннє око передчасно не побачило нового фасону суконь.

промислову шпигунку. Її зрадило ледь чутне клацання фотоапарату, вмонтованого в ручці її парасольки.

Тепер мікроскопічні магнітофони поступаються місцем транзисторним радіопередавачам, які уловлюють навіть шепіт. У Сполучених Штатах, наприклад, є підслухувачі, які можуть фіксувати найменші звуки на відстані до чверті милі. Є там також «голковий підслухувач», розміром усього три сантиметри, у формі голки з мініатюрним передавачем на кінці, який залишають у стіні під час зведення будинку. Там, де підслухуванню заважають шуми, встановлюються телепередавачі і фахівці розшифровують зміст розмови за рухом губ.

Досконала сучасна техніка не виключає, звичайно, й добре відомого, патріархального способу — підкупу інженерів, які працюють у певній фірмі. Так, наприклад, через два роки потому, як американська фірма «Еллен менуфакчурінг» винайшла новий спосіб нагріву робочих комбінезонів, секрет її винаходу був куплений конкуруючою фірмою у головного інженера. Компанію «МММ», що винайшла целофанову плівку для звукозапису і витратила на це три з половиною мільйони доларів, обікрала конкуруюча компанія. Так само за відповідні гроші були здобуті конкурентами рецепти виготовлення нейлону, орлону та інших синтетичних тканин.

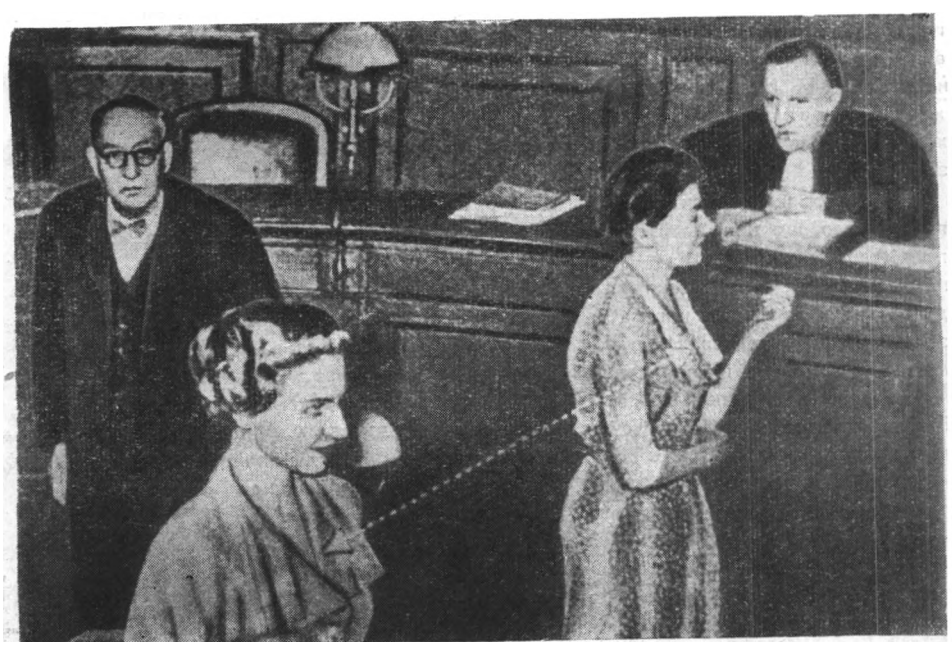

Та пересторога не допомогла. Ліонський суд розглядає справу про крадіжку паризького фасону однією із ліонських фірм. Речові докази — подібність форми коміру.

ЗДЕНЄК ПЛУГАРЖ

*РОМАН*

## 8

Вже вкотре іду я з роботи додому й не знаю, на якому я світі. Десь у грудях живе передчуття, що знову цілий день каратимусь. Точніше, буду незадоволена сама з себе. Від певного часу це незадоволення чимдалі дужчає. По-перше, я не знаю, як навіть у думці називати його: Павел чи доцент Угер? А може, «наш старий»? Ні і ще раз ні, після отого лоучанського вечора цим терміном я більше не користуюся. По-друге, мусить же, зрештою, людина на щось зважитися. Ходить довкола мене, — коректний, ввічливий, як і раніше, вряди-годи стрінемося поглядами, — і вираз очей у нього такий, ніби він чекає чогось. Все це чудово, тільки що мені робити? І взагалі, що буде далі? Минають дні й тижні, а він не скористався з жодної нагоди, аби лишитися зі мною наодинці, принаймні що-небудь сказати мені. Адже так не можна — взагалі ні про що не говорити. Невже в його очах я всього лиш дівчина на один вечір? Мене нітрохи не приваблюють скороминущі зустрічі.

Щоправда, того вечора...

Та хіба можна було не розсердитися на Карела за таке повідомлення: «До Лоучан не приїду, треба підготувати каяк до змагань!» Нашкрябав нікчемну листівку, пошкодував якихось тридцять гелерів на конверта! Аби кожен міг прочитати, що якийсь там Карел знехтував у неділю товариством дівчини на прізвище Павлінцова. Якби принаймні знаття, що його каяк мчатиме в неділю по закрутах річки, поміж скелястими берегами, тоді все було б зрозуміло і всьому можна було б покласти

Малюнки А. Левича

Закінчення. Початок див. «Всесвіт» № 11, 1966 р.

край, проте він справді цілий день драїтиме той свій «крейсер» наждаком, на цьому ділі він добре знається! Хоча б під час змагань він осоромився десь на порогах, де найбільше стовбичитиме фотографів! Та найгірше те, що навіть програшу я йому не зичу, просто мене це вже не обходить.

А взагалі я не годна дати собі ради з шефом. Часом бувають такі хвилини, коли я й сама не можу повірити цьому. Отой страшний день, коли мені довелось з обіду аж до вечора блукати самій по лісу й розмірковувати, як він поведеться — вилає мене, підніме на глум, поїде спати до Лоучан чи, може, просто не зважатиме на мене...

Сьогодні знову дзвонив Карел — невже він не образився за мою зовсім безпідставну відмовку? Карел. Тоді мені хотілось довести, передусім самій собі, що я не маю ніякісінького наміру вішатися йому на шию! Дивна річ, але тепер я не можу дивитися йому в вічі, видно, наближається кінець. Мабуть, нашим стосункам чогось бракувало.

Хто його знає, чому людині завжди здається, ніби те, чого вона досягла нині, — вершина всього, а минає час — і виявляється, що найвища вершина ще попереду і ми на неї тільки сходимо. Отож життя, власне, це безупинне сходження на гору, хоча людина ніколи не знає напевно — підіймається вона на Памір чи на Чесько-Моравську височину. І найдужче мене дратує те, що, можливо, до самісінької смерті я про це так і не довідаюся. Ще в школі, коли я зубрила географію, я бачила на картах безліч зелених плям. А що, коли я теж одна з тих людей, які до смерті животітимуть у низинах і справді високих гір не побачать навіть з вікна поїзда?

Well [1], але що ж буде далі? Може, для декого й не становить особливих труднощів — забути про все, що було. Звичайна собі авантюра, кілька приємних хвилин — а тоді adios [2], люба! Зрештою, чи маю я право надто дивуватись йому? Хіба він має підстави думати про мене інакше, як...

Тільки іноді мені здається, що й він...

Скажімо, у нього в кабінеті гості, і він попросив мене зготувати каву: я несу туди чашечки, він на кілька секунд затримує на мені свій погляд, очі його теплішають, і на якусь мить нас з'єднує мовчазний союз. Інакше кажучи, наша солодка таємниця.

Коли я була ще в третьому класі, ми з дівчатами мали безліч таємниць: писали одна одній листи тайнописом, а одного разу на острівці посеред ставу закопали скарб, про який ніхто на світі не знав; трохи згодом те місце поросло очеретом, і ми так і не знайшли оті вісімдесят гелерів, одначе як це приємно — мати свою таємницю.

І нині також про це відаємо тільки ми, тільки ми двоє; часом буває — відкладе людина книжку, заплющить очі й, поки не прийде сон, уявляє себе її героєм, і від захоплення своєю особою аж у голові в неї паморочиться. Угрова стриманість викликана, мабуть, тим, що я для нього — вже минуле, часом мені навіть здається, ніби все це йому неприємне, і він вбачає у мені трохи не винуватця, єдиного винуватця того, що сталося.

Можливо, він боїться, щоб я не закохалася, чоловіки взагалі бояться цього, а надто ті, для кого багато важить почуття обов'язку. Для нього ж обов'язок — понад усе, та я про любов ніколи не думала й не думаю, такі речі людині тільки ускладнюють життя.

Лише зрідка я мрію про те, як добре було б кудись із ним поїхати, кудись далеко-далеко, побути з ним бодай тиждень наодинці, познайомитися з ним ближче, може, в дечому й допомогти йому, зготувати інколи смачну вечерю, хоча спершу цього слід було б навчитися.

Навіть не уявляю собі, як воно буде далі; Карелові я дала гарбуза, і ситуація тепер дещо нагадує байку «Пес і шматок м'яса»; мабуть, я хотіла мати надто багато, але не матиму нічого, можливо, це свого роду кара за оті мої думки, ніби я підставила ногу пані Угровій.

Щоправда, я бачила її разів зо два, коли вона приходила до Угера на роботу. Вигляд має цілком пристойний, нічого не скажеш, хоч і здається трохи приплюснутою. Тільки ж ота її вченість — Ейнштейн у спідниці; я насилу склала іспити на атестат зрілості, в одинадцятому класі мало не провалилася з математики, проте кирпу гнути, шановна пані кандидат наук, нічого! Коли Павел уперше знайомив мене з нею в інституті, вона дивилася кудись через мою голову, на стіни, на контури Мікулічського костьолу, для неї це було цікавіше, аніж якась там недотепа, що зліплює черепки викопних горшків. А ця недотепа взяла та й утерла тобі носа!

Власне, нічого я їй цим не нашкодила!

Ольга йде з роботи додому, знічев'я дивиться на вітрини крамниць й одразу ж забуває, що бачила в них, лише у крамниці квітів на мить її увагу привернули кактуси, отой Cereus senilis — чудовий, але платня ще далеко, тож до першого обійдуся якось без нього.

За хвилину вона знову забуває про кактус, і в голові стримить лиш одна думка: ось прийду додому, розгорну книжку, по-

[1] Гаразд *(англ.)*.
[2] Прощай *(ісп.)*.

тому закрию її. Допоможу мамі приготувати вечерю й помити посуд. Але ж хіба може надихнути людину така діяльність! Трохи повчу іспанську мову (тільки один бог знає, чого це мені спало на думку вивчати іспанську мову, на Кубу я однаково не потраплю, а до Іспанії й поготів). В кіно нічого такого, що б мені дуже хотілось побачити, не йде, а самій іти на танці — якось не личить.

Отже, прийду додому, допоможу мамі помити посуд, тоді в постіль і — спати. Так буде найліпше.

На перехресті Ольга зупинилась, побачивши червоний вогник світлофора, і раптом відчула, що хтось стоїть у неї за спиною. Павел!

— Недарма кажуть: щасливий випадок.

Серце їй мало не вискочило з грудей.

Що я робитиму, коли він звернеться до мене на «ти»? Відповім йому так само?

— Випадок часом зближує людей.

Павел вирішив усе сам, зробивши їй натяк. Що він, власне, мав на увазі, коли казав про зближення?.. Раптом Павел знову став її начальником і ніким більше — вони просто ненароком зустрілися і якийсь шмат дороги йдуть разом.

А яке, зрештою, почуття сильніше — розчарування чи радість від того, що я принаймні йду з ним по вулиці? Найдужче мене понімає ніяковість, він знову — відомий учений, а я поряд з ним — нуль, десь там унизу, абсолютне Ніщо.

Де я маю намір провести відпустку? Пуста формальність, треба ж йому про щось запитати — зараз він мені зовсім чужий. Я помилилася і знову маю підстави сердитися сама на себе. З Карелом я ніколи не відчувала такої невпевненості й розгубленості, то чи вартий цього Угер?

Дійшли до будинку, де він мешкав, зупинились. І знову щось тепле засвітилося в його очах, такий вигляд мають наші наукові працівники, коли знайдуть давній, грубо обтесаний камінь, і здається він їм мало не Венерою — тепер я вірю, що його до мене тягне, тільки він чинить опір цьому почуттю, робить усе можливе, аби на роботі нічого не помітили, він не принизиться до ролі людини, що краде поцілунки десь за причиненими дверима — о боже, він анітрохи не схожий на Карела, або на Владю, котрий, бувало, вголос починав лаятися, коли ми не могли дістати квитки в останньому ряду.

В кінці парку хлопці грають у футбол, один з них біжить аж сюди за м'ячем, тільки чого це він так витріщився на мене, ніби я знаменита фігуристка? Я десь ніби бачила його.

І Павел озирнувся — чого він раптом став такий серйозний? Обличчя його схвильоване, наче він набирався духу, готуючись до чогось, але не знав як почати...

— Що, коли я запрошу вас на каву? За мною досі цей борг.

— А... коли вдома буде ваша дружина?

Він поблажливо посміхнувся.

— Ви серйозно вважаєте, що я не можу запросити до себе гостя? Не хвилюйтесь, моя дружина також запрошує друзів...

Йдуть поруч сходами нагору, він легенько взяв її під руку, — по ліктю враз ніби струм пробіг. Не церемонячись веде мене під руку, в себе в домі — а що, коли хтось вийде? Або коли вона справді буде дома — як тоді поводитися? І як у такому випадку повівся б він? Очевидно, тримався б незалежно: дивовижно спокійно, самовпевнено...

Павел запропонував їй сигарету — і все одно якось негаразд... Знайома обстановка, вона запам'ятала тут кожну деталь ще під час перших своїх відвідин, але оті його різкі, нервозні рухи, якими він струшує попіл...

Ольга не може всидіти в кріслі, немов чогось боїться.

Рибки в акваріумі; якось незручно, таке відчуття, ніби він діє не з власної волі; тут нічого не змінилося, однак усе зовсім інакше — тоді й сьогодні; ті самі двоє людей, але як вони змінилися...

Павел помітив Ольжин неспокій і підбадьорливо поклав руки їй на плечі:

— Можете бути спокійні: дружина навряд чи повернеться до сьомої, напередодні від'їзду в неї безліч різних справ на роботі.

Запитливий погляд.

— Ви маєте рацію, звідки вам це знати — моя дружина завтра їде на три місяці до Радянського Союзу.

Подив і радість! Отямся й візьми себе в руки! Та все марно — десь у мені, ніби дзвін на високій вежі, урочисто калатає серце — чверть року, це одразу все міняє; ніби сталося якесь чудо; прекрасна перспектива; певно, він давно знав про це, та нічого не казав, чекаючи слушного моменту; такі люди, як він, завжди мовчатимуть. Тільки чому він навіть не усміхнеться, чому не хоче, щоб я теж стала співучасником змови...

Не дивиться в вічі, так робить тільки той, хто хоче щось відтягти, хто не знає, з чого почати...

Сів за рояль. Мабуть, я помилилася, бо інакше він не грав би зараз на роялі. Взагалі не питає мене, хочу я цього чи ні; втім, такі люди, як він, і не повинні питати; де мені подіти руки? В старих фільмах дів-

чата завжди замріяно дивилися кудись угору, коли Він починав грати, а ще в давніших — навіть починали співати.

На столику журнали — єдина розрада; якби тут був принаймні «Vogue» [1]! Добре, що він хоч не вивертає граціозно руки під час гри, не вимахує ними над головою, не кривиться болісно, ніби в нього вп'явся кігтями хижак — мені було б прикро дивитись на нього.

Хоча сьогодні я вибачила б йому що завгодно — цілих три місяці... Ні, про це не можна навіть думати — закохатися, які дурниці, я вже виросла з цього, до того ж він старший за мене на дев'ятнадцять років...

Грає щось знайоме, тільки що це таке? От халепа! Якби він грав Єжека [2] або Шлітра [3], я легло вгадала б, а так спробуй розберися у цій його серйозній музиці!

Павел дограв і, мабуть, помітив її розгубленість.

— Це був «Зів'ялий листок». Ви любите Яначека?

— Так. Але віддаю перевагу Гершвіну.

А от заграти «Американця в Парижі» йому навіть на думку не спаде. Попросити його? Ні, він, певно, не знає цієї речі.

Знову сидить навпроти мене — на обличчі якийсь дивний вираз, ніби він жалкує за якоюсь гарною річчю, що з нею мусив розстатися...

«...Випадок часом зближує людей...» Тепер усе нарешті прояснилося: він покликав мене сюди, щоб...

«Зів'ялий листок». Ясна річ, такі питання не вирішуються на роботі, він, певне, весь час мучився, не міг дати собі ради, боявся того, що здавна називають любовні стосунки; інший на його місці радів би, що саме тепер на цілих три місяці здихається жінки, а йому, видно, саме ця обставина і стоїть на заваді; шеф і його підлегла — надто вже примітивно, банально, це б його принизило...

Може, він кохає свою дружину? Що, коли того вечора й він хотів зробити щось їй на зло, через якесь серйозне непорозуміння, а вже другого дня почав шкодувати, і тільки природжений такт не дозволив йому чимось виказати це мені?

Отже, про від'їзд дружини він не сказав мені тому, що вже вирішив...

Отак сидіти навпроти нього, знітившись, ніби засуджений, що пасивно чекає, який йому винесуть вирок... Проте я до такого не звикла, це пасує хіба закоханим по вуха, а в даному разі...

— Я вже давно збираюсь щиро й відверто поговорити з вами. Я певен, що ви повірите мені й зможете...

В западині між сидінням і бильцями крісла Ольга намацала гумову ляльку, але не має сили витягти її звідти, сидить і чекає неминучого удару. Ради бога, не тягни стільки, коли вже когось карають, то не гоже вимагати ще від нього визнання, ніби це робиться задля його інтересів...

Раптом Павел чогось занепокоївся, за мить вона теж почула, як клацнув ключ у замку, кроки в передпокої. Він стиснув бильця крісла, ніби збирався рвучко встати, але роздумав і лишився сидіти, заспокоївши її жестом руки.

— Мені щось недобре, і я пішла трохи раніше. — Лише тепер Марія помітила гостю, здивовано підвела брови. — Може, ти познайомиш нас?

Павел устав.

— Гадаю, ви знайомі...

Ольга насилу видобула з себе, що вони вже знайомилися в Інституті археології...

— А-а-а, вибачте...

Більшої зневаги в голосі вона ще не чула ніколи.

— Ти навіть кавою не почастував гостю? — Марія вийняла сигарету, Павел двічі марно намагався викресати вогонь із запальнички, Марія розуміюче глянула на нього й витерла сірника. Не діждавшись відповіді, пішла на кухню, двері лишились відчинені.

Ольга злякано стиснула руки: о боже, що ж тепер робити? Вона зовсім не чує, що каже Павел, звідкись ніби здалеку долинають окремі слова, щось про інститут, — вони враз обернулися на співучасників злочину, загнаних на слизьке; Ольгу не тішить навіть те, що ця подія, мабуть, віддалила вирок, що вже висів над нею; відчинені двері до передпокою зв'язують їй язика; і чому Павел уникає її погляду, коли говорить, одразу ставши далекою й чужою людиною? Я, тільки я причина цієї тяжкої атмосфери і, всього, що тут сталося, — протиснутися б якось у ту западину до гумової ляльки, провалитися крізь землю, втекти світ за очі!

Марія принесла тацю з трьома чашками, в неї на блюдечку якийсь порошок.

Павелове пусте запитання, чи все вона вже залагодила в інституті; голос у нього трохи хрипкий, та й питається він про речі, які в дану хвилину не цікавлять його.

Марія ледь помітно кивнула головою, в її спокійному, навмисному мовчанні відчувається перевага, Ользі здається обурливим, майже неможливим, щоб хтось відчував перевагу над Павелом — а пані Угрова сидить собі, закинувши ногу на ногу, у вухах у неї штучні перли, тоненькі, гарно вигнуті брови, великі світлі веснянки на вилицях і трохи на чолі; вона запила порошок

[1] Французький журнал мод.
[2] Чеський композитор, популяризатор джазової музики.
[3] Автор багатьох популярних чеських пісень.

і мовчить, ніби їй нітрохи не вадить їхня присутність.

Ользі випала з рук ложечка й двічі голосно дзенькнула об блюдечко, порушивши гнітючу тишу; такої холодної, вдаваної байдужості Ольга ще ніколи не бачила; але мусить же нарешті щось статися, заради бога, нехай упаде люстра, або сам по собі трісне акваріум, або нехай завалиться їхній будинок, — тільки б розрядилася якось атмосфера! Проте господиня поклала собі на чоло долоню, ніби в неї нестерпно боліла голова, і на якусь хвилину байдуже заплющила очі.

Потім допила каву, відкинулася на спинку крісла, пустила вгору кільце диму і лише тоді подивилася Ользі прямо в очі:

— Сподіваюсь, цього разу в Євчиному гардеробі все гаразд?

Ользі здається, ніби вона вся палає, як супутник у верхніх шарах атмосфери, здається, іще мить — і вона вилетить звідси, як ракета. Цей внутрішній голос не помилився: пані Угрова, ніби на закінчення, різким жестом загасила сигарету й несподівано змінила тон і поведінку.

— Якщо ви вже залагодили всі справи з моїм чоловіком, я була б рада, якби ви залишили нас. — І рішуче підвелася.

Ольга ковтнула повітря, помітивши, що доцент Угер також устав. Зробивши заперечний жест, він сказав лише: «Маріє...» Її голова механічно вклонилася на прощання, і, нарешті, вона почула, як за спиною в неї, ніби рятуючи її, зачинилися двері.

## 9

— Тату, де це наша мама?

— Звідки я знаю? Влаштовує, певно, якісь свої справи перед від'їздом...

Батько знову набрав номер, Мілан чує, як він розмовляє з кимось, і з того, як тато поклав трубку, йому стає зрозуміло, що мами й там немає.

Мама дуже часто приходить пізно, то чому тато метушиться по квартирі, мов сам не свій — вітальня, спальня, кабінет; мармурове прес-пап'є, котре нам з Євкою править за найтяжчий вантаж, коли ми робимо поїзд, він поклав трохи далі, але нічого ним не приважив.

Мілан спантеличено дивиться, як батько набирає іще якийсь номер, як зіскочив у нього палець, і він мусив почати все з початку. Невідомо, з ким він говорить, здалеку здається, ніби в трубку крякала качка.

— Вибачте, будь ласка, — і тато поклав трубку. — Ніхто не знає, де мама, Мілане.

Як дивно забринів у нього останній склад, може, тому, що він майже ніколи не називає мене Міланом, а тільки Мишаком, Шишаком, В'юном, або ще якимось ім'ям; одного разу я налічив Євці аж дев'ятнадцять імен, котрими він обдаровує нас із нею. «Мілане» я чую тільки тоді, коли мене збираються відшмагати, одначе зараз немає на те причини, адже про вибите вікно в Музілів татусь не може знати, бо нас тоді ніхто не застукав на гарячому.

— Може, вона в інституті?

Але у відповідь чути тільки безперервний гудок.

— Нікого там уже немає, навіть прибиральниці.

— Тату, я хочу їсти...

— А я чомусь зовсім не відчуваю голоду. Може, щось знайдемо в кухні.

Три чашечки на таці, на дні кружечки висохлої коричневої маси. Тюбик із пластмаси, Мілан рвучко ховає його в кишеню, хіба мало на що може здатися така річ.

— Дай сюди!

Ну й нехай бере! Тато роздивляється тюбика, хоч він зовсім порожній! І чого він так зблід, — ці дорослі взагалі якісь дивні люди, — звичайнісінький собі порожній тюбик; цей погляд його я вже знаю — коли тато отак кліпає очима, він нічого не бачить довкола.

Мілан почав виконувати домашнє завдання; ніяк не виходить задача на кмітливість: члени сільськогосподарського кооперативу продавали на базарі цибулю удвоє дешевше, аніж часник... Спитав тата, але той не відповів; заклавши руки за спину, ходить без упину по кімнаті; нараз зупинився, взяв Євку на руки й поцілував її в личко, та Євка ляснула його по щоці.

— Ти колес мене, татусю. — І регоче. Не розумію, чого їй смішно.

— Припни свого язичка, бо я через тебе не можу виконати завдання з математики.

Євка не знає, що таке математика, проте хихотіти перестала. Дурна коза.

— Щось у мене не виходить з тією цибулею.

Нісенітниця якась, завжди оті дружстевники[1] возять що-небудь до міста на базар!

Зрештою, Павел порадив йому, з чого почати, а сам іще намагається кудись додзвонитися.

Відповідь не зійшлася, отже, доведеться завтра перед уроком переписати в когось.

Мілан шукає в газеті програму вечірніх телевізійних передач і раптом бачить щось блискуче на кріслі.

— Тату, та дівчина, здається, забула свій гребінець.

Нічого особливого я начебто не сказав, чому ж тато так суворо дивиться на мене,

[1] Члени сільськогосподарського кооперативу.

наче має намір дати мені потиличника. Але не вдарив, бо й сам не бачить на те підстави. Глянь, який: кладе гребінець у кишеню, і коли знову стрінеться з нею, поверне їй.

Телефон! Павел миттю підскочив до нього, на обличчі відбилась тривога.

— Невже... о господи, невже це правда?..

Його рука, що кришить у попільничці згаслу сигарету, не подобається Міланові. Минає багато часу, перш ніж тато кладе, нарешті, трубку.

— Мілане, наша мамуся в лікарні. Здається, в неї запалення мозку...

Мілан одразу не може збагнути — в лікарні, пішла туди когось провідати?

— Лежить там, вона хвора!

Татові руки, складені на колінах, весь час ворушаться, ось він стиснув їх, аж у суглобах хруснуло.

— Але піти до неї зараз ми не можемо, однаково не пустять...

Годинник у кутку скрипнув і почав бити; тремтливі звуки, як і завжди, линуть кудись у далечінь; нараз вони починають навівати страх; коли когось урочисто ховають, на дзвіниці так само калатають дзвони, і їхнє бемкання хвилями поширюється довкола...

Постіль у лікарні, а на тій постелі моя нерідна бабуся; за спиною в неї, ніби підпорка, подушка, вона важко дихає і пильно дивиться на нас; мама говорить до неї, однак бабуся не відповідає, лиш раз за разом смикає на тому самому місці ковдру — мама вирішила тоді за краще швидко піти зі мною геть. А невдовзі відбувся похорон.

Запалення оболонки мозку. Колись мама чистила рибу й дала мені цю оболонку, але я щось ніяк не можу уявити собі її запаленою; тату, отже, мамин мозок теж у такому самому міхурі? Погляд у тата зовсім безтямний. Він сідає в крісло, з самого краєчку, крутить на пальці обручку й, видно, нічого не бачить, хоч і дивиться на мене.

Того разу мама повернулася з інституту й сказала: «Ми мусили викликати в курчати запалення мозку, і воно померло»...

Довга срібна голка, нею вони забили його.

Годинник давно вже вмовк, але його тремтливий голос іще бринить у кімнаті, з усіх боків проникає у вуха, від нього холоне шия, ніби хтось, що прийшов з морозу, доторкнувся до неї крижаною рукою; і хоч я застібаю комірець сорочки, однаково відчуваю той холод.

— Тату, я хотів би піти до мамусі.

— Це неможливо, зараз це неможливо, зрозумій же ти нарешті. І не мели без упину одне й те саме.

Тато починає готувати вечерю — мені нічого не треба, тату, я не хочу, я зовсім не хочу їсти. А чим нагодувати Євку? Мабуть, найліпше манною кашею; трохи молока він знайшов, та ніяк не розшукає манку — хіба не розгубишся в комірчині серед усіх отих мішечків? Ось один упав з полиці, по підлозі на всі боки покотився горох. Мілан охоче допоміг би, але в тата почервоніла шия, і він став на одному місці, мов укопаний, тоді швидко ногою відгорнув убік розсипаний горох і сказав:

— Цього не сталося б, якби мама не була занадто розумна! Хіба я вас усіх не прогодував би? — І йде до Шнайдерів позичати манної крупи...

## 10

Гуркіт наближається, дужчає. Гуде у вухах, продирається поміж закрутки мозку, череп від нього набрякає і, здається, ось-ось лусне... Критичний момент — вантажне авто нарешті виїхало на пагорб, під вікном завернуло за ріг — хвилина мертвої тиші, а тоді різкий удар у лоб, авто перейшло на другу швидкість, короткий перепочинок і — на третю, потому біль од гуркоту автомобіля віддаляється, слабне, тане...

Марія знесилено зняла долоні зі скронь.

Я поганий пацієнт, котрого дратує навіть найменша дрібниця, я поводжуся, як навіжена...

Коли вчора вона сказала про це Пажоутові, той відповів, що нічого незвичного в її поведінці не помітив, але потім підозріливо підняв їй повіку, свиснув і заходився шукати термометр; вона була йому вдячна, що він ані словечком не прохопився про той вечір за пляшкою коньяку. Без угаву говорив її щось про кон'юнктивіт, а вона сиділа перед ним, наче нетямущий пацієнт у сільського лікаря-практика; чому воно так буває, що навіть фахівці поводяться страшенно безвідповідально й нерозважливо, тільки-но мова заходить про них самих; вони не годні припустити, що в шевця теж можуть порватися черевики.

Вона немов перебувала під легким наркозом і не здатна була ні усвідомити все як слід, ані боротися — ні тоді, коли шприцом для ін'єкцій морським свинкам він брав у неї кров, ні тоді, коли майже зразу ж після того викликав швидку допомогу.

Окремі кадри подій, що сталися всього кілька годин тому, проступали ніби крізь імлу. Дратівна біла стіна над ліжком у приймальні, варварське дзеленчання телефону біля самісінького вуха; вона не могла збагнути, що каже головний лікар, у пам'яті, на диво, закарбувався лише низький

голос, який долинав до неї з телефонної трубки:

«Ти чуєш мене, Гонзо? Зараз до тебе повезли лікарку Угрову з нашого інституту. З якого? З вірусології! Отак-то, Франтішеку. За всіма ознаками — гострий енцефаліт... Вона вже там? Тоді одразу ж після встановлення діагнозу подзвони мені. І дай слово, Гонзо, що доглядатимеш її так, ніби тиждень тому ти палко закохався в неї...»

А зараз тільки біль у голові. Невщухаючий, страшний, цілу ніч і весь сьогоднішній день. Ненаситний, всепоглинаючий біль за заплющеними повіками, від усього світу мене відгородили затемненими вікнами.

Заради бога, не впускайте сюди світла. Лежати непорушно в темряві — я більш нічого не хочу, от коли б можна було якось заснути, впасти у глибоку непритомність. Дали б мені наркоз... Та де там, не дають навіть морфію, бояться, видно, його шкідливого впливу на легені й серце.

Десь далеко внизу двічі слабо, але погрозливо щось завило, немов заіржав мустанг, здибившись перед якоюсь перепоною, а тоді, взявши розгін і похиливши голову, як бик, люто кинувся вперед: гуркіт наростає, і сухі долоні мимоволі, повільно тягнуться до скронь, часу досить, пагорб великий.

Череп знову пухне й тріщить на швах; ні, це не грузовик — це танкова колона, що нещадно ламає всілякий опір на своєму шляху; вершина пагорба, закрут під моїми вікнами, не може взяти другу швидкість, варвар, і як йому взагалі видали права, телепень, бевзь нещасний...

Ні, заради мене не перекриють цю галасливу вулицю. Добре, що хоч заборонили подавати сигнали, більшого глуму я ще зроду не зазнавала. Попросити, аби мене перевели з нервового відділення? Треба зціпити зуби й витримати, самій собі довести, що я не нікчема. Це й так велика ласка, що друге ліжко в палаті стоїть порожнє...

Кліщі. Ixodes ricinus. Таке малесеньке створіннячко. А який жахливий спричинює біль. Яку я форму підхопила — менінгеальну чи менінго-енцефалітну? А може...

І раптом — провал пам'яті. Аж якось дивно, коли нізащо не можеш пригадати...

Але ж такого не може бути, це все одно, коли б я не знала, скільки буде сім помножити на вісім! Третій державний іспит, професор Бургер, його старомодні окуляри в золотій оправі, а за скельцями проникливі, близько посаджені очі. «П'ять форм, товаришко Мікотова, ми розрізняємо п'ять форм кліщового енцефаліту...» Десять років уже я це чудово пам'ятаю, бо це ж мій фах!

Пагорбом ніщо не їде, проте руки знову тягнуться до скронь. По долонях ніби мурашки побігли, і враз усю її обсипало морозом: втрачаю пам'ять.

О боже, а що, коли я стану повною ідіоткою?..

Я мушу пригадати, будь-що мушу пригадати дальшу форму... Адже я лікарка, колись працювала в клініці...

Марно. Ліва рука поволі сунеться по ковдрі до правої. Уповільненість рухів. Мабуть, у такому стані мені це прощається.

Марія силкується порахувати пульс, але не виходить, вона не може подивитись на годинника, вікна завішані, й вона однаково не змогла б побачити секундну стрілку. Знову збилася. Не годна визначити зараз і секунди.

Разом з її повільними рухами, незграбним плином думок уповільнився й час, для неї хвилина така ж довга, як три або десять, і головний біль не минає; скільки ще болітиме голова — тиждень, місяць чи, може, завжди? Пульс прискорений, яка в неї температура — тридцять дев'ять і сім, тридцять дев'ять і дев'ять? Та яке це має значення, весь час тільки я, я, а мене скоріше мало б цікавити...

Звісно, незамінних людей немає. Але вдома...

Євка, певно, взагалі не зрозуміє, що сталося. Мілан... Мілан більше горнеться до батька. Я псую йому настрій тим, що примушую розв'язувати задачі, вивчати історію, а ввечері мити шию і чистити зуби; мабуть, він не дуже любить мене. А Павел...

Що, власне, сталося з Павелом? Чому він останнім часом так збайдужнів до мене? Хто в цьому винен — моя впертість чи ота дівчина? Але ж вона йому не пара, він ще не такий старий. Що з того, чого не маю я, він шукає в ній? Здатність захоплюватись, глибше взаєморозуміння, молодість, жіночність? Цього можна було сподіватися, але не так швидко.

Я марно намагалася віддавати все, що в мені було кращого, родині й науці водночас. Дати двісті процентів у мене забракло сили, очевидно, навіть по п'ятдесят процентів я не можу віддати кожній із них.

Котра зараз може бути година? Полудень чи вже вечір?

Час тягся повільно, немов сироп, — можливо, він і зовсім зупинився; час для ізольованого тяжкохворого нагадує сагу: нізвідки нема припливу свіжої води, утворюється біологічно замкнене коло, й сага неодмінно почне загнивати.

Стільки часу марнувати на власні лихі думки; бувало, вона кепкувала із своїх молодих співпрацівників, у яких од лінощів болів мозок, а нині в неї самої він болить

удвічі дужче — і фізично, і від думок, тільки як вимкнути хворий мозок людини розумової праці?

Отой нещасливий випадок, коли тяжко поранений мотоцикліст звивався в конвульсіях на шосе, а його мотоцикл і далі працював у канаві на повний хід — у цьому було щось безглузде до болю; нині її мозок подібний до машини, що потрапила в аварію — даремно без упину крутяться її колеса, і не знаходиться нікого такого, хто б, зрештою, зупинив їх...

Кроки в коридорі.

Нарешті.

Наближаються. Хто це? Лікар, сестра, що робитиме укол, чи Павел?

Пішли далі, проминули її. Марію охопило розчарування, ніби хтось скривдив її.

Надворі буяє життя, буквально за ось цими дверима буяє життя, а я лежу тут одна-однісінька, ні на що не здатна, провалююсь у темряву, й нізвідки не приходить полегкість. Здорові люди бачать штативи з колбами, своїх дітей, червоний трамвай або квіткарку з фіалками. За моїм учорашнім світом надовго опустилися мої важкі повіки, ніби залізна завіса в крематорії. Тільки... по який бік завіси я опинилася?

Звідки це раптом узялася в роті їжа, коли я пила тільки чай? За лівим ясном... Адже ж там нічого немає, то язик, її власний язик! Його тягне ліворуч, ним заповнена вся ліва половина рота, вже досить давно; і як сталося, що вона помітила це лише тепер?

Краплі поту на чолі. Мороз пробіг поза шкірою від ніг угору, як у Сократа, хоч вона й не пила отрути, доповз аж до серця: починався параліч нерву hypoglossi [1].

О боже...

Страх ніби залізним обручем стис їй груди. Дзвоник, де дзвоник, щоб покликати сестру?

Тільки...

Чи треба її кликати?

Чим зарадить мені сестра, вона така ж безпорадна, як і лікар!

Недуга вже заволоділа мною, неначе загарбник завойованою країною, і всякий протест або волання о поміч марні, вона безжально робитиме своє: схоче — паралізує мені очний нерв або виведе з дії нерви дихальної системи, і я просто задихнуся.

Наскільки простіше бути звичайним пацієнтом — блажен той, хто нічого не відає, в нього розколюється од болю голова, і він лиш чекає, коли ущухне біль, а хворий лікар — той мусить платити тяжку данину за своє грунтовне знання доріг, якими часом крок за кроком наближається каліцтво або й смерть.

[1] Під'язиковий (*лат.*).

Якби можна було глянути в дзеркало... Ліва частина обличчя більше не належить їй, тепер починається параліч нерву facialis.

Дайте мені дзеркальце!

Ні, не треба, жодна сила не примусила б її зараз розплющити очі, світло спричинює біль. Авжеж, очі мають бути заплющені, бо світло пекло б мене... Світло... хоча ні, я просто не хочу бачити свого обличчя, не бачити, як воно поступово німіє, обертаючись на неживу маску!..

Я... назавжди зостануся... бридкою!..

Коли я видужаю, кутик уст лишиться піднятий, і я дивитимусь на світ із сардонічною вольтерівською усмішкою, матиму вигляд ущипливої, дратливої баби!

Чому я не чоловік, чому я звичайна слабка жінка (як би я не заперечувала цього), котра хоче подобатися, викликати заздрість в інших жінок і привертати увагу чоловіків?

З очей їй покотилися сльози. Я вже й так утратила стільки, а тут іще це... Чи лишилося в світі ще хоч трохи справедливості?

Вона тихо й невтішно плаче, відтак, украй знесилена, на кілька хвилин задрімала.

Потім раптово пробудилася, і страх знову опанував нею.

Рука обмацує заніміле щелепу, шию... корали! Куди поділися янтарні корали, що були в мене на шиї, корали із Штральзунда? Чи з Ареншопу? Де мені їх купив Павел?

Марія не може пригадати. Ноги холодні як лід, і руки теж холонуть. Погіршився кровообіг, а може, це від страху, що вона все забуде...

Тільки б не втратити пам'ять, науковець не може існувати без неї, потрібна не тільки допитливість, але й пам'ять, дожити віку можна й так, як живуть вищі тварини, проте про наукову діяльність годі й думати...

В голові негучно відраховує час метроном — так, так, так, так...

Сто, сто тридцять слабких уколів за хвилину, вони зливаються в єдиний потік, тисячі, мільйони струмочків, мені видалили черепну кістку на тімені, і вода з шумом падає прямо на мозок...

Євко, Мілане... Я егоїстична, гонориста жінка, маю двох дітей, а думала тільки про те, що з лікарні вийду із спотвореним обличчям. Що ви вечеряли, коли я не повернулась додому, чи ходив Павел до пані Шнайдерової, аби вона вам щось приготувала?

Сьогодні ввечері ТУ, що вилетів із Праги, приземлиться в Шереметьєво... Його хтось зустрічатиме, можливо, з букетом квітів.

Сентиментальна дурепа.

Чи послав хто-небудь повідомлення в Москву, що я не приїду?..

А втім, там однаково подумають, що це

лише відмовка, бо що ж іще лишається винуватій, дискредитованій величині, як не захворіти...

Чого в мене так пітніє обличчя?

Знову сльози. Ото було б мороки в науковій експедиції з істеричною жінкою, котра не може подолати звичайний енцефаліт.

Кінець мріям, я вже нічого не зможу навчитися в академіка Семенова. Який дурень послав би мене туди знову після такого провалу?

Геннадійова мати. Марія вже не побачить її. В останні дні їй здавалося, ніби це головна мета її подорожі. Коли б вона знала, що я так само, як і Геннадій... Ні, поки що ні, можливо, я видужаю. Тепер я принаймні знаю, що він відчував, перш ніж...

Кара. Можливо, втручання вищої справедливості. Скільки я сушила собі голову, аби вгадати, як мене буде покарано. Але такого я зовсім не сподівалася.

Дрібниці, фатальні випадковості. Якої помилки я припустилася, яку необережність дозволила собі, коли саме знехтувала суворі правила стерильності й тим самим перекреслила своє майбутнє?

Нарешті Павел може заспокоїтися. І все ж я знаю, що ця експедиція стала б вирішальним моментом у моїй науковій діяльності. В ній візьмуть участь гості з різних країн. Знайомство з багатьма вченими, наукові зв'язки, шлях до міжнародного співробітництва.

Ні, я не стану другою мадам Кюрі, ані славнозвісним інфекціологом Шубладзе. Та я була б задоволена, якби хоч трохи скидалася на неї. Проте марні сподівання.

Кінець надіям, а можливо, й усьому іншому...

## 11

Хлопці грають у футбол, і Мілан, як завжди, стоїть на воротях. Спека така, що коли б довелося грати в нападі, то ліпше не грати зовсім. Якби він оце зараз був у таборі на Ліпні, то міг би купатися цілий день. А як там мамі в лікарні, також жарко? Коли ми з татом ходили провідувати її, то в неї від спеки аж піт виступив на чолі.

— Осел! Не можеш обережніше? Це моя сестра.

Удар м'яча, посланого Збинєком, був страшенно сильний.

Євка голосно реве у візочку, вона така брудна, що й очей не видно, але ж я поплював їй на личко для того, щоб потім витерти майкою грязюку від м'яча.

Краще одвезу її трохи далі, ближче до того місця, де на лавочці сидить пані Гейнова. Може, вона догляне її, поки ми дограємо.

Пані Гейнова дає згоду. Ставить візочок поруч із лавкою.

— Ти ж моя сирітко... — вона поправила на Євці платтячко. — А де ж твої черевички?

Мілан задоволено повертається до воріт і ловить м'ячі, якими, мов з гармати, стріляє Збинєк.

Алейкою чимчикує Збинєкова мама, гукає хлопця додому. Для двох команд гравців тепер замало, а на одні ворота грати нецікаво, і Мілан воліє їздити на велосипеді. Їде аж у кінець парку, а тоді робить ногою різкий поворот — і помалу вертає назад.

Коли вони були в лікарні, у мами на голові лежав гумовий мішечок з льодом, йому тоді забаглося помацати, чи мішечок справді холодний, але він так і не наважився.

А на тумбочці у вазі — три троянди.

Погано, що лікарня близенько звідси. Якби вона була десь далеко, то, нічого не вдієш, ми просто не змогли б туди їздити. А рука в неї була така худа й гаряча. Коли мама хотіла взяти мене за руку й простягла її до мене, вона раптом почала труситися. Так сильно, як у пана Кафоньки з нашої вулиці, тільки той трясеться увесь, і ноги, й руки...

Мілан їздить уздовж парку. В кінці завертає і їде назад.

Як у матусі тремтіла рука. І коли вона хотіла щось сказати, то страшенно довго доводилося чекати. А потім щось почала і не докінчила, так ніби зовсім забула, що хотіла сказати.

І Мілан, сам не знаючи чому, несподівано звернув у бічну вулицю.

На магістралі треба добре пильнувати, щоб не виїхати на трамвайну колію. А як же ж там Євка? Та хлопці не такі вже дурні: закінчать грати у футбол і повернуть їй черевички.

Мілан завернув за ріг, за хвилину він наздогнав катафалк і їде слідом за ним. Раз за разом навстріч мчать машини — так я ніколи не випереджу цей віз.

Катафалк з башточками вгорі гуркоче по бруківці, тягнуть його чорні коні. Дві кобили; нині не так легко побачити запряжених коней. Крізь той віз геть усе видно, бо він із самого скла.

Я заволав у трубку телефону, що з'єднує мене із стерновим: «Стерновий, трохи ліворуч, попереду кораловий риф!» Наш скляний підводний човен посувається поміж скелями, і я освітлюю їх потужним прожектором. «Стій! Повний назад!» — швидко на-

казую я по телефону. Якби я був хоч на мить спізнився з командою, наш човен розлетівся б на друзки, я навіть чую, як дзеленчить скло...

Катафалк порожній, він ще тільки їде по небіжчика. О, звернув у ту саму вулицю, куди я теж збирався звернути.

В кінці вулиці засяяла мамусина лікарня, ніби над нею тільки-но зійшло сонце.

Снігуронька лежала, як мертва, і гномики дивились на неї крізь скляну труну. В неї була худа, жовта і така гаряча рука.

Віз помалу наближається до мамусиної лікарні. Спереду сидять двоє чоловіків, на голові в них наполеонівські шапки, тільки насунуті на чоло. Чому той катафалк нікуди не звертає? Їде прямісінько до лікарні.

Тепер Мілан міг би вже випередити віз, але натомість злазить із велосипеда.

Лікарня вже зовсім близько. Порожній катафалк їде далі.

Мілан котить велосипед, шапки в отих чоловіків гаптовані золотом, а за склом — порожньо.

Лікарня дедалі наближається, і в Мілана раптом почав боліти внизу живіт.

Так само, як торік під час канікул, коли ми з татом їхали на Ломнічак[1] і я дивився вниз. І чого це я весь час іду за катафалком, з усієї сили стискаю кермо, аж пальці побіліли?

Мілан раптом зупинився. І сам не знає чому. Стоїть і тримає велосипед.

Завищали гальма.

— Тобі що, повилазило? — Шофер вихилився з віконечка і двічі ляснув його долонею по лобі.

Ту ж мить катафалк звернув до хідника. Задні колеса сковзають по рейках трамвайної колії, та за хвилину перескочили через них, і катафалк зупинився.

Мілан силкується сісти на велосипед, щоб їхати далі. Але ніяк не може — такі слабі й неслухняні ноги були в нього ще позаторік, коли він устав після скарлатини.

Чоловіки в наполеонівських шапках злізли з воза, порозправляли широкі стрічки, пов'язані навкіс на грудях, і попрямували до будинку. А Мілан супроводжує їх очима й раптом усвідомлює, що посміхається.

От лихо, ноги так тремтять, немовби він щонайменше тисячу годин без перепочинку грав у футбол, причому весь час у нападі. Тож змушений покласти велосипед на землю, а сам сідає скраю на тротуар.

Навпроти біля воріт стоїть продавець морозива з лотком. Мілан іде до нього. Купивши морозиво, він знову сідає на пішохід поруч велосипеда.

Двоє чоловіків виносять труну з незнайомого будинку, засунули її в катафалк, кинули на неї паси. Морозиво коштує вісімдесят гелерів, тож і не дуже смачне. Проте я жадібно наминаю його. Воно — сама вода, але, слово честі, я зроду не їв нічого смачнішого.

[1] Гора у Високих Татрах (2632 м). На її вершині розташована кінцева зупинка канатної дороги.

## 12

Час повзе надзвичайно повільно. Цікаво, чи настала вже принаймні ніч?

Кроки двох людей у коридорі, два чоловічі голоси — знову проминули її. Тиша. Чутно тільки один-єдиний голос — дивно, та все ж таки він належить академікові Семенову!

Ну звичайно, то він — пропускає Марію поперед себе до свого кабінету: «Сідайте, прошу»; це він, кремезний чоловік з рудою чуприною; Марія ні разу не бачила його, проте на широких рожевих зап'ястях він неодмінно мусить мати рудувате волосся.

Цок, цок, цок, навіщо їй було брати в Сибір шпильки, яке безглуздя — на високих каблучках їхати в тайгу... Залишу їх у Москві.

Довгий марш сходів, площадка! Що це, другий марш також веде вгору?

Цок, цок, цок, кожна сходинка — ніби удар молоточком, ніби вона заганяла сама собі в голову скоби. Ні, це не скоби, це тоненькі, підковані знизу каблучки.

Площадка, тепер униз, невже я збожеволіла? Адже сходи знову ведуть угору. Де це я опинилась — у зачарованому замку? Я ж мушу спуститися вниз, там на мене чекає з машиною Геннадій Тібладзе, чого це він так пожартував зі мною, не можу ж я бігати вгору і вниз сходами, котрі нікуди не ведуть...

— Термометр, пані Угрова. — Навіть у цій півтемряві біла шапочка викликала біль у її мозку.

— Дайте води...

Сестра зняла на хвилинку термофор з льодом, підводить їй голову, Марії хочеться завити од болю, вкусити її за руку — навіщо я попросила пити?

Чай вологий і гіркий, його можна навіть не ковтати.

І знову вона сама, слава богу. Як це, мабуть, смішно — мішечок льоду на голові.

Як тій голові не боліти, коли недуга вразила саме її...

Та що там голова, нехай собі болить — а ось думки, принаймні вони мали б пожаліти її.

Фізичний біль має певну межу, за якою людина непритомніє і знаходить спокій. Якби і від розчарування втрачали притомність.

Від глибокого жалю або усвідомлення, що ти змарнував своє життя...

Євко, мишко маленька. Витріщені з подиву очі пані Шнайдерової: «Адже півгодини тому...»

Вона біжить униз, перестрибує через дві, три сходинки, сходи вислизають їй з-під ніг — вона з жахом хапається за поручень, але й поручень провалюється в безвість, стрибки через десять, двадцять сходинок, провалля глибше, ніж Мацоха [1], вона перелякано заплющує очі — і вже трохи повільніше летить униз... Голова різко вдаряється об дно. Кінець. Звільнення.

Проте ні, це лиш безглуздий сон. Чому знову й знову на думку спадають оті сходи?

Дорога вниз — авжеж, я уже взагалі йду вниз...

За віщо, за віщо карає так мене доля?.. Розумію, а за що іще?

Я ж ні разу не дозволила собі зухвалості, хотіла лиш дістатися трохи далі, трохи вище, знайти просту вакцину проти енцефаліту.

З тієї моєї сміливості нічого не вийшло, якась дрібна, тримільярдна часточка людства, звичайна собі посередня жінка забажала підняти все людство на міліметр вище.

Моя вакцина. Можливо, тепер я помру від оцього енцефаліту. Тільки ні, я не хочу, я маю двох дітей і чоловіка, хоч, чоловіка, може, вже й не маю. Проте є Мілан і Євка, я потрібна їм.

До того ж, я ще нічого не зробила. Вже дев'ять років працюю, а й досі не просунулась ані на крок уперед. На мене покладали надії, сподівались, що залишу після себе бодай що-небудь. Однак недуга... вона не питає тебе, виконав ти свій обов'язок чи ні.

Чиясь рука витерла їй чоло, перед очима в неї блиснув термометр.

— Скільки?

— Лежіть спокійно, — мовила сестра.

— Я лікар, і не поводьтеся зі мною так, наче я зовсім нічого не тямлю у вашій справі.

— Не говоріть зайвого.

Голос долинає вже од дверей, сестра не буде чекати дві хвилини, поки я витисну із себе склад за складом простісіньку фразу, для неї час плине нормально, вона не може збагнути мого уповільненого світу.

Повільні, кострубаті й безглузді думки.

Думки — ніби птах у польоті, та що повільніше летить птах, то він тяжчий, мої думки вже не можуть утриматися в просторі, й тому голова моя знову і знову вдаряється об землю.

[1] Глибока печера неподалік од Брно.

Голова болить, певно, від того жасмину, що його духмяні, різкі пахощі ллються крізь вікно університетської судової зали.

— Політичне минуле твого батька взагалі не дає тобі права вчитись у вузі. І далі. Чи правда, товаришко Мікотова, що ти відмовилася казати «ти» товаришеві Вольфу?..

Сімдесятирічний службовець інституту, котрому вона годилася в онуки.

Ох, голова, я більше не витерплю. Поволі, сантиметр за сантиметром, я зараз підведуся, зціплю зуби, розбіжусь і — об стіну нею. Дурниці, адже тут є вікно. На якому поверсі моя палата? Ні, не зараз, біль буде ще страшніший. Допіру третій день, отже, друга фаза менінго-енцефалітної форми.

Товариш Вольф.

— ...З поваги до його сивини.

— «З поваги до сивини» — та це ж буржуазний спосіб мислення.

Все минається, людина все переживає — і тяжку хворобу, і перевірочну комісію. В суботу Павел приїде мотоциклом до гуртожитку, я пов'яжуся хусткою, сяду на тандем — вітер аж свистить, мандрівка в невідомість, забудеш про все на світі, навіть про іспити.

Вже, мабуть, північ. Чому не приходить сестра, чому не показується головний лікар? Йому до мене байдуже, але ж це нечесно, я його колега. Звісно, я не можу вимагати більшої уваги, аніж перший-ліпший пацієнт.

Чого вони хочуть од мене з тим старим Вольфом?

— Повага до сивини! Сивим, товаришко, може бути і вбивця, і класовий ворог. Певна річ, я не маю на увазі товариша Вольфа. Далі. Нами встановлено...

Коли б принаймні я була провела на собі якийсь важливий дослід, пішла на страшний ризик — виживу чи не виживу? Героїчна жертва науки. Але підхопити вірус енцефаліту таким банальним способом — може, я поклала сигарету на край столу в лабораторії, на дверях якої написано: «Курити заборонено». Це все одно, що муляр упав би з риштування через власну необережність.

...Павеле, ти ж любиш мене, зроби щось, аби мене не вигнали з інституту.

І зроби щось, аби мені не боліла голова...

Павелові я мушу дякувати за все. Та я свій борг уже сплатила. Хіба цього замало — сім'ю зруйновано, дітей обікрадено, Павела я штовхнула в обійми тієї... як її, власне, звати?..

Його не пустили до Франції.

Не щастить йому останнім часом.

Чого, власне, я надаю такої ваги своїй праці?

Громадськість, мої колеги. Людині потрібно в житті також трохи визнання. Власне, хто там, крім Франтішека, мене... Може, Штис чи Їтка? Або навіть Фіндейс?

Іграшковий їжачок на її столі. Звідки цей їжачок?..

Ферда. Вона називає його так, але ніхто про це не знає.

Яка страшна невдача.

Для таких, як я...

А може... може... покинути все й вернутися до дітей?.. «Найперший обов'язок жінки — виховання дітей», — писала Божена Нємцова, проте так само, як і я, не виконувала цього обов'язку. Після неї принаймні щось лишилося. А після мене...

Це отой Тондл, підлабузник і кар'єрист...

Товаришу Тондл, геть з моєї кімнати, я вас не запрошувала й не потрібне мені ваше співчуття...

— Лежіть спокійно, сьогодні вам ще доведеться понудитись, а завтра вже буде ліпше.

Облиш свої балачки, негіднику, і дбай краще про те, щоб позбавити вищу школу ганьби нашого суспільства — дівчат з нафарбованими нігтями і сумнівною анкетою. І пусти мене, чого хапаєш за руку, ти не на побаченні, клоуне, один тільки білий халат не допоможе тобі дістати вчений ступінь доктора...

— Вам переказував привіт колега Пажоут, він уже тричі розпитував про вас. А ваш чоловік, очевидно, прийде увечері.

Він полічив їй пульс, тоді трохи відхилив штору на вікні й підняв їй повіку.

— Я думала... що це не ви... — язик застряє їй між зубами, мабуть, лікар нічого не зрозумів, тоді вона показала собі на обличчя. Звернула його увагу на те, що в неї труситься ліва рука.

Він не надав цьому великого значення.

— З Францеком Пажоутом ми сиділи на одній лаві, з бійок він завжди виходив переможцем, ще в гімназії мав тяжку вагу. А з цим буде все гаразд, — він обмацав їй обличчя. Марія відчуває його пальці ніби крізь грубу ковдру. — З рукою теж нічого страшного, це минеться.

— Чому... нічого не даєте мені?

— Вам уже тричі вводили хлорпромазин. Ви підхопили вірус енцефаліту, і дія хлорпромазину не може проявитися так швидко. Із симптомів бракує лиш ністагму, птозу і діплегії, — спробував трохи цинічно підбадьорити її лікар. — Вранці зробимо ще одну пункцію. А зараз проковтніть ось це, сподіваюсь, ви заснете...

І знову вона сама, лікар дав дормінал, щоб якось заспокоїти її, вчора не спала, не спатиму й сьогодні, поки що я не все ще забула: дві форми запалення мозку — апатія і хвороблива сонливість, або навпаки, надмірна дражливість, стан, коли людину мучать страхи й тривога, і тоді вона зовсім не може спати.

В мене — ця друга форма.

«Завтра вже буде ліпше...» Звісно, він лікар, а я пацієнт, не скаже ж він, що завтра мені буде гірше, хоч добре знає про це...

Насилу намацала пульс. Температура дай боже. Мабуть, сорок, а може, сорок і дві десятих.

Завтра. Треба якось перемучитися цю страшну ніч. Скільки це триватиме?

Підручник вірусових хвороб: «Невгамовний головний біль часом триває довго, аж до реконвалесценції».

Іграшковий їжачок на столі.

Що з ним станеться, з Фердою, коли...

О боже, я й справді не можу там лишатися, Павел має рацію...

В мене вже не буде лабораторії, білого кабінету з вазонами на столику під вікном. Не буде своєї проблеми...

Так буде краще.

Євко, Мілане, якщо я видужаю...

Знову ці сходи — ні, я більше не хочу падати із сходів, цього разу я міцно вхоплюся за поручень. Чому вони весь час ведуть униз, куди вони іще ведуть, адже я й так уже внизу!

Сходи щезли, темрява і спокій, таке відчуття, ніби я зовсім не маю голови, — власне, це добре, що я лежу тут без голови, нехай собі вона десь болить, десь в іншому місці, що мені до неї.

В ній поволі розливалася тиха покора, якесь урочисте примирення з усім; я намагаюсь уявити себе молодим теологом, котрого мати на смертній постелі пообіцяла богові, і ось сьогодні настав вирішальний, визначений долею день... Сьогодні я складаю священицьку обітницю.

Яка нісенітниця... І все ж таки фальшива пиха на якийсь час ніби заглушила пекучий біль за гарячим чолом — Марія лежить непорушно й уявляє себе хоробрим воїном на полі бою, котрий загинув, аби могли жити його кревні.

Перед пагорбом автомобіль набирається сили, ривок — і машина дереться вгору, тихо й рівномірно... Ось авто завертає за ріг, зараз поцілить мені ззаду прямо в мозок...

Ніякого тобі скреготу — молодець водій, мила людина, напевно, ще молодий і гарний, можливо, він схожий на Мартіна Бальцара, з того, як чоловік веде машину, видно, яка в нього вдача. Коли б він був тут і вона мала голову, то всміхнулась би йому якнайтепліше...

## ЧАСТИНА ТРЕТЯ

1

Павел летів сходами на крилах доброго настрою, з-за дверей вже чути знайомі звуки домашнього життя — він завжди радів, повертаючись додому! Спогад, що майже стерся і вже не сповнював гіркотою: скільки разів повертався він до порожньої квартири із слідами хапливих Маріїних зборів; звичайно, у неї більше обов'язків, її праця «важливіша», перспективніша за якісь там пошуки глиняних черепків! Добре, що все це назавжди лишилося позаду.

В кухні гуде пральна машина, Маріїна тінь падає на розвішану білизну.

— Навіщо ти це робиш?! Про таку роботу тобі ще годі й думати!

— Нічого страшного, я не надсаджуюсь, ти ж знаєш.

Людина завжди поспішає повідомити щось приємне. Коробочка в кишені, ось вона, витрусила з неї на долоню модну керамічну брошку. Посміхнулась і приміряла її, приклавши до фартуха.

— Гарна. Мабуть, вона пасуватиме до зеленого костюма. Дякую.

Егоїстичне задоволення — його відчуває людина, котра дарує, — згасло: Павел побачив, як Марія відкрила пральну машину. Не зовсім приємне порівняння: коли Павел востаннє приходив до Марії в інститут, вона також саме одкривала центрифугу; тільки тепер вона витягує не дослідні екземпляри, а Павелові сорочки та Міланові майки.

Зап'ястя в неї такі тонкі; жовтувата, ніби з пергаменту, шкіра прозора, а рухи трохи сомнамбулічні і такі ж повільні, як її мислення, реакція, її психіка, її хода — в цю мить він усвідомив, що і хода в неї змінилася. Павел аж розгубився, так йому стало жаль її — ні, втішати Марію не можна, це образить її, але чому ж не спадають на думку якісь гарні слова, шкода, що він не стримався й віддав отой маленький дарунок одразу, коли прийшов додому, зараз для цього найкраща нагода.

Друга фраза концерту для фортепіано Бетховена.

— У тебе не болить голова від музики?

— Анітрохи, грай.

І знову музика стає фортецею, куди можна втекти од власного невдоволення.

Буду тепер більше і старанніше грати, аби знову домогтися колишньої легкості й упевненості, інтимного контакту з фортепіано, що його він утратив за останні лихі місяці.

Дограв. З кухні прийшла Марія; як була у фартусі, так і сіла в крісло, якось безсило опустилася на сидіння, отак колись сідала Павелова мати, коли її почали обсідати старечі недуги. Сигарета в руці у Марії весь час дрібно тремтить; вона розгорнула якийсь журнал, але видно було, що не читає. Ще зовсім недавно важко було навіть уявити таку картину: Марія вдень без діла сидить у кріслі, вдома...

Як це добре, що ми знову маємо дім.

На Марії фартух.

Євка сидить у кутку на підлозі, а ведмедик у колясці.

Мілан за своїм столиком над уроками.

Мимоволі кинув погляд на свої ноги. Ні, він не в пантофлях.

Але внутрішнє іронізування з цієї немудрої родинної ідилії заглушує сумнів — чи... чи це справді те, про що він останнім часом стільки мріяв?

Марія сидить з книжкою в кріслі, втупивши очі в якийсь рядок.

Тоді, після отієї негарної сцени з Ольгою, коли їй вже було зовсім зле, — вона нічого не сказала мені, не довірилась котрійсь із своїх приятельок, не пішла до лікаря — вона звернулась до Пажоута...

Три жовті троянди на її столику в лікарні.

Дрібниця, нічого особливого — отой мій букет гвоздик зів'яв, і медсестра винесла його з палати ще до того, як Марія почала сприймати довколишні речі, трохи отямившись після першого нападу хвороби; вона помітила, звичайно, лише три жовті троянди. За яким, власне, правом Пажоут носить їй квіти? І Горт був у лікарні, та, наскільки мені відомо, він не приніс їй нічого.

Ні! Не гоже отак думати... Чоловіки завжди підходять з іншою міркою до власних учинків і до вчинків своїх жінок. Чоловіки — і я серед них?

Що, коли б Марія запитала мене ось зараз, у цю мить, за яким правом я... Що б я відповів?

Марія не запитає, безперечно, не запитає, нічого певного вона не знає, звідки їй про це знати, може, звичайно, здогадуватися, проте вона надто шляхетна і ніколи не порушить такої теми... Але коли припустити, що вона все-таки запитала б — що б я відповів?.. Сказав би як мужчина: отак і так, опинився в критичному становищі, виявилось, я не така сильна людина, як тобі здавалось, а може, я просто брехав би, геть усе заперечував? Що б я зробив? Що б я насправді зробив?

Гнітюча, ганебна невпевненість — заперечував би, мабуть, усе заперечував би...

Зрештою, хіба це так важливо? У світі за одну хвилину відбуваються тисячі зрад, і не лише в особистих стосунках двох людей...

Тільки...

Тільки ж нечисте сумління подібне до тривалого шкіряного захворювання: тобі вже здається, що ти зовсім вилікувався, аж несподівано знову з'являються неприємні рецидиви хвороби...

Він розсердився сам на себе: адже отака безплідна інтроспекція — лиш марнування часу; зараз є нагода завершити пройдений період і з успіхом почати новий, для цього є найкращі передумови; а тривожитись зараз нема підстав...

Оті негідні думки подібні до погано вихованих непроханих гостей: їх виженеш у двері, а вони лізуть до тебе у вікно.

Вона вже не очолює більший відділ, ніж його.

І не одержує більшу платню.

Щоправда, він не поїхав до Франції, але ж і Маріїна подорож до Сибіру...

Не дуже втішна сатисфакція. Коли б її поїздка зірвалася не через такі обставини, він би справді радів...

Бідна Марія. Їй, безперечно, тяжко: отак повернутись додому...

Невдача.

Мабуть, то дуже гірко — зазнати серйозної невдачі.

Кіготь страху зачепив і його. Та він швидко звільнився від нього.

Співчуття завжди є холодним породженням думки. Мабуть, отой її програш закономірний, нічого не поробиш, жінкам здебільшого бракує вміння бачити речі у взаємозв'язках. А Марія, охоплена трудовим ентузіазмом, просто переоцінила свої сили, не зуміла відрізнити звичайну ремісницьку майстерність от таланту і винахідливості науковця. Зрештою, вона не перша, на кому позначилась тисячолітня традиція залежного становища жінки. Ставити на один рівень інтелектуальні здібності жінки й чоловіка... Моя люба Маріє, тут не допоможе моя доброзичливість, цього домагалися цілі генерації, а ти людина не такого вже яскравого інтелекту, щоб отак зразу вирватися з-під впливу цієї недоброї традиції.

Праця для суспільства не є і не може бути для жінки першорядним, вирішальним у її житті, й повернення Марії до сім'ї буде благотворним для всіх, і для неї також. Всі бояться долі жінки-домогосподарки... Та будь-яка неприємність виявляється меншою, аніж страх перед нею, і я тобі допоможу, зрештою, ти не така людина, щоб стати рабом речей. Крім того, кожен негатив має світлі плями: буде час для задоволення власних інтересів, не гнітитиме тягар відповідальності, що її відчуває кожна людина, яка посідає керівну посаду...

Для задоволення власних інтересів... Чи були вони у Марії?..

Ні, я помиляюсь; якось я збирався вранці до інституту, надворі періщив дощ, Марія ліниво потяглася і сказала:

— Знаєш, мені сьогодні не хочеться вставати.

— Тебе ж ніхто й не силує, лежи собі!

— Може, я егоїстка, але хочу тобі сказати: це чудово — ніякого робочого часу, нікуди не треба квапитись, сама собі господар...

Добре, що Марія так думає, адже щастя — в сім'ї, а тим паче для жінки, і Марія, може, й підсвідомо, мріє про нього, якийсь час роль домогосподарки ще пригнічуватиме її, та згодом вона погодиться зі мною, жодна людина не може мати всього, що їй тільки забагнеться, і не може в усьому брати участь, бо коли б людина все мала і в усьому брала участь, вона не відчувала б себе щасливою.

І для моєї роботи все зміниться на краще, тепер я знову матиму тил, якого мені так бракувало, і зможу впевненіше атакувати, докторська дисертація вимагатиме цілковитої зосередженості, я не можу недооцінювати цього...

Повите імлою майбутнє, а десь аж у кінці ще нечітко, але, коли мислити логічно, вже вимальовуються обриси професури...

Мілан, сидячи біля телевізора, захоплено коментує програму «Ластівки»: «Мамо, поглянь, тільки швидше! Мамо! Ловлять тигра!»

Навіть Павел підійшов; мисливці в ушанках бредуть по коліна в снігу, собаки, невгамовно валуючи, мчать по сліду тигра.

Марія, нарешті, послухалася Мілана, тихо зайшла до кімнати, сперлась плечем на одвірок.

— Мамо, де ти була, його вже могли схопити! Тигр загриз одного пса й утік у тайгу...

Павел крадькома кинув погляд — мовчазний, непорушний силует у дверях; мисливці вийшли на скелясту кручу, глибоко під ними вирує річка, крижини розбиваються об скелі і з шумом лізуть на берег, а засніженим сибірським лісам нема краю...

Марія ніби скам'яніла; ця дика незаймана природа пробуджувала в душі невиразну, трохи романтичну мрію про ті безмежні далі...

Аж ось Марія стрепенулась і пішла на кухню, вона вже не повернеться, схвильований Мілан даремно волає, мовляв, того тигра вже зловили, вона не реагує. Вона навіть не посміхнулася, коли після закінчення програми Мілан збуджено розповідає: «Одного чоловіка отой тигр укусив, а потім звіра зв'язали й несли на такому товстелезному дрючку, і він страшно вишкіряв зуби...»

Павел хвилину вагається, а тоді йде в кух-

ню; Марія уникає його погляду, і в дану хвилину він радий цьому.

На столі красується в розкритій коробочці нова керамічна брошка до Маріїного зеленого костюма.

## 2

Тижні спливають тихо, спокійно. Для Марії час ніби повернувся назад, нібито вона перенеслась у той ідилічний період, коли світ для жінок закінчувався одразу за вікнами їхніх міщанських будиночків.

Марія знову заходилась працювати. Шланг вискочив з гнізда — завжди забуваю перенести трохи вперед важкий пилосос. Туди й назад, туди й назад. Павел ніяк не збагне, навіщо так часто вибирати пилюку, мовляв, цього однаково не видко.

Крісла, штори, тахта, знову килим; до себе, од себе, до себе, од себе, як каторжанин веслом на галері.

Яке безглуздя: порівнювати страшну, виснажливу працю з домашнім господарюванням; окрім цього, то ж раби, а я цілком вільна людина. Дивне поняття, яким найбільше зловживали, одна з найбільших ілюзій: нібито найвільніші люди насправді не перебували під владою своїх нахилів, забобонів, різних пристрастей, своїх і чужих...

Але мене це не стосується, мені вже до всього байдуже. Не треба залагоджувати суперечки, боротися з ненавистю, спрямованою проти когось із працівників, або проти мене самої за те, що я запропонувала платити комусь на сотню більше. Жодних тобі неприємностей, жодних невдач.

Шланг знову вискочив із гнізда, замість того, щоб іще раз закріпити його, вона йде до крісла, аби трохи спочити. Однак сигарета дає більшу втіху, коли працю закінчено, аніж під час байдикування.

На низькій книжковій шафі цокає годинник у стилі ампір, він показує і години, і місяці. В Павеловій родині той годинник переходить у спадок вже бозна-скільки поколінь, і коли Павелова мати урочисто вручала годинника йому, то був зворушливий обряд; відтоді Павел мовчки, з побожним виразом на обличчі, сам накручує того годинника, таїнство, фетиш, символ родинної традиції, яку продовжить у майбутньому Мілан.

Навіщо я почала думати про годинник — коли вже почуєш оте голосне, настирливе цокання, потім неможливо не звертати на нього уваги.

Старий, солідний, гучний годинник.

А цокіт дедалі сильнішає, з кожним ударом її ніби хтось б'є холодними латунними молоточками по лобі. Лише зараз Марія усвідомила, що сьогодні голова в неї болить дужче, ніж будь-коли.

Вона непорушно сидить у кріслі. Покручений, як змія, шланг кинутого пилососа; враження таке, ніби в кімнаті безлад, але то лише зовнішнє, оптичне сприйняття — в душі у мене цілковитий лад. В ній панує свій точний щоденний розпорядок, ним передбачено також безжально-глухий ранок у затихлій квартирі. Для творчої людини часом конче потрібний свого роду внутрішній безлад; добре, що я не творча людина.

Лад у душі і порядок у квартирі.

Блискуча змія пилососа, і тиша, підкреслена цоканням годинника.

Та ба! У воду шубовснув камінь — то знизу поїхав ліфт. Якийсь велетень заразом проковтнув миску кнедліків [1] — то вгорі ліфт зупинився. Десь грюкнули двері, жіночий голос понизився на квінту, наче хтось від подиву сплеснув руками, і коротка драма скінчилася.

Людині, кажуть, треба час від часу побути на самоті і понудьгувати. То чого ж мені ще бажати?

З підручної полички взяла книжку, читає. Про що? Читає знову, аби збагнути зміст прочитаного. Що, власне, поет хотів сказати? І чи знав він це сам? Можливо, це пояснюється тим, що висока поезія не поєднується із сегедінським гуляшем та пиріжками в духовці.

Нараз у годиннику щось стрепенулося, після чого він ніби затамував подих від страху, хрипло схлипнув й потому повільно, величним, лагідним голосом, котрий щоразу просто-таки зачаровує Мілана, вибив десяту.

Знову оте рівномірне цокання, настирливе, безжальне, — і Марія, зрештою, збагнула, що вона не годна підтримувати в домі ідеальний порядок. Ані раніше, ані, хоч це і дивно, тепер, коли вона не має жодних інших обов'язків.

Наміри мої найкращі, а що ж на ділі? Почну вишивати серветку під годинник?

Ввімкнула радіо, за хвилину почувся бадьорий жіночий голос:

«...дійним коровам даємо тепле пійло, робимо масаж вимені, обмиваємо його теплою водою, і вони дають аж на півлітра молока більше...»

Вимкнула радіо, голова вже ніби не боліла, тільки якийсь тягар навалився на неї, душить, убиває волю, мрії...

Безтямно глянула у вікно. В голові майнула дивна думка: «Навіщо, власне, жила на світі Павелова мати?» Похмура оксамитка довкола її зморщеної шиї, ніби жалоба за отим її мертвим світом. Життя, мабуть, має ще якийсь інший смисл, окрім збереження

[1] Національна мучна чеська страва.

роду. Отак пройти життям, не бачачи його барв, бути глухим до тонів, нечутливим до запахів, не прагнути покласти бодай один камінь до фундаменту вежі майбутнього щастя, майбутнього успіху...

Їй уже анітрохи не загрожувало, що помилка в її роботі спричиниться до якогось нещастя. Я...

Можливо, згодом і я буду схожа на Павелову матір. Мілан та Євка виростуть, і я стану така ж егоїстична, ревнива і сліпа, й така ж непотрібна, як моя свекруха...

Їй хотілося притиснути хворе чоло до холодного скла, але вона переборола те бажання: на шибці лишилась би пляма, а Марії не хочеться її витирати.

Поїхати до міста, походити по крамницях, щось купити — яка блискуча ідея!

Від овочевої крамниці від'їжджає вантажний автомобіль, з ящиків весело визирають помаранчі, Марія якусь хвилину з задоволенням дивиться на них — і ось уже пізно: на тротуарі виросла черга, її виникнення нагадує ланцюгову реакцію. Огрядна пані напханою різними покупками сумкою раз за разом б'є її по ногах — ніщо так не псує нові капронові панчохи.

— ...од виразки шлунку найкраще допомагає корінь ревеню. Мій уже був сама шкіра та кістки, а погляньте зараз, щоки, як півонії! — Сумка ззаду так натискала, що в Марії аж коліна підгинались.

Ні, не варт робити з цього інцидент і з самого ранку псувати собі настрій.

Отой спокійний, рівномірний плин життя. Зненацька час мій ніби перейшов у зовсім іншу якість, утратив смак і запах, стерильний час, починаючи з літа, він збігає вдвоє повільніше й інколи біжить лише по інерції, час більше не наступає мені на п'яти. Нічна година має сто двадцять хвилин для того, хто втратив сон, кілометр не має кінця для того, хто страшенно втомився. А для людини, життя якої стало порожнім, саме життя посувається невблаганно повільно.

Як це сказав Корейс, зворушений і схвильований, тоді в лікарні, після першого інфаркту, коли Марія перша з працівників інституту прийшла провідати його: «Адже життя є наслідком наших думок, життя народжується в нашому серці...»

А коли це так, то що ж сталося з моїм серцем, адже серце моє не захворіло, тільки розум відмовляється служити мені. Однак розум і серце подібні до сіамських близнят, коли щось станеться з одним, то це позначиться і на другому, важко уявити собі велике серце без великого розуму і навряд чи є справжні титани духу із злим серцем.

— Я тут стояла, навіщо оці балачки?

— Так кожен може сказати!

— Нехай ота пані, що за мною, скаже, чи стояла я тут! Ото люди, один одного поїли б!

...Мій спокійний, рівномірний плин життя. Без ілюзій, без великих бажань. Куди поділися оті вісім років, коли я вірила, що маю здібності й зумію зробити щось корисне?

«Витримка і віра в себе, без цих двох якостей у науці нічого не досягнете»,— казав, бувало, покійний шеф.

Отак втратити і те, і друге!..

Ще коли була студенткою, вона часом бачила сни і знала, що це їй сниться, тож умисне намагалась додати собі відваги на той чи інший ризикований вчинок — розіб'ю вітрину, виплигну з вікна, кину страшну образу шановним професорам, зроблю щось наперекір усталеним нормам моралі — адже це тільки сон — і жодного разу під час отих снів не могла зважитися на такий вчинок...

Зараз я не сплю, твердо, обома ногами стою на землі, такого тверезого і безнадійно приземленого відчуття вона досі не знала.

Принаймні який-небудь, бодай незначний, чинити опір...

А я стою тут, покірно, тупо, забувши про будь-яку гідність, за кілограмом помаранчів. Звичайно, Євка любить ласощі, і їй байдуже, що мені доводиться платити за них власною гідністю. Але вже те, що я взагалі тут стою, є результатом програшу, а щоб змінити усталений плин життя, мало боротися тільки з подіями, треба боротися також і з думками, котрі його породили, бо інакше це те саме, що збивати температуру, замість того, щоб лікувати хворобу, котра викликає її...

— ...Хотіла упхнути мені двоє гнилих, так я їй добре сказала, — щаслива власниця помаранчів суне уздовж черги, як танк, Марія відсахнулася.

...А що далі, як жити, коли зовсім не знаєш, нащо ти живеш? В чому шукати відправний пункт, у виконанні обов'язків? Материнський обов'язок я виконала, дбаю про чоловіка, виховую дітей. Єдиний і найголовніший сенс нашого життя ось уже протягом кількох тисяч літ. Я наважилася вийти з цього освяченого тисячолітньою традицією строю; а тепер знову покірно повернулася: двадцятеро стоїть попереду, а тридцять за мною. Посунути все людство на міліметр вище, вперед. Пранням шкарпеток і пропахлих потом сорочок цього не зробиш.

Черга рухається, непомітно, крок по кроку, задніх мучить сумнів — може, вистачить тільки тим, що стоять якраз перед ними?

Чому в мені не переможе тваринна суть, аби життєві інтереси обмежились плитою, модами і подружнім ліжком? Чому моя власна душа ускладнює мені життя марнослав-

ним прагненням до пізнання і пошуками правди?

— Скільки я вибігала за отими гольфами, а хлопець одягнув їх і першого ж дня прийшов з діркою! Я гадала, що в мене...

Марія непорушна, як статуя, ні на що не реагує, їй здається, що черга стоїть на одному місці.

Справжнє, гарне життя починається там, де є самозречення. До дідька оранжерейну мудрість якогось там Франціска Асізького: «Я день у день зрікаюся життя...» Мабуть, мене мусять надихати слова Руссо про те, що послідовне виконання щоденних обов'язків потребує не менше сили, аніж героїчні вчинки.

— ...Чудові телячі нирки...

Борися сама із собою, і кожна здобута сходинка даватиме тобі новий заряд. Тільки чи лишилися ще в мене сили для якоїсь боротьби, адже живу я ніби під легким наркозом, і душа моя з дня на день черствіє дедалі більше?

І якийсь незбагненний, неясний порух у підсвідомості, передчуття, що я знову відчуватиму усе як слід, таке відчуття буває глухої ночі, коли і без годинника ми знаємо, що наближається світанок. Я чогось хочу, до чогось прагну, відданість і покора на все життя — це просто неможливо, але як знайти вихід з лабіринту, для цього передусім я мушу знайти сама себе. О, як важко це зробити...

Наука і сім'я — два рушії, один з них перестав діяти, остаточно втратив свою силу. Літак, у якого відмовив один з двох моторів, може дотягти до аеродрому, але вгору йому вже не злетіти. Проте утриматись на одному рівні також не можна, навіть коли б людина упокорилася, ба навіть хотіла цього; не зуміє підніматися вгору, то, зрештою, зрозуміє, що котиться вниз; якщо людина не може збагачуватись — вона втрачає, теорія золотої середини перестала діяти, тріумфуєш або мучишся, життя вимагає од людини зробити вибір.

Отой неясний порух у підсвідомості... Зонд, що довго опускався в чорні глибини, нарешті наткнувся на морське дно; глибше він уже не йде, тож єдиний мржливий шлях — нагору. Я не знаю того шляху, відчуваю лише, що мене тягне нагору, щось спонукає до дії.

Тайкома стисла кулак.

Зібрати всі сили.

Ще кілька хвилин боротьби — і вона вийшла з черги.

Переходить вулицю, черга лишилася позаду, похиливши голову, йде по тротуару. Євко, Мілане! Відчуття сорому і водночас полегшення. Ні, я ще й досі надто слаба і втомлена й не можу думати, що оцей незначний бунт є першим, тим-то найважливішим поворотним пунктом на шляху із дна.

У переповненому трамваї хтось пробивається до неї, вона враз ожила — Бальцар.

— Щастя ходить десь близько й часом осяває і нас. Вже двічі я хотів зайти до вас, та все якось не наважувався...

— Коли є якась важлива справа, людина бере монету і в першій-ліпшій скляній будці кидає її в телефонний автомат, — із спроби надати своєму голосові звичного, трохи іронічного тону нічого не вийшло.

— Це не те — голос, що лине з трубки, і більш нічого.

Треба було відвести погляд на секунду раніше.

Мартін Бальцар, оті його недбалі рухи, трохи легковажний, неуважливий погляд, ніби він завжди думає про щось своє, очі, в яких можна прочитати хід його думок, — безтурботні, байдужі чи знову живі і сповнені фантазії, — лише зараз вона усвідомила, що отой його по-артистичному геройський погляд навіть шкодить йому, але коли говорити про вроду, то найкраще в Бальцара — очі.

Тільки яке мені діло до того, адже ж він анітрохи не хвилює мене. Можливо, його погляд хвилює Їтку і багатьох інших лаборанток. Мені нічого кепкувати з самої себе, бо мені не потрібне подібне хвилювання, як отим дівчатам, що прагнуть вийти заміж, або шукають пригод, котрі, можливо, згодом...

— А чого це ви не вчитеся, тобто чому не в інституті?

— Втік, як і завжди, коли трапляється така нагода. Але я надолужу згаяний час, до кінця робочого дня умертвлю вірусами грипу щонайменше двох водяних пацюків. А куди ви йдете?

Вказала очима на свою господарську сумку, що стояла поруч із нею на сидінні. Бальцар поставив сумку собі на коліна, аби сісти поруч із Марією. В його поведінці було щось хлопчаче — і поруч із ним вона враз видалася сама собі старою. Тридцять чотири, це вже багато — чи ще не дуже? Скільки йому — двадцять дев'ять, тридцять? Люди, що сидять навпроти, роздивляються на нас і, мабуть, думають, що ми — подружжя, бо ж він так піклується про мою сумку з покупками.

Довгі роки це було лиш ім'я, що нагадувало їй молодість, і тільки коли він вступив до їхнього інституту, за ім'ям з'явилася конкретна людина.

Вона ніби знову побачила його на біговій доріжці стадіону, минуло вже стільки років, тоді він, певне, був тільки на першому курсі. Університет — політехнічний інститут, заключний етап естафети, перемагав політех-

нічний інститут, перемога залежала від результату на останній дистанції — на вісімсот метрів; під рев усього стадіону він став лідером спортсменів політехнічного інституту, ось він уже на фінішній прямій, ще мить — і груди торкнуться фінішної стрічки, та раптом йому зсудомило одну ногу, на другій він ще якось пострибав убік і впав на траву; Марія ніби й зараз бачила, як він двічі вдарився головою об землю, а тоді ще довго лежав, сховавши обличчя в долонях, можливо, він навіть плакав — здаля не було видно.

Він завжди поводився досить самовпевнено, був страшенно безтурботний, лихі інститутські язики подейкували, що спорт для нього й понині важить більше, аніж наука, хоча з бігової доріжки він уже давно перейшов на скелясті стежки. Зрештою, альпінізм йому личив більше, в його очах ніби відбилась гірська долина.

І те, що він не вмів програвати, мені подобалось: я також не вмію.

— Як ваша кандидатська робота?

— Скоро буде готова.

Він враз посерйознішав, ця тема йому явно не до вподоби, видно, йому неприємно будь в чому відчувати чиюсь перевагу. А що означають його допитливі погляди — він готується до атаки? Невже він зараз виголосить якийсь банальний комплімент?

— Здебільшого жінкам про таке не кажуть, та ж ви не звичайна жінка—виглядаєте ви погано.

Слава богу. Чи слава?..

— Енцефаліт.

— Гадаю, винен не лише енцефаліт. Не треба було кидати роботу. То був нерозважливий вчинок, так усі думають.

— Всі? Ніхто з них не хворів на запалення мозку. Я наполовину втратила память, отупіла, я не здатна працювати так, як раніше.

— Ви надто похмуро дивитеся на світ. Коли б навіть у ваших словах було десять відсотків правди, однаково це тимчасове явище... — Мартін не закінчив своєї думки. Але Марія відчуває, що він хотів сказати. Бо коли вона пішла з роботи, колеги (по інституту), напевне, говорили поміж собою про її особисте життя. Тільки чому, власне, ми порушуємо неприємні для обох теми?

Не подумавши, вона запитала:

— Де ви вкрали оті три троянди, що стояли в мене на тумбочці, коли я опритомніла? Видно було, що вони крадені.

Очі в нього засвітилися.

— Неподалік од інституту переліз через паркан чиєїсь вілли.

Хлопчачої фантазії так бракує багатьом людям науки, я така вдячна йому за неї. Можливо, він знає про це, хоч я і не подякувала йому за оті троянди. А також за їжачка із солом'яними голками. Я ніколи не сказала жодного слова подяки, хоча той подарунок дав мені стільки втіхи.

Мартін глянув у вікно, підвівся.

— Бачите, через мене мало не проминули свою зупинку.

— Я вже давно її проминув, — переможно мовив він.

За кілька секунд він вийде з трамвая. І враз її пойняв неспокій — він вийде і піде собі, й знову душу її поступово огорне туга, знову почнеться листопад.

Ніби тоненька цівка джерельної води серед степу. І ось я намагаюсь затримати пальцями оте слабке джерельце, адже я мушу щось сказати, не можу ж я дурити сама себе, ніби ота зустріч не порадувала мене. Щось сказати, подати бодай слабку надію, адже я не гімназистка...

— Не всох «павучок» на моїй інститутській квітковій поличці?

— Наскільки я знаю, ні, — свідомо каже він неправду, кондуктор дає сигнал рушати далі. — Ви дозволите запросити вас кудинебудь до кав'ярні?

— Навряд чи це потрібно...

Тієї ж миті вона розсердилась сама на себе: здуріла я, чи що? Проте вже пізно.

— Вітайте всіх!

Відповідати ніколи, він поспіхом протиснувся до виходу, вискочив, коли вже трамвай рушив, махнув рукою.

Що я сказала? Плела дурниці... Навіщо?

Пронизливо заскрипів на повороті трамвай.

Марія й досі відчуває дотик Мартінового коліна.

На душі якось негарно, відкрила сумочку, зів'яла, висохла жінка у прямокутному дзеркальці... Віяла зморщок біля очей, як на отих малесеньких черепашках на Золотих Пісках; де були очі в того чоловіка? Чи, може, то звичайна ввічливість, сила інерції? Вже давно ми не бачилися... Ні, вдавану радість я ще зумію розпізнати.

А коли б... коли б я подзвонила?

Чому я не сказала йому жодного привітного слова?..

Поряд неї нікого немає. Навпроти чужі, байдужі люди.

Я вже не науковець, я звичайна дамочка. Тож маю право і на коханця...

Міцно заплющила повіки. Якби хоч трамвай так не гуркотів, я ще не зовсім видужала після запалення мозку.

Я повертаюсь без помаранчів, певна річ, Євка про те нічого не знає, і все-таки сором, вона ж бо так довірливо завжди дивиться у вічі.

Праця — тільки в ній, буцімто, людина знаходить відраду і заспокоєння. А я? Праця! Без неї, звісно, людина — ніщо, бо на-

віть втрачає людську подобу. Хоча це не зовсім так, бо ж і в'язні концентраційних таборів працювали. А щоб праця звеличувала, вона, безперечно, мусить бути конче потрібна людині.

Фрази. Але ж і у фразах буває правда, власне, вона є скрізь; праця мусить стати необхідна.

А «павучок» біля мого робочого столу всихає так само, як і я; від скреготу мене дедалі дужче охоплює неспокій — чи не розсиплеться, бува, оцей вкрай розхитаний старезний трамвай і не задушить мене?..

Зненацька Марія до болю затужила за своєю лабораторією, адже марна річ силкуватись обдурити саму себе, серце їй стисла туга, ніби пастка — дикого звіра; отой нестерпний, болючий сум, мабуть, не гідний людини...

Трамвай деренчить і скрегоче, голова болить дедалі дужче; квіти людської душі теж треба поливати, щоб вони не повсихали, а я — людина, завжди була нею; колись я працювала з епідеміологами в горах, на Височині, оддалік дорогою посувалася похоронна процесія, позад жменьки людей у чорному здіймалась курява, ховали бабусю, котрій було, нібито, дев'яносто три роки; старенька висохла-висохла, її невеличку, майже дитячу труну поставили впоперек на жовту бричку; попереду йшов веснянкуватий служник із хрестом, парафіяльний священик, розмовляючи з якимось чоловіком, весело сміявся, — це було в пору жнив, і люди мали багато інших турбот, — кілька похмурих родичів, що йшли за возом, думали про щось своє; і Марія приєдналась до них, бозна-чого пішла аж на гірське кладовище, що притулилось на схилі гори, і єдина з усіх плакала над могилою — чужа жінка з міста, своїм плачем вона розхвилювала інших і сама себе.

Мабуть, я завжди була якась нерозважлива.

З

Останні звуки останньої репризи, оплески, повернення в реальний світ. Павел переконаний, що не слід одразу розвіювати приємне враження, тож після концерту вони завжди ідуть куди-небудь трохи посидіти, кожен стиль життя має свої правила.

Над входом неонове світло, сходи ведуть униз, одна кабіна ще порожня. На столику перед ними симпатична пляшечка червоної «Лідії».

— Ковальський сьогодні грав якось нерівно, знаєш...

Марія мовчки кивнула, стежачи байдужими очима за парами, що танцювали посеред зали. Сидить виструнчившись, ще й досі бліда, аж світиться, могла б цьому якось зарадити, він перед концертом сказав їй про це, та вона не послухалася.

— Шумана зіграв блискуче, але Онеггер — вже зовсім не те. У другій фразі він двічі сфальшував...

Марія вдавано уважно слідкує очима за старшим офіціантом, коли той майстерно балансує з тацею на одній руці, пробираючись до якоїсь компанії. Отямившись, вона почула лиш останні Павелові слова і мляво відповіла:

— Я цього не помітила.

Павел ковтнув вина.

За сусіднім столиком офіціант відкорковує пляшку шампанського, його смокінг блищить.

Музиканти нудьгують, самітна співачка за чаркою віскі чекає свого виходу на сцену, порожніми очима дивиться просто себе.

Вино занадто вже холодне.

Враження від концерту сьогодні чомусь швидко вивітрилось, Павела знову оточує буденне, сіре життя, з темних закутків погано провітрюваного приміщення до нього непомітно підкрадається невдоволення.

Марні намагання, і сьогоднішній день обернувся на одну з багатьох невдалих спроб утекти від думок. Останнім часом, — що б я не робив — тренуюсь, граю на фортепіано чи слухаю якийсь концерт, — до всього долучається отой низький тон, що його не можна заглушити, — Лоучани.

Людина може витримати будь-які удари долі, потягне бодай найважчий тягар, але для цього мусить відчувати під ногами міцний грунт, а не тоненький, ненадійний лід.

Музикант вдарив у гонг, пари вертаються до своїх столиків, тих, що не танцювали, зовсім мало.

Тиша. Але не так мовчать люди, в душі у котрих спокій і взаєморозуміння, коли панує згода, можна й помовчати. Несподівана реприза давно забутого неприємного відчуття, ніби вернулись оті далекі ніякові хвилини в кутку кондитерської: Він — гімназист, й од збентеження в нього змокріла спина, а Вона, опустивши очі, кришила замазаними чорнилом пальцями тістечко.

Спогад двадцятип'ятирічної давності.

Проте переживати збентеження в кінці життя неприємніше, аніж на його початку.

В кінці? Які дурниці — нам з Марією ще далеко до кінця! Тільки... можливо, тільки минуло захоплення.

Одинадцять років. Що робити, чого уникати, аби стосунки між двома людьми лишались такі ж палкі й безпосередні, як у молоді літа? Обминути писані закони набагато легше, аніж оті ніким не сформульовані, і найтяжче обійти найжорстокіший з них.

Закон утоми...

Навпроти сидить Марія. Безвольна й сумна, вона знову в усьому залежить од мене. Оце і є мета моїх давніх таємних бажань? Тріумф над людиною — це вбоге щастя, котре може тривати щонайбільше день, але тріумф над власною дружиною межує з підлістю. Навіщо така перемога, коли душу точить сором?

Звісно, я можу втішатися тим, що винен в усьому лихий випадок, нещастя. Марія, з її уповільненою реакцією і втратою пам'яті, з її апатією, науці вже не дала б великої користі. Вона упокорилася саме з цієї причини, чи, може, тому...

А що, як вона принесла цю жертву заради мене? Деяких запитань ми не можемо поставити навіть найближчій людині; тож, мабуть, я ніколи цього не з'ясую, і тим дужче мене це непокоїтиме.

І все-таки... Ота незначна подія, що сталася тиждень тому.

— Взяти квитки на Ковальського?

— Коли хочеш...

Коли хочу. Знову: коли хочу. Якби я сказав, що візьму квитки на карусель, може, вона пішла б кататися й на каруселі. На кухонному столі поряд з мискою, в якій сходить тісто, лежить розгорнутий журнал, Марія стерла з нього долонею борошно — американський місячник «Вірусологія».

Звичайно, нічого особливого в цьому немає; тільки чому ж відчув він тоді неприємний холодок під грудьми?

Зараз вона сидить навпроти нього — спокійна, коректна, неговірка, байдуже, без жіночого скепсису, оглядає гарну співачку на сцені.

Я здобув те, чого хотів. Жодному організмові не личить мати дві голови, жодній інституції, і родинній також. Наша сім'я знову має одну голову, як це ведеться з давніх-давен. Чому ж тоді мене гризе болючий сумнів: а що, коли вся ота покора, самовідданість, примирення...

Звичайна собі оболонка, свого роду захисна броня?

Вулкан, довірливі люди гадають, що він згас і тепер безпечний, слабка, тоненька цівка диму вже нікого не лякає.

Та хіба світ не знає пробуджених сопок?

В руці у Марії сигарета; спокійно підносить вона її до рота, механічно струшує попіл. Руки в неї ніколи не були надто вже пещені, лак на нігтях майже зовсім облуплений, бо ж вона мала інші інтереси, але тепер одразу впадає в око, що вона сама веде хатнє господарство. Бозна-чому останнім часом Марія стільки поралася в кухні. Може, це свого роду демонстрування душевного болю, мовляв, нехай усі бачать. А навіщо цілилася так високо?

В Павеловій душі заворушився жаль, схотілось принаймні торкнутися долонею її руки, здається, така звичайна річ, така дрібниця, а я не можу цього зробити. Чи тільки тому, що жалість не замінить кохання? І все-таки — щоб по-справжньому кохати когось, треба водночас і трохи жаліти його; непогрішних людей не можна любити...

Може, я один із тих, для кого досягнення мети є водночас початком розчарування?

Ольга.... За все це винагородить його Ольга. Тільки хто мені дав право?.. Не треба докладати якихось зусиль, звичайний клапан для регуляції психічного тиску і настрою, звичайна компенсація... Від самого початку ніби сполучені посудини: в одній — Маріїна непокірність, у другій — Ольжині сподівання. Хоча нині Маріїна непокірність уже давно на нулі.

— Не болить голова?

— Ні.

— Потанцюємо?

Танго, танець мусить бодай хоч трохи хвилювати обох, а натомість на Павела насіла страшна нудьга. Того, що партнери пригортались одне до одного, щока до щоки. Того, що Марія нічого не випила — її повну чарку він побачив у просвітку поміж парами на їхньому столику. Від її байдужої руки в його байдужій долоні. Від знайомого, надто знайомого запаху її волосся, що вже не хвилював його. Святий боже, хоча б танок розворушив їхні почуття, бо інакше це якась холодна, пуста формальність.

Де ми опинились, ми обоє, що колись мали крила? І через що? Хіба Марія винна, що від неї лишилась одна тінь? Нехай погас в душі у неї вогник, та хіба це справедливо, щоб водночас погасла і моя жага?

Павел удає, ніби музиканти вже закінчили грати, й вони ідуть до свого столика під час короткої перерви поміж двома танцями. Марія нічого на те не сказала, не виявила ані жалю, ані радості.

І знову глуха мовчанка за столом, та й коли вони розмовляють, нічого, власне, не міняється — хіба розмова про ніщо може схвилювати його або її? Ми обоє науковці, тож я міг би спокійно, об'єктивно проаналізувати наші стосунки, шляхом логічних міркувань знайти причину...

Маріїн нещасливий випадок і мої неприємності — чому це нас не зближує?

Лоучани, до всього ще думки про Лоучани... Ота поховальна урна з виїмчасто-бугорчатим орнаментом, характерним для четвертого століття; в могилі давнішого періоду кераміка з такою оздобою не повинна бути.

Тільки що ж тут спільного з Марією?..

Звісно, я не поділився з нею своїми думками. Коли людина розповість кому-небудь

про свої муки, тягар на душі ніби легшає, і все-таки він приховав од Марії свої сумніви. Вони нагадували непомітну для простого ока пухлину, котра, однак, дедалі розросталась: брехати доводилось чимраз частіше; навіть середньовічний в'язень на якийсь час міг забути про прикуте до ноги ядро, проте це не означало, що він звільнився од нього.

Як потрапила в могилу поховальна урна, що належить до іншого періоду?..

Але свою теорію про слов'янське походження лугів я не дам спростувати. Навіть коли б мені довелося відмовитись од лоучанських речових доказів, моя теорія живе і далі житиме... Бетховен мав рацію: творець може переступити усталені канони і в своєму творі втілити власний своєрідний світ, навіть наперекір усім громадським і часовим нормам.

Клевар, Бразділ та інші, ота їхня відсталість і обережність, для всього без винятку їм потрібні матеріальні докази, але ж їхній застарілий, віджилий метод досі тільки гальмував вивчення зв'язків між протослов'янами і нашими історичними предками. Невже люди, що оточують мене, не відчувають своїх праслов'янських зв'язків?! І все-таки Лоучани — лугійське поховання!

Очевидно, нам з Марією бракує міцної основи спільних інтересів. Археологія вже напевно не стане цією основою, а я навряд чи вивчатиму її віруси.

Я завжди сподівався, що цією основою буде музика; які ж бо передумови мають декотрі щасливці для багатого на емоції спільного життя—Шуман писав свій чудовий концерт для фортепіано для певного виконавця, композитор і геніальна піаністка, його дружина Клара... Шкода, що я — музикант-виконавець, а Марія навіть музичного слуху не має, вона назавжди позбавлена отієї можливості — злетіти, як Дедал, у небо, в надхмарну високість.

Можливо... можливо, мені було б краще, якби основним змістом мого життя була музика...

Знову ці безглузді думки.

Музика... Один з моїх двох світів.

Так, безглузді думки, мені мусить бути сором...

Проте він ніяк не міг відігнати тих думок.

Шлях музиканта-виконавця. Напружена атмосфера, слухачі, затамувавши подих, не зводять очей з рук піаніста, а крім того, до сотень тисяч слухачів звуки доносять радіохвилі. Диригентова паличка втихомирила зал і музикантів, симфонічний оркестр тут лиш для того, щоб сильнішим було враження од виступу соліста. Хвилі оплесків, ніби прибій, рефлектори, квіти, збирачі автографів. Поїзди і літаки, незнайомі міста...

Хоча б один-єдиний раз опинитися в центрі бурхливого виру оплесків — непорушно стоїш собі, скромно похиливши голову, й од хвилювання аж дух забиває!

Ні, в археолога ніхто ніколи не проситиме автограф...

Людей треба було б оцінювати не з того, що вони роблять, а по тому, чого вони домагаються, чого прагнуть. Я розумію, наука не визнає сентиментів і великих задумів, науку цікавлять не особа, а факти і результати праці особи. Але ж я...

Нараз я отямився...

Адже тут, у кабіні нічного ресторану, навпроти мене сидить моя дружина Марія, нас розділяє тільки столик — і все ж вона так далеко, що ми не можемо зрозуміти одне одного.

Колись Павел був за свідка на весіллі у свого товариша, а згодом, через кілька років, він побачив у них вдома пляшечку, корок якої був залитий воском, у ній зберігалась заспиртована квітка орхідеї з весільного букета.

Моя дружина Марія.

Вона гарна і досі. Що ж сталося, чому я ніби оглух? Невже лишилась тільки чудова квітка, котра зберігалась у дев'яностошестипроцентному спирті? Форма лишилась та сама, але барви квітка втратила; чарівні лінії, благородство, але вранці вона не розпускається, а ввечері її пелюстки більш не закриваються; не в'яне, проте і не пахне.

— Ти зовсім нічого не п'єш, Маріє.

— Це тобі лиш здається.

Замість холодної покори в її голосі зненацька забриніли нові нотки.

Тоненька, та все ж зловісна цівка диму з пробудженого вулкана.

«Це тобі лиш здається», — бринить у вухах її металевий тон,— «це тобі лиш здається»...

Маріїні слова враз набули іншого значення.

Щось мені здається... Непогамовний внутрішній дрож. Передчуття? Раптовий страх? Дурниці — підстав для нього немає. Просто сьогоднішній вечір невдалий. Буває. Виспимося — і вранці все постане в іншому світлі.

Вперше за весь вечір вона випила, спорожнила чарку до дна, як п'яниця.

Він поклав руку з сигаретою на стіл, щоб вгамувати тремтіння.

Марія випросталась, підвела голову і, рішуче глянувши йому в очі, спитала:

— Що приготувати завтра на обід? Хочеш, я пошукаю телятину?..

Він розгублено дивився на неї, не знаючи, що відповісти.

Музикант ударив у гонг, саксофон і фортепіанний акорд, взявшись руками в боки, співачка в темпі почала виконувати твіст.

Павел кивнув офіціантові, дістав гроші.

## 4

Дощ тарабанить за вікном по бляшаному карнизу, наче птахи дзьобиками. Погода така, що тільки сидіти в кав'ярні, але Пажоутові якось ніяково.

Прийде, не прийде?

Трохи смішно отак хвилюватись, ніби шестикласник-гімназист перед своїм першим побаченням; тільки ж голоси серця і розуму не завжди звучать в унісон.

Хвилину тому він попрощався із своїм шкільним товаришем, ще в ті часи, йому дали прізвисько — Кудлач; вже кілька місяців вони не зустрічалися, й товариш марно запрошував його до себе.

— Не можу, друже, у мене тут рандеву.

— З ким?

— Хочеш і цю відбити...

Він ще раз посміхнувся в душі.

Анахронізм. Підсвідома іронія.

З жінками я ніколи не вмів поводитися, мабуть, тому кожне з моїх кількох кохань закінчувалось нещасливо; навіть оте моє перше кохання, ще коли ми були гімназистами-шестикласниками, мені одразу ж розбив Кудлач. І досі не можу збагнути, чому воно так?! Нині мені вже однаково, коли людині п'ятдесят три, вона не так боїться любовних розчарувань і жалкує більше за щасливими хвилинами своєї молодості, як за її бажаннями.

Кудлач. Ще в гімназії він кремсав скальпелем жаб. Відтоді, як загоїлася рана після першого нещасливого кохання, вони випили удвох не менше двох гектолітрів вина; коли ненароком вони десь стрінуться, Кудлач годину може розповідати різні смішні історії, а тоді настає час прощатися й про серйозні речі говорити вже ніколи. А потім він надіває гумові рукавиці й для людини, що однією ногою стоїть уже в могилі, зробить усе можливе, ба навіть неможливе.

У п'ятому класі я заздрив йому на срібного годинника з ланцюжком, я такого діждався аж на два роки пізніше. І заздрю йому й по сьогодні: він бачить конкретні наслідки своєї праці, може їх помацати в прямому розумінні цього слова; минає кілька тижнів, і пацієнти, — ще слабі й виснажені, — приходять потиснути йому руку: «Ви витягли мене з могили». Потому вони знову працюють, п'ють, кохають і хоч вряди-годи згадують його добрим словом.

А хто я у порівнянні з ним? Теоретик, оранжерейний науковець, софіст-дослідник; часом я здаюся собі, з усім отим непомітним світом під електронним мікроскопом, завсідником ресторанів поряд із спортсменом, або алхіміком цісаря Рудольфа поряд із плавильником вольфрамової сталі.

Кудлач — дитя Фортуни, проте щастя рідко приходить до людини, котра не бореться за нього. Адже по-справжньому велика медицина — це не просто титул, практика і знання, все це мусить осявати отой вогник допитливого неспокою, оте шосте чуття, яке не можна опублікувати, блискуча фантазія, талант, і водночас — чарівність, чуття гумору...

Гучні слова. Невже я старію, бач, навіть думати починаю в риторичному стилі.

Я заздрив Кудлачу в п'ятому класі й заздритиму до смерті; відчути якусь користь від своєї роботи, бодай один раз у житті зробити щось справді потрібне людям, побачити наслідки своєї праці.

Уже втретє Пажоут дивиться на годинника, і його потроху починає гризти сумнів. Чому вона не йде? Адже часу має досить. Ясно — не хоче. Боїться. Мабуть, відчуває.

Напевне відчуває, вона завжди відчувала, що в кого на серці. Тільки ж не треба було обіцяти по телефону, могла одразу відмовитись.

Підвів голову — перед ним стоїть Марія. Мокрий червоний плащ блищить, тонесенькі силонові панчохи біля кісточок трохи заляпані болотом, видно, вона поспішала. Вже, можливо, місяців п'ять їй не треба було йти кудись у призначений наперед час, тож сьогодні вона напевне поспішала і — запізнилася. Він дивиться на її міцні стрункі ноги в лодочках і знову відчуває оте безглузде хвилювання, здається, така дурниця — панчохи, заляпані болотом на кісточках.

В душі він вилаяв себе за незграбність, коли з шумом підвівся з-за столу; її рука зовсім сховалася в його долоні.

— Що сталося, Франтішеку?

— Нічого. Я проходив неподалік звідси, і мені страшенно закортіло погамувати спрагу з лазурового джерела твоїх очей.

— З висихаючого джерела погано п'ється. — Вона сіла, віджала пасма волосся, що виднілися з-під каптура, щоки їй трохи попідтягувало, й від того вилиці немовби випнулися, зблизька вона вже не видається такою молодою, як раніше. Нараз йому стало жаль Марії — адже сам як правило не помічаєш, як день у день гіршають твоє обличчя і вдача.

Марія розпитує про інститутські новини, Пажоут відповідає. Старого Пейхала ще дужче мучить астма. На Їтчин стілець налили води, але в калюжу сів доктор Махек. Горта мучать страшні сни, бо ходять чутки, нібито професор Конрад буде директором інституту. І таке інше.

— Як ся маєш, Курча?

Вона спокійно подивилась на нього довгим серйозним поглядом.

— Чудово. Варю, вибираю пилососом пилюку, перу. І чекаю.

— Чого? Дива?

Знизала плечима.

— Що значить — чекати? Чекати може солдат атаки або хижий птах на перепілку. Але як може чекання стати програмою, змістом життя?

— Чекаю, може, згодом знайду сенс життя у прибиранні. Знаєш, Франтішеку, яка чудова місія у пилососа. Він очищає світ од бруду, надає йому свіжості й нових барв, увесь бруд він безкорисно вбирає собі в душу, а крім того, ще й видихає чисте повітря. Символ самопожертви. Отже, людина, котра ним управляє...

Тільки тепер вона зняла мокрий плащ, закурила.

— А як ти живеш, Франтішеку?

— Ти ж знаєш. Вино, жінки, коні, час од часу двобої на шпагах. Отой твій нещасливий випадок теж не йшов мені з думки, — зненацька сказав він, не змінивши тону і вибиваючи пальцем дроб об вінця келеха. — Коли тебе ще цікавить — оті твої миші мали лімфоцитарний хоріоменінгіт...

Вона насупила брови.

— Ти не можеш розмовляти про щось інше? Мені стає зле від самої тільки згадки про енцефаліт.

— Я не маю наміру говорити про це, хочу лише сказати, що вид мишей, з якими ми працювали, окрім усього іншого, мав надзвичайну опірність до цього вірусу. І це збило нас з пантелику.

— Чому нас? Адже це я пішла хибним шляхом!

— Але ж ми тебе примусили передчасно опублікувати твої висновки.

— Примусив мене Горт. Тобі це було ні до чого.

— До речі, тебе дуже дивує його поведінка? Ти знаєш, що то таке — товктися на одному місці, як поранений звір, коли йдеться про досягнення власної великої і святої мети?

Марія стривожено глянула йому в очі.

— Гадаю — я це розумію...

Пажоут нарешті знайшов на вінцях келеха належне місце, і йому пощастило видобути потрібний тон. Дехто з відвідувачів озирнувся, і він знову поставив келех на тацю.

— Між іншим, хочу сказати тобі ще ось про що. Я трохи покопався, певна річ, нелегально в твоїй темі. На червонокрівцях твоїх курячих ембріонів я помітив певні зміни...

Марія захвилювалась.

— Облиш це, Марті... — вона зашарілася, розгублено змела зі столу кришки.

«Овва», — подумав він.

— Мене звуть Франтішек, — нагадав Пажоут, і тої ж миті ніби щось стало поміж ними.

Щось нематеріальне, а все-таки світло проходить гірше.

Отже, пам'ять у неї знову відновилася...

Між ними пролягла тиша, інша жінка спробувала б якось усе загладити, але Марія мовчить, що це — норовистість? Незадоволення мною?

Тиша. Лише дощ та вітер приглушено барабанять по шибках.

Отже...

За заплаканим вікном іде дідусь із спотвореним пухлиною обличчям, іде поважно, проте він весь час ніби посміхається піднятим кутиком рота. За віщо, невже ще за Анічку?

Дивна ідея, чому саме зараз я згадав про неї?

Побачив її навпроти себе на місці Марії, свою давню і найпалкішу любов; ось вона лежить у траві на узліссі, смокче якусь стеблинку, мовчки дивиться на нього і не знає, з чого почати; тоді повільно перевела погляд на крони сосен, поміж їхнім гіллям пливе сніжно-біла хмарка, подібна до дельфіна, і раптом він ясно усвідомив, що втрачає її, вони обоє бачать сріблистого дельфіна генген угорі, тіло його вкрилося гусячою шкірою, і він лише чекає, коли вже Анічка скаже про це, а вона потім і справді сказала — те, чого він чекав і боявся.

Замалим три десятиліття, тридцять довгих років збігло відтоді, скільки людей за цей час народилося, добре попрацювало і потім їх поховали; точно вже не можу пригадати, які вона мала очі, але білого дельфіна серед синього неба, що тихо пливе поміж сосен, я чітко бачу й тепер.

На Маріїне щастя, до них, нарешті, підійшов офіціант.

— Чай з молоком, — прошепотіла вона.

— Бікавер, — рішуче змінив він замовлення. — Великі діла не личить вирішувати за молоком.

У Марії такий вигляд, ніби вона бореться з фізичним болем.

— Чому... чому ти так цікавишся моїми справами?

Він глибоко вдихнув повітря.

— Тому що я хочу знати, коли ти знову станеш до роботи?

Блискавка спалахнула в неї просто перед очима. Офіціант відкорковує пляшку, наче фокусник, спритно наливає чарки, Марія злякано слідкує, як ллється темна рідина.

— До плити? — Глянула на годинника. — Мабуть, за годину. Яловичина в холодильнику замерзла, доведеться довго її варити.

— Корейс казав: «Знайшовши слід, треба йти по ньому аж до кінця, бо інакше не варто було вирушати».

— То твій слід.

— Але на твоїх ембріонах! Я маю до біса власної роботи.

— Я вже прийшла до кінця, Франтішеку. А що він поганий — то зовсім інша річ.

— Нікуди ти не прийшла. Склала зброю після першої ж невдачі.

— Не муч мене, Франтішеку...

— Ти сама себе мучиш, поглянь у дзеркало, коли вже тобі все треба розжувати і в рота покласти. Скільки тобі років? І як довго ти хочеш чекати? Ніби ти сама не знаєш історії наукових відкриттів — більшість із того, що заслуговує на увагу, автори винайшли приблизно до тридцяти п'яти, поки їм ще не муляють плечі лаври. Далі відкладати не варто.

— Ні, Франтішеку... Євка знову залишиться без мами; коли я була в лікарні, Мілан почав носити трійки, а одного разу приніс навіть двійку, невдовзі з нього вийшов би справжній хуліган. Аж серце болить, як подумаю...

— У жінок усе вирішує серце. Але ж іноді треба прислухатися й до голосу розуму. Не мели дурниць!

— Я піду додому, Франтішеку, так буде краще.

— Знаєш, що кажуть араби? Тобі дано тільки краплину життя. Тож дивись, зроби усе, що тільки можеш, за цей короткий час.

— Я не араб. І твоя східна мудрість на мене не впливає.

— Араби живуть не на сході. І зрозумій ти нарешті: оті зміни у червонокрівцях твоїх піддослідних курчат, — адже це могло б мати величезне значення для дослідження лейкемії! А крім того, зазирни в майбутнє, скажімо, років на десять уперед. На той час давно буде винайдена вакцина проти енцефаліту. Це означає, що потенціально вона вже й зараз існує, її тільки треба якось реалізувати, ще трохи — і вона остаточно дозріє, як дитина на сьомому місяці свого розвитку, треба лише трохи потерпіти, а тоді допомогти їй з'явитися на світ, і головне — зробити це швидко.

— Я не маю бажання народити ще одну мертву дитину.

— Заради бога, Курча, що може бути страшніше за втечу од відповідальності, — боягузницьку, пораженську, плаксиву, супроводжувану фальшивим пафосом? Я вже наперед закинув Гортові слівце... І, між іншим, замовив також партію мишей зовсім іншої породи. Чудових, відгодованих мишей з державних зерносховищ під Татрами, котрі зроду не чули, що таке енцафаліт!

— Ніхто тебе не просив це робити! Дай мені спокій, я ж не восьмирічна дівчинка, щоб міняти, як ляльки, свої рішення!

— Те рішення тобі підказала депресія, ти по-справжньому тоді ще не повернулась до життя, не здатна була мислити й не відповідала за свої вчинки!

— Це моя особиста справа.

— А твій чоловік не має права... Ти науковий працівник і...

— Що тобі до нього! Я ж не втручаюсь у твої родинні справи!

— То на якого біса я вечорами морочився з усіма твоїми бебехами, надривався замість того, щоб відпочити? Але, видно, тобі на все це наплювати. І якщо хтонебудь коли-небудь перевернеться в могилі, то це Корейс! Чи знаєш, мені навіть плюнути схотілося, та, на жаль, я на людях, у ресторані. Це так по-жіночому: щось накоїти, а тоді втекти додому і корчити із себе бариньку! Пане кельнер, прошу рахунок! А ти біжи додому варити яловичину, біжи мерщій, бо й мені тепер уже на все начхати!

## 5

Ольга йде понад річкою, повертається з Лоучан, тільки-но вона вийшла на луку, як помітила чотирилисте стебельце конюшини, — майже неможлива знахідка серед цієї вмираючої природи. Тоненький плащ не гріє, ноги ковзаються в болоті; куди б його сховати руки? Вже в суботу ми остаточно спакуємо свої речі і hasta la vista [1], могили, adios аж до весни, всі експедиційні групи вже давно повернулися до теплих домівок, і лише Павел ладен був і зимувати тут, йому сприяла довга осінь цього року...

За річкою на тлі холодного неба тріпотить паперовий змій, аж сюди чути, як шелестить під вітром його барвистий хвіст; з низьких, темних хмар, можливо, сипне перший сніг, а різкий вітер доносить з-за лук дим од вогнища. Ользі страшенно закортіло спеченої у приску картоплі, вона не тільки замаже губи, а й зігріє руки; на хвилину їй стало жаль, що в дитинстві вона майже не зазнала отієї романтики, хоча на річці вона навчилась плавати по-жаб'ячому, а камінець у неї чотири рази підлітав над водою, ледь торкнувшись гладіні; колись у піонерському таборі вона кидала камінці краще за всіх хлопців.

Смеркає, діди-землекопи вже залізли в свій фургон, поближче до грубок (в новому житловому бараці у вересні зробили дах, але ніхто не може примусити господарників настелити в ньому підлогу); прийду «додому» і зварю собі гарячу-гарячу каву, вже давно я так не мріяла про неї, зварю трохи більше, ніж завжди, бо ж тре-

[1] До побачення! (*ісп.*).

ба напоїти і Нозара, — нічого не вдієш, відтоді, як Угер призначив його постійним наглядачем на розкопках, він став моїм начальником, а варіння кави в загальнодержавному масштабі стало для дівчат справою субординації.

Вона наближається до поховання, там хтось іще працює, силует вимальовується на тлі похмурого неба, але чоловік той широко розставив ноги і не рухається, ніби скам'янів у тій дивній позі.

Ольга попрямувала до могили, що її тільки сьогодні розкопали, «зовсім скраю ареалу», як каже Нозар, і зупинилась вражена: Павел!

Він стоїть до неї майже спиною — у шкіряній куртці, без шапки — в такий лютий холод! — і розглядає щось на власній долоні. Поволі сховав якусь річ до кишені, а тоді конвульсивним рухом копнув заступом землю і розмахнувся, щоб кинути в розкоп, та в цю мить угледів Ольгу.

— Що ви тут робите?..

Вона враз заклякла на місці. Так він не визвірився б, мабуть, і на непроханого гостя-чужинця — в руках у нього заступ, що він замислив, збагнути важко...

Павел здригнувся, ніби тільки прокинувся, пожбурив заступ і пішов геть — в забрьоханих чоботях, на ходу недбало підняв свій старий плащ і мало не волочить його по землі, не помічаючи цього; Ольга біжить слідом за ним і ніяк не може наздогнати — Павел зовсім не звертає на неї уваги, то чого це я отак смішно, підтюпцем біжу поруч нього, наче жебрак якийсь... Ніяк усе це не вкладається в голові — о господи, невже він хотів засипати розкопану могилу, такого не зробив би жоден археолог, жоден археолог на світі...

Сталося щось лихе, я йому зараз потрібна, хай навіть у цю мить він і не дивиться на мене, ще ніколи я не бачила його в такому стані, досі ніде й ні перед ким він не схиляв голови, а ось зараз іде непевною ходою, зігнувши спину і знітившись; перечепився через камінь, очі в нього як у загнаного звіра. Він, мабуть, і не помітив, що на ходу я взяла його під руку, він не заперечував, проте рука була мов нежива, другою він заходивсь обмацувати кишені, нарешті знайшов сірники.

Ольга хоче допомогти йому прикурити, але їй не щастить — сигарета тремтить у нього в губах, а в неї труситься рука; навіть не подякував їй; неподалік од фургонів він зненацька зупинився, бозна-нащо почав натягати на себе плащ, ніяк не може потрапити в рукава, аж поки вона не допомогла йому.

Розпалила примус, Павел мовчки відмовився від кави й пішов у куток, де на низенькій скриньці лежало кілька глиняних черепків. Вже кілька днів вони лежать там, черепки поховальної урни, оздобленої меандровим орнаментом, непронумеровані, незареєстровані, ані Павел, ані Нозар про них не згадують, і, здається, навмисне не дивляться в той бік, проте вони й досі там лежать, ніхто їх не чіпає.

Ось Павел дістав щось із кишені, якусь мить дивиться на долоню, тоді, ніби остаточно зважившись, поклав ту річ поряд із глиняним череп'ям. Стягнув чоботи і, як був у шкіряній куртці, простягся на своєму складаному ліжкові, механічно загасив об підлогу сигарету і ніби скам'янів.

Нозар, що сидів у кутку за столиком, боязко зиркнув на Ольгу, поправив гніт гасової лампи і, підперши чоло руками, схилився над паперами. Добре, що хоч у фургоні, окрім нас трьох, був іще й старий Гавласек; цією тишею можна просто захлинутись. Повертаючись із лоучанської пошти, вона тішилася думкою, що скоро нап'ється кави, а зараз п'є її без будь-якої охоти, від складаного ліжка в кутку кругами шириться німа тиша, так розходяться на всі боки кола, коли кинути у воду камінь — дивна, тремтлива тиша.

Гавласек підкинув у грубку дров, потому вмостився на нарах і врочисто готується голитись.

Ольга не може далі терпіти такої непевності, вдає, ніби хоче знайти щось серед своїх речей, і йде в куток — поряд із занедбаним череп'ям лежить срібна шпилька, як дві краплі води схожа на ту, що рік тому принесла Угерові славу. Це так звана «шпилька арбалетного типу», може, знання в неї і не дуже глибокі, але ж ці шпильки вона знає добре, бо стільки зробила отих виливків... Нічого не второпаю, хіба це не нова удача, знайти ще одну таку прикрасу?..

Нозар нарешті підвівся, йде з відерцем до джерела, хоч у цьому й немає потреби, можливо, і йому забаглося з кимось перекинутися словом, втекти від отієї тиші довкола шефового ліжка...

Ольга присвічує Нозарові, у світлі ліхтарика на чорній гладіні заяснів, ніби золотий дукат, березовий листок.

— Що воно за черепки лежать на скриньці?

Обережно, щоб не скаламутити воду, Нозар витяг відро.

— Од поховальної урни з меандровим орнаментом. За останні дні це вже друга могила з такими черепками.

— І що це має означати?

Якось невпевнено глянув на неї і заходився нігтем зчищати суху грязюку з рукава.

— Меандр на горщиках — це перше або друге століття.

— А шпилька?

— Якщо її знайдено в тому самому похованні, то й вона не давніша, ніж з другого століття.

Рукою одігнала бридкого нічного метелика, що кружляв навколо ліхтарика. Вони повертаються до бараків, і Ольга хоче допомогти Нозарові нести відро.

— Ніяк не можу втямити, що в цьому поганого...

— А ти зрозумій: Угер пророкував, що слов'яни ховали в Лоучанах своїх небіжчиків, починаючи з другого і аж до п'ятого століття; він доводив це слов'янською керамікою, датованою шпильками, монетами і ще хтозна-якими речами різних періодів. Горизонтальна стратиграфія — це метод, що вимагає міцних нервів: якась одна нікчемна знахідка — і все летить шкереберть, ланцюг розірвано, всьому край.

— Я цього, мабуть, ніколи не второпаю.

— Єзус-Марія ще й святий Йосифе!—Нозар поставив відерце на землю, у світлі ліхтарика він скидався на страховисько з фільму жахів. — Адже коли серед поховань нібито четвертого століття ти раптом натрапиш на могилу, яка безперечно належить до другого століття, то всі твої припущення розвіюються, як дим, ланцюг розвитку більш не існує; ота перша шпилька, знайдена торік восени, не з четвертого століття, усе це речі значно давніші, не кажучи вже про те, що меандр — не слов'янський орнамент!

З-за фургонів долинув звук стартера. Вони занепокоїлись, Нозар прискорив ходу — невже хтось наміряється украсти з сарая машину доцента?

За кермом Угер.

— Їдете до Лоучан?

— До Праги...

## 6

До болю знайома атмосфера, світлі сходи, кожне приміщення має свій запах, а те, в якому минула частина твого життя, пахне для тебе завжди якось особливо. Коридор на другому поверсі, у Марії од хвилювання аж руки холонуть, несвідомо, за звичкою, вона, не постукавши, натискає на ручку дверей.

Марія, запинаючись, просить вибачення — власне, хто з нас двох зніяковів дужче в цю мить?

Звичайно, він уже чув, що вони знову працюватимуть разом, це справді розумне рішення, бо сидіти вдома людині імпульсивній, мабуть, страшенно нудно. Якщо в неї спершу виникатимуть які-небудь труднощі, нехай просто звертається до нього, усе, що буде йому під силу...

Доводиться ще й дякувати за його ласкавість, у вдаваній доброті втопитись можна, мені набагато миліша одверта ненависть.

Це вже не мій кабінет. В кабінеті сліди чиїхось інших уподобань. Пахне димом чужих сигарет. Столик стоїть у протилежному кутку, в око впадає світлий прямокутничок на стіні.

Розгублено витяг найнижчу шухляду столу, ганчір'яний їжачок і засклена любительська фотографія. На ній дворічна Євка, плачучи, змагається із Міланом за паперового змія.

Декотрі Маріїні квіти на підставці біля вікна повсихали, інші взагалі не знати куди поділися.

Гортів кабінет. Сам Горт теж інший, зворушливо, сердечно, запропонував їй сісти у вольтерівське крісло, як закордонному гостеві. Робочий стіл і стілець? Ну звичайно, а от лабораторію... нехай Марія сама вибере, в якій лабораторії їй хотілося б...

Помітив фотокартку у неї в руці, торкнувся оправи окулярів і, за своєю звичкою, зупинив погляд на Маріїному намисті з соняшникового насіння, котре під час її хвороби зробив колись Мілан.

Замість Корейсових «Таїтянок» на стіні висить репродукція Ван-Гогового «Букета чортополоху».

— ...Деяких формальностей обійти, звісно, не можна, певне ускладнення полягає в тому, що ви пішли з роботи за власним бажанням. Як і завжди, говоритиму з вами абсолютно відверто: ви й самі знаєте, що у вас тут не дуже багато прихильників, тож коли б ви знову очолили відділ...

— Але ж його вже очолює Фіндейс!

Горт зауважив, що сказала вона це без гіркоти, ба навіть з усмішкою.

— Ви чули, як тільки-но гупнув камінь? — він красномовно поклав руку на серце, ніби з нього і справді спав тягар. Та за мить чоло йому знову прорізала зморшка. — Звичайно, і зарплата ваша зменьшиться на чотириста крон... Хоч би як хотів я дати вам більше, цього не дозволяє зробити фонд зарплати.

Хто мовчить, той погоджується; коли я ще керувала відділом, то частенько доводила своїм співробітникам, що наукою не можна займатись ані заради слави, ані заради заробітку. Наукова праця мусить бути внутрішньою потребою, покликанням, мабуть, саме так народжувалась музика Бетховена (певна річ, це порівняння я запозичила в Павела).

Гортова рука; пальцем він водить уздовж шнура на підлокітнику свого крісла — зараз він скаже іще щось, не дуже приємне.

— ...У мене до вас є одне прохання:

Бальцар закінчив кандидатську роботу. Пажоут категорично відмовився бути опонентом, каже, що не має на те часу, і коли ви знову в інституті...

Нічого не скажеш, чудовий початок.

— Зовнішнього опонента я вже маю, тепер треба ще когось з інституту — Бальцарова тема найближча вам...

— Але ж я... я ж сім місяців не працювала!

— Фахові знання за сім місяців не забуваються... — Поблажлива посмішка у відповідь на мою не дуже вдалу репліку, зараз він мав право додати: «Коли так, то я дивуюсь, як ви наважуєтеся йти на посаду наукового працівника»... — В цьому є і свої переваги, бо завдяки вимушеній перерві ви поки що не завантажені нічим іншим.

Марія намагається заспокоїтись, ні, я помилилась, звідки йому про щось знати, він прагне спекатися цієї рахуби, та й годі. «Не завантажені нічим іншим...» Хіба можу я сказати, що охоче взяла б чиїсь три роботи, аби не брати Бальцарової! Категорично відмовитись? Але ж Горт, зрештою, повівся великодушно... Я сама втекла звідси, покинула роботу, ані на мить не замислившись, що буде з відділом, з їхньою проблемою, Горт міг би мені делікатно показати на двері. А йти умовляти Пажоута я теж не можу, саме до нього не піду нізащо...

— Вам потрібна буде лаборантка. Хочете знову Їтку?

— Якщо можна, когось іншого.

Марія сама тягне коридором стіл—скільки ще довелося б чекати, поки знайдуть того робітника? Різко скрипнув стіл, черкнувши об плитку, Їтка на ходу затулила руками вуха, але Марія не бачить виразу її обличчя: ця жінка вже не може мною командувати, вона взагалі вже не буде командувати!

В допоміжній лабораторії, якою мало хто користувався, ніде й повернутись — може, мене навмисне посадили в колишню Штисову комірчину? Та ні, не треба бути такою вразливою і підозріливою. Завтра все буде інакше, бо сьогодні я для них усе одно, що тимчасовий атракціон, а за кілька днів знову стану явищем буденним, загублюся в натовпі...

Вікно виходить у тихий двір. Чотири облицьовані кахлями стіни, Гансенова шафа, центрифуга, робоче місце, поличка із склом, термостат — навіть для вішалки тут містинки не знайдеш!

Почуття невпевненості, наче вона ще зовсім новачок.

Знову починати все наново. Я вибилася з ритму, давно не тренувалась, а це не дрібнички, хіба може гімнастка, у котрої сім місяців нога була в гіпсі, просто і легко скочити на бум й одразу брати участь у змаганні? Однак — я і раніше ні з ким не змагалась...

Знову запрягтись у роботу, як кінь, і вже не зупинятись; одне слово, відступати нікуди, тепер я ніби альпініст на стрімкій скелі, для якого немає дороги назад. А що, коли хвороба надовго позбавила мене здатності інтенсивно працювати? І як до мого рішення поставиться Павел?

Мабуть, про все я мусила сказати йому заздалегідь...

Затхле повітря й запах хімікатів, хтозна-скільки тут не провітрювали...

Перед нею і досі голий стіл, і в ньому, крім ганчір'яного їжачка, кандидатська праця. Кепське сусідство. Логічний початок — у перший же день читати цю працю; Марія бозна-чого боїться розкрити дисертацію. А може, її побоювання марні?

Нізащо не треба було погоджуватись писати той відзив. Що б Горт не казав. А тепер я в ролі Мартінового не безстороннього судді. Яка іронія — в ролі старшої, мудрішої наставниці-коханої!

Старшої. Це слово мало б звучати для неї неприємно, та їй чомусь байдуже.

Я — азартний гравець...

А крім того, він мені потрібен. Його оптимізм, його заразлива безтурботність, отой зовсім інший світ, у якому людина живе вільно, без жодних пут; саме йому, більше ніж Пажоутові, хай це звучить несправедливо, я завдячую знову здобутою свободою.

Я скривдила Франтішека, а він же до мене ставиться чи не найкраще...

Що це, прагнення спокутувати перед самою собою ту кривду, чи нагода втекти бодай на короткий час з тісної комірчини?

— Привіт, воскресле Курча, ну, як себе почуваєш поміж нас?

— Поки що як голий серед колючок. Стільки очей на тебе дивиться — ото було про мене балачок.

— Коли десь сходяться більш як двоє людей, неодмінно виникають плітки. Ти ж, мабуть, не сподіваєшся, що люди плескатимуть язиками про чесноти, якими ти обдарована; звісно, вони говорять лиш про ті, яких тобі бракує.

Пильно оглянув її з ніг до голови.

— А тобі це не вадить, ти навіть помолоділа...

Неприємно відчувати, як ти мимоволі починаєш червоніти. Мабуть, він ні на що не натякав, адже він мій приятель — і все ж одразу став якийсь чужий... Яке, власне, серце жорстоке, коли тобі стає близькою одна людина, то водночас наче віддаляються інші, можливо, навіть кращі люди.

Серце має свою власну, несправедливу шкалу цінностей, і щастя його в тому, що воно споконвіку підсліпувате.

Франтішек, дужки зморщок під очима, подібні до маленьких мішечків кенгуру; який він старий і стомлений порівняно з Мартіном... Зате поводиться, як і раніше, спокійно і впевнено, людина кваліфікована, здатна зафіксувати все побачене і утвердити будь-які цінності. А що він і досі не вразив світ жодним ефектним відкриттям, то байдуже, все одно він на голову вищий за всіх інших.

І ось вона знову сидить за своїм обдертим столом; ще жодне починання у моєму житті не було таким тяжким.

Втрата віри у свої сили, звичайно, але ж це не єдине зло...

Ніж у спину, і саме тоді, коли Павел опустився мало не на самісіньке дно...

Та ні, я надто все драматизую, моє повернення на роботу — ніякий не підступ...

А Мартін? Тут справи гірші. Надія на те, що все влаштується якось само по собі. Чому я не бачу виходу?

Скільки всього ми пережили з Павелом...

І навіть не спробувати подати йому руку... Адже тільки в останні лихі місяці я не бачу тих рис його вдачі, якими колись так захоплювалась, позитивні якості можуть вкритися пліснявою, але зникнути зовсім так швидко не можуть...

Чи, може, вони існують, як і раніше, тільки я не здатна вже розгледіти їх?

За спиною в нею гучно грюкнули двері.

— Даруйте, я гадав, що тут усе ще хазяйнує пані Буріанкова, хотів позичити в неї фенолу...

А яким поглядом окинув Штис захаращену лабораторійку, отой його тон, ледь стримуваний тріумф, коли він дивився на свою колишню начальницю, що тепер сиділа за його старим робочим столом!..

Нічого особливого не сталося — то чому ж цей півхвилинний візит так вразив мене?

Самотність і тиша, лишивсь тільки димок Штисової сигарети, а злість чомусь ніяк не вгамовується, хотілося наперекір усьому щось робити, діяти, і Марія хапається за це почуття, як поганий плавець за прибережні кущі, і пнеться вгору, щоб якось видряпатися на твердий грунт. Нікчемний епізодик — і саме він зробив корисну справу, як каталізатор, що випадково вдало прискорив реакцію, надав мені рішучості, ніби тільки сьогодні вранці я вийшла з лікарні і знову почала відкривати для себе світ; може, саме зараз, кілька хвилин тому я подолала мертву точку, звільнилась од тривалого смертоносного закляття.

Корейс! Мабуть, я завжди відчуватиму борозну, що він полишив по собі, нічого надзвичайного, нововинайденого, і все ж на його принагідно розкидані слова ще й сьогодні можна спертись, як на поруччя понад прірвою: людина не повинна стояти на одному місці, зупинишся — почнеш сунутися назад і втрачати силу, бо силу людина зберігає, лиш коли йде вперед, і позбутися більшості недуг вона може тільки тоді, коли здатна на рішучі дії...

Сім місяців; ця добровільна стерилізація була помилкою, безглуздою жертвою, людина мусить аж до кінця прагнути пізнати саму себе, бо тільки в такий спосіб вона може зрозуміти і довколишній світ...

Солдат, приречений на тривалу, згубну бездіяльність, якому, нарешті, прочитали наказ про наступ.

Наплив егоїстичного, безоглядного щастя: знову мати змогу боротись! Дарма, що, може, ніколи я не знатиму щастя навального наступу і перемоги, так воно вже ведеться в нашому ділі: надто складні взаємозв'язки здебільшого виключають можливість точно визначити момент відкриття, і успіх у нас ніколи не скидається на сліпучий спалах блискавки.

Ні, ніякої трагедії, тільки попереду знову тижні і місяці буднів, упертих і наполегливих. Невіри в чужі слова і віри у власну працю.

Адже це неправда, що я повернулася в інститут заради...

Він лише...

Отой важливий для мене день. Дзвоник, такий, як і десятки інших, але бозна-чого він раптом схвилював її — Мартін у дверях.

— Якщо гора не йде до Магомета, то...

Інший, рішучий і серйозний вираз обличчя, не знаю, чому любов не уживається з веселістю, любов в основі своїй серйозне, ба навіть трохи патетичне почуття...

Безцільна мандрівка мокрими схилами, пожухле листя під ногами, ніяк не можу пригадати, де ми тоді ходили, та й хіба не однаково.

— Навіщо ви прийшли?..

— Ви це чудово знаєте. Адже і ви чекали.

— Неправда, я взагалі про вас не думала.

— Мене можете обманювати, тільки ж не себе...

— Не розумію, про що ви говорите, і чому я тут з вами...

— Найважливіше те, щоб ви нарешті усвідомили: шлях, на який ви стали, веде назад, до ізоляції, в якій жінки перебували тисячоліття. Ви хочете переконати себе, що мріяли про життя, обмежене плитою, овочевою крамницею, теплими пантофлями та вечірніми телепередачами?..

— А чого домагаєтесь ви, тільки щиро:

щоб я не змарнувала своє життя, чи щоб я була десь поблизу?

— Ніхто, — і ви також, — не має права на психічне самогубство. Осетер не може жити в болоті, а сокіл — у клітці.

— Клітка заважає птахам, котрі ще мають крила.

— Ви не похитнете мого переконання...

— Що ви, власне, знаєте про мене?

— Небагато. І все-таки дещо знаю: ви ще й досі тут, і ви все можете, й не тільки у своїй професії. Я певен також, що саме я виведу вас із цього зачарованого кола непорозумінь.

Ота його самовпевненість, їй завжди в таких випадках хочеться присадити надто зарозумілих молодих людей — але звичний нищівний тон не вдався їй.

Темно-синя мряка, потім холодний вечірній дощ, крижані руки і мокре пальто.

— Куди підемо?

І знову самовпевненість:

— До мене, куди ж іще?..

А сьогодні...

Сьогодні день остаточного визволення.

## 7

— Товаришу доцент, можна мені йти?

— Будь ласка, Ольго.

Він ще побачив її гарні ноги, коли вона зачиняла двері, і знову запала тиша.

Навіщо цей офіційний тон, адже ми тут були тільки вдвох. Втім, чого я дивуюсь?

Оте її запитання ніби мало символічне значення.

Кепсько, коли людина покладається на волю випадку. Закон серії невдач?

Чому навіть повсякденний робочий контакт з Ольгою часто викликає якесь невдоволення?

Раніше я не зважав на всілякі дрібниці, найважливішим для мене була моя праця, а все інше відходило на задній план...

Нараз він усвідомив, що іронічно посміхається.

На столі папка з паперами, перед ним недописана сторінка.

Вже кілька днів лежить ця сторінка, чекаючи, щоб я дописав її. Та чи допишу я її взагалі?

Сумно думати, що його докторська дисертація так і лишиться незавершена, обірветься на сторінці 126...

Хтось іде коридором, знайома хода. Стукіт у двері, не дуже сильний, але енергійний, упевнений.

Марія!

— О, рідкий гість, ну що ж, сідай у нашій хаті...

Поцілував її холодну руку. Мовчазне запитання.

— Я прийшла тому, що в Євки, власне, немає пристойного зимового пальтечка. А погана мама ходить у шубі. Оце хотіла щось їй купити, та нічого не знайшла.

Щось не дуже віриться. А може, я помиляюсь? Мабуть, я стаю надто підозріливий.

— Я нагледіла маску для підводного плавання, Міланові на день народження.

Одвела очі від Павелового робочого стола.

— Якщо не купимо її зараз, весною не буде.

Марія підійшла до вікна, застромила палець у дірку в шторі.

— Шкода, що тут немає голки й нитки...

Бідолашна Марія. Хазяєчка — ця роль не для неї, хоч би як ми того хотіли. Мене й досі мучать докори сумління, коли подумаю про це.

— Ти, мабуть, змерзла, чим тебе почастувати?

— Якщо у вас є чай...

Розмова ні про що. Зустріла знайому, котра збирається їхати з чоловіком-лікарем на рік до Тунісу. У Євчиному дитсадку знову нова директорка. З Крконош написали, що в них на півроку уперед уже все зайнято.

А папери на Павеловому столі наче магніт, на котрий вони б і раді не звертати уваги, але...

Довга мовчанка, у якій явно щось визріває.

Марія гріє долоні об чашку, тоді якось боязко питає:

— Як твій рукопис, Павеле?..

Він ураз насторожився, проте змусив себе байдуже знизати плечима.

— Пишу. Посувається потроху...

Її долоні усе ще міцно стискають чашку, наче хочуть розчавити її.

— Я знаю.

— Що ти знаєш?

Уважно подивився їй у вічі, і нейтральна атмосфера враз стала не нейтральною. Двобій поглядів. Павел не витримав.

— А що, коли б ти від усього цього трохи відпочив, — промовила вона вже іншим тоном. — Ми таке перевантажене покоління...

Навала німих запитань. Чого вона, власне, прийшла? Втішати мене? Усе, що завгодно, хай навіть зненависть, аби тільки не жалість!

— ...Я розумію, тобі навряд чи дадуть позачергову відпустку, але зроби принаймні перерву в роботі. Попрацюй якийсь час над зовсім іншою темою...

Знайомий шум у вухах дедалі дужчає...

— Виходить, і ти вже сумніваєшся в Лоучанах...

Я сказав «у Лоучанах», але ж вона сумнівається в мені!

Її мовчанка жорстокіша за ствердну відповідь. Що це? Бере реванш за свій програш? Прийшла, щоб у такий спосіб помститися? І саме в інститут?

— Ціную твою добру волю, Маріє, але справи, що стосуються мого фаху, досі я завжди вирішував сам...

Марія зблідла, навіщо я так, а що, коли вона справді...

— Я це знаю, Павеле. Я прийшла не задля того, щоб повчати тебе, проте свою думку можу мати, чи не так?

В сусідній кімнаті замикають двері, в коридорі чути стукіт Ольжиних каблучків. Він рознервувався.

— Між іншим — яку думку?

Марія щось розмірковує, а Павелові здається, що той стукіт ніколи не вщухне. Його погляд на мить зустрівся з Маріїним, вона, мабуть, здогадалася — дурниці, адже тут працює не одна жінка, і крім того, він знає, про що Марія зараз думає; оті жіночі кроки наче допомогли їй перебороти нерішучість.

— Я гадаю, що справді великі відкриття, мабуть, планувати не можна, так само як я, скажімо, не можу запланувати добрий вчинок...

— Дякую, Маріє. Дякую тобі... Я розумію, нелегко з лабораторії перейти раптом до плити, але ж я тобі... — Другу половину фрази Павел проковтнув, отой її вираз обличчя — то не обурення, то щось інше, мені навіть забракло рішучості кинути їй у вічі ще одну грубість.

— Це вже минулося, Павеле. Я... Сьогодні вранці я знову повернулась до лабораторії.

Наче грім з ясного неба.

— Як... тобто як? Не розумію...

— Повернулась на своє місце в інститут.

Перша паніка після оголошення війни, поспішна мобілізація сил опору.

— Але ж ти сама покинула роботу, казала, раз і назавжди...

Ніби хтось інший пасивно вимовляє безсилі, приглушені слова — що це діється, чому я не грюкну кулаком по столу як мужчина?..

— Он чого ти прийшла...

— Ні, не того, Павеле. Про це я могла сказати тобі і вдома, для мене це було б навіть вигідніше, адже діти — то свого роду захист...

І знову рот кривиться в іронічній посмішці.

— Від контратаки грубого чоловіка...

— Знаєш, Павеле, може, нам слід поговорити по щирості, як ми це робили колись.

Сидить виструнчена, наче в неї скам'янів хребет.

— Про що ти хочеш зі мною говорити — адже ти дієш за моєю спиною... Вирішуєш без мене такі важливі для нас обох питання...

— Я більше так не могла... Ніщо в світі не перешкодило б мені, і ти вже давно зрозумів, що то була помилка, вступ до монастиря здебільшого бував помилкою і часто обертався на повну протилежність святим намірам...

— Отже, я, як та жорстока мати, котра егоїстично офірувала сина господу богові — тільки стать у даному випадку змінена... — майже надлюдське зусилля — спокійно, спокійно, не можна давати волю гніву, бо коли гніваєшся, то одразу забуваєш про будь-які принципи і говориш тільки про себе.

— Хто до цього доклав рук? Пажоут?

Набрала повні груди повітря.

— І він, Павеле. Частково й він. Допоміг мені зрозуміти, що...

— Він не має права втручатися в мої справи! — процідив крізь зуби Павел.

Перед очима в нього усе попливло.

— Але ж це, мабуть, трохи й мої справи, Павеле...

— Як романтично: рицар-визволитель...

Марія з усієї сили зчепила руки на колінах, аж пальці побіліли.

— Свобода даром не дається, коли вже ти почав про це мову. Я звільнилась сама, а все інше — то тільки імпульси. Звільнилась уже в ту мить, коли по-справжньому усвідомила страшну небезпеку: в міру того, як я починаю звикати до високої домашньої діяльності без жодних духовних інтересів, поступово змінюється все моє розуміння життя. Шкала цінностей... Людина непомітно починає вступати в контакти з речами тісніше, аніж з людьми, а турботи про Євчині гольфи і телятину на неділю витісняють проблеми, якими живе навколишній світ...

Від Маріїної забутої в попільничці сигарети затлівся інший недопалок, дим ішов прямо Павелові в обличчя, і він сердито погасив обидва. В роті терпкий, сухий присмак невдячності, в чому вона намагається тут звинуватити мене, адже я ні до чого її не силував?..

— Чому ти, власне, заперечуєш проти мого повернення на роботу? — вона була простягла до нього руку, але він ігнорував цю спробу примирення, і Марія збентежено забрала руку.

— Можеш вважати мене старомодним, але створення домашнього затишку, пере-

дусім для дітей, — я вважаю це основним покликанням кожної мами...

— Невже кожної? Без винятку?..

Ще б пак, тепер я все-таки почую про обов'язок людини по відношенню до свого таланту — помовч краще, не давай нагоди нагадати тобі, куди тебе одного разу вже завів твій талант... Ні, можеш не хвилюватись, ти чудово знаєш, що я не принижусь і не почну перелічувати твої недоліки, як хлопчак, котрий сперечався-сперечався з товаришем, а тоді аж битись кинувся...

— Нам це просто непотрібно, Маріє. Я ще можу прогодувати сім'ю сам... — І тут же гостра злість на самого себе — ледве обійшов один риф, як одразу наскочив на інший; цього жалюгідного міщанського аргументу Марія мені не подарує.

— Невже я коли-небудь працювала заради грошей? І ти мусив би вже зрозуміти, що я зовсім не маю наміру суперничати з тобою...

Кров ударила йому в голову. Он воно як... Якийсь нікчемний журналіст сформулював би це так: маску зірвано з обличчя. Я справді почервонів, чи це мені тільки здається?

— То ти гадаєш, що я боюся сімейної конкуренції?..

Марія несвідомо відкриває і закриває свою сумочку, оте аритмічне клацання бляшаного замочка — зараз єдиний звук у Павеловім кабінеті, в усьому старовинному будинку, ачей і в усьому їхньому дивно напруженому світі, недобрий звук, що заміняє спокутні слова.

— Я не сліпа, Павеле, — нарешті промовила Марія, — хоч ми ніколи й не говорили про такі речі...

— Про які речі? — запитав він і холодно глянув на неї.

— Невже ти справді гадаєш, що я про тебе нічого не знаю, раз ти сам нічого не кажеш? Озирнися назад, за нашими плечима лишилося багато такого, чого нам несила забути, його справді немало, отого гарного. Воно обох нас до певної міри зв'язує — тож кожному з нас треба прислухатися до думки іншого...

Павел глибоко зітхнув.

— Кажи, я слухаю тебе. Останнім часом удари посипалися на мене з усіх боків, на один більше чи менше...

— Попередній іронічний тон тобі личить більше, ніж оця мученицька поза. Невже ти не можеш збагнути, що... що я справді не для цього прийшла?

Чоло їй перерізала знайома зморшка, що з'являлася завжди, коли вона не могла висловити, що в неї на серці.

— Кажу тобі ще раз: начхай на все, відпочинь, почни якось по-іншому... Важко мені про це говорити. Сама я не скуштувала, що то таке — лаври, хіба що у підливі до зайця, але ж лавр однаково гіркий, незалежно від того, чи людина ще тільки прагне до нього, чи вже пожинає його...

— Я не розумію, що, власне, ти хочеш приписати мені. Ти не археолог і не можеш розібратися в цьому...

Здавалось, і її добра воля вичерпалась.

— В археології напевно ні, але в дечому, мабуть, можу розібратися. Скажімо, в тому, що в науці нічого визначного не можна добитися, якщо працюєш заради слави чи вигоди, або з бажання перемогти суперника...

— Я слухаю, це цікаво.

— Деякі слова важко вимовити, навіть коли друга сторона хоче їх почути. Може, я помиляюсь, можливо, навіть кривджу тебе...

— Зроби ласку, я слухаю.

— Стерпиш щиру правду?

— Думаю, вже стерплю будь-що.

— Знаєш, Павеле, що мене в останні роки найбільше мучило? Ота непевність: чи ти справді кохав мене, чи взяв як декоративне доповнення до твого становища? Хотів мати рівноцінну партнерку чи запопадливу і покірну прихильницю твого таланту? Чи, може, передусім хотів кимось керувати, комусь подобатися або, зрештою, над кимось тріумфувати?..

Це вже, мабуть, занадто, яке вона має право, звідки оця самовпевненість, зверхність. Як вона зі мною розмовляє, і це моя дружина? Але ж її слова вимагають такої ж сильної відповіді...

— Облиш уже ту сумочку, бо зовсім поламаєш замок, — несподівано для самого себе пригнічено мовив він і враз відчув незадоволення самим собою, важкий тягар утоми, розчарування. Підозра, видно, дедалі зростала, наче грозова хмара; чи я й справді думав, що її талант — лише її власна ілюзія, з мого ставлення до неї справді проглядала великодушність людини, котрій ніщо не загрожувало, поблажливість учителя до учня; наші стосунки розвивались за принципом, що щасливий радо віддає трохи щастя й іншим, але доти, поки успіх інших не переважить його власний...

Не знаю, зараз мені про це судити важко, може, я взагалі себе не знаю...

— Спершу ти сказала, що в нас за плечима лишилось багато хорошого. Тепер ти, мабуть, забереш свої слова назад?..

— Я не відмовляюсь од сказаного, бо ніколи не мала тебе за ангела, можливо, я сама маю ще більше хиб, аніж ти, хоч і зовсім інших. А щодо мого візиту... Мої слова можуть тебе боляче вразити, та людині часом конче потрібно розібратися у власних сумнівах, перевірити саму себе.

— Щось я не дуже второпав.

— Тоді скажу по-іншому: що лишилося з того, що мені завжди подобалося в тобі.

— Це... це вже справді сказано ясно... — глухо озвався Павел після тривалої паузи.

У мене ж немає жодного логічного аргументу, який я міг би висунути проти її рішення повернутись на роботу, подумав він. Але ж не можу я отак просто капітулювати, де ж тоді мої принципи?

Відсунув шухляду, поклав у папку рукопис своєї наукової праці.

— А що ти зробиш, коли я скажу, що я незгодний, принципово проти?..

Глянула йому просто у вічі, і замість збентеження у її голосі забриніли смуток і відчуження.

— Пізно, Павеле. Я вже не можу поступитись, не дозволю відібрати в мене мою мету, бодай цю маленьку мету, коли вже не судилося піднятися вище...

Але в дечому я переконалась: інакше зробити я не могла...

## 8

Вже третій день Павел чекає в Лоучанах Нозара, двічі телефонував до інституту, але Клевар як крізь землю провалився, його раз за разом кудись переключали, насилу він упіймав Бразділа. Що там діється в інституті? І чому Бразділ відповідав якось стримано і непевно?..

До кінця тижня лишилось всього два дні, тож найкраще буде все це з'ясувати на місці.

— Нозар поїхав до Ліповца, — сказала Ольга і якось дивно глянула на нього.

Ліповец — звичайнісіньке кельтське городище, нічого особливого, але що там робить Нозар, співробітник мого відділу? Що воно за порядки запроваджує в інституті Клевар?

Одразу перейшов у контрнаступ, коли Павел заперечив проти того, щоб його людьми розпоряджались без його згоди.

— Це добре, що ти прийшов. Маю до тебе серйозну розмову. Недавно ми з Бразділом говорили про Лоучани...

— Мабуть, скаржився на мене?

— Не розумію, чого ти сердишся, адже він твій опонент. А крім того, що не кажи, секретар парторганізації...

Ображений Павел мовчки, холодно чекає.

— Скажу прямо, без зайвих вступів: останнім часом у мене склалось таке враження, що ти неекономно господарюєш у Лоучанах.

Мовчання.

— Може... може, б ти висловився точніше, товаришу директор?

Але головне уже сказано, нерішучість подолано. Тепер вітер надув Клеварові вітрила, і його вже не зупиниш.

— Інакше кажучи: наукові результати не відповідають коштам, які вкладаються в цю справу. Спеціальна дотація давно вичерпалась, тепер завишені витрати не виправдують себе.

Колись це мусило статися, він знав, що це станеться, вже невдовзі після того, як Марія повернулась до інституту... Цього року весна рання, але земля ще й досі не розмерзлась, жодна група ще не починала розкопок, а тим паче в такому масштабі; звичайно, ота електролінія коштувала великі гроші, проводили її ще взимку, зате тепер можна копати до пізнього вечора і користуватись транспортером...

— В нашій спеціальності часом треба мати терпіння, хіба не так?

— Я не виявляв би нетерпіння, якби мене хтось переконав, що все це не марно. Досі ніде й сліду не знайдено отого твого поселення. Воно може лежати де завгодно, за сто метрів од могильника, а може, й за кілометр. Ти що, копатимеш навмання, поки не знайдеш його? А якщо взагалі не знайдеш? Що я тоді скажу іншим: кошти на їхні роботи проковтнули Лоучани?..

Павел поволі піднімається на третій поверх, голосніше за Клеварові закиди у вухах у нього й досі бринять його власні слабкі аргументи — він, такий вмілий оратор, і оте непереконливе базікання про власну віру, яка грунтується на передчутті, майже переконанні, що тільки в лоучанському поселенні будуть, напевне будуть, мусять бути якісь докази, котрі реабілітують його гіпотезу...

Куди поділася ота промовиста переконливість його аргументів, логіка при побудові гіпотез, які майже завжди підтверджувались?

Клевар, ніколи я не сприймав його всерйоз. І тепер я не можу відбити його напад?

І знову отой гидкий наставницький внутрішній голос, отой непроханий об'єктивний мораліст: на підірваному фундаменті важко збудувати надійну лінію оборони, якщо ти не шахрай або пройдисвіт...

Над уламками урни за столом сидить Ольга, безпосередній свідок останніх його невдач.

І враз він втрачає звичний самоконтроль.

— Це ви доповідали Бразділові? А чи не забули чогось?

Вона зблідла, і коли Павел проходить повз неї до себе в кабінет, зачудовано дивиться на нього. А коли згодом вона мовчки принесла йому пошту, очі її були ще запухлі од сліз, проте він не знайшов у собі сили вибачитись перед нею. Боже, як я ставлюсь до неї, адже я завжди був чемний

з жінками, може, навіть занадто, колись на факультеті товариші кепкували з нього, мовляв, йому б ще напомаджені вуса...

У дверях широке червоне Бразділове обличчя.

— Йдеш від Клевара?

— І не думав. Я з ним із самісінького ранку не говорив! — Здається, він зрозумів і миролюбно усміхнувся. — Але до тебе. Щоб не склалось враження, нібито я робив щось за твоєю спиною. Недавно я розмовляв не тільки з Клеваром, але й з робітниками, що працюють у Лоучанах.

— Отже, все-таки за моєю спиною.

Бразділ широко розставив ноги.

— Слухай, хто ти, власне? Мужчина, чи вразлива фіфа? Робітники приходили до мене з приводу деяких партійних справ.

Крізь прочинені двері в суміжній кімнаті Павел угледів Ольжині змучені, заплакані очі. Завтра принесу їй кактус, адже в неї їх удома начебто ціла колекція, ніщо їй не дасть стільки радості, як маленький кактус, що ось-ось має зацвісти. Але зараз я не маю права думати про такі речі, бо ж до мене прийшов з візитом мій опонент. І секретар парторганізації.

— Між іншим — справа зайшла так далеко, що навіть вони втратили віру. Не сподіваються вже щось знайти в Лоучанах.

— Відколи для археолога думка копачів стала дороговказом?

— Нічого подібного я не сказав. Але, до речі, не забувай, що дехто з них працює вже багато років і має кращий нюх, аніж дехто з нас. Такий собі природний, не обтяжений професійними знаннями інстинкт.

— Це що, натяк?

— Аж ніяк. Проте, це не тільки їхня думка. Так гадає також Клевар та інші, серед них і я.

— Зате я маю свою власну точку зору. А за Лоучани поки що відповідаю я! — І враз його самого здивувала така самовпевненість: чи справді я так думаю?

Отой його спокійний вираз, інтонації голосу, трохи навіть поблажлива усмішка, таку позу зверхності ми прибираємо, розмовляючи з упертою дитиною. І все ж я не маю права втрачати самовладання, бо тим самим дам йому козирі в руки. А такий образливо обережний, напівофіційний тон розмови повинен бути неприємний і йому й мені.

— Зрозумій, Йозефе, ти ж мусиш це відчувати так само, як і я. Часом мені здається, ніби я штовхаю машину нагору, ще якихось кілька метрів до вершини пагорба, а потім вона вже поїде сама, ми всі знаємо, що за отією сідловиною почнеться спуск, як по маслу... Адже Тацiт, згадуючи свевські племена, каже, що то були германці, згадує він також і лугів, але ніде не пише, що вони також були германці, це вже опосередкований доказ. Тобі ж не треба доводити, що германці в його розумінні не етнічне поняття, а просто племена на північ од Дунаю, що живуть хоч і примітивно, але осідло.

Чужий, трішечки фальшивий тон власного голосу, кого з нас двох я тут, власне, переконую?

Бразділ намагається нігтем одколупнути від фанери на столі трісочку. Ото ще мені упертий мовчун Бразділ.

— А щодо філологічних доказів — ти, мабуть, і сам не сумніваєшся в тому, що чеські слов'яни переробили чужу назву Корконти на Крконоші, а Корконти зникають з області Крконош найпізніше в третьому столітті, вони або асимілювались з іншим народом, або пішли з германськими племенами. То в чиїй свідомості закарбувалось би це ім'я з першого-другого століття і збереглося б аж до наших днів, якби на цих землях не жив той самий народ, починаючи вже з першого століття! Я абсолютно переконаний, що й сармати були слов'янами, ось побачиш, у майбутньому це буде доведено!

— Я нічого, Павеле, нічогісінько не маю проти твоїх гіпотез і бажаю, щоб вони справдились, так само палко, як і ти, але ж, хай йому дідько, це треба довести! Проте наша мова хоч-не-хоч однозначна: горшки, поховальний інвентар, різні інші знахідки, і найголовніше для нас — ланцюг безперервного розвитку, бо ж інакше з тобою й говорити ніхто не схоче!

— Це позитивізм, небезпечно звужений, сухий позитивізм! Ти ж не можеш вилучити з археології ті методи, що спираються на закони розвитку, але враховують і внутрішні закономірності речей!

— Слова, слова. Нема жодної потреби сперечатися про поняття та методи. Зрозумій ти, нарешті, що нині, зазнавши невдачі в Лоучанах, ти залишився сам із своєю теорією, сам — проти всіх!

— Неправда! І поляки зі мною заодно, коли хочеш знати, недавно я одержав листа від найкращого учня Лер-Сплавінського...

— Це зовсім інше питання. Для декого з поляків і лужицька культура безперечно слов'янська, і взагалі мова в нас зараз не про це. Ти й сам добре знаєш, що йдеться також про гроші, які в Лоучанах летять за вітром!

— Цього можна було сподіватися, що секретар парторганізації прийде прочитати мені лекцію на політико-економічну тему.

— Я прийшов до тебе не як секретар парторганізації, але коли ти вже так хочеш, можу говорити з тобою і як секретар.

— Прошу, зроби ласку, тільки в такому разі говори зі мною про партійні справи!

Добрими намірами пекло вимощене.

— Чого ти не скажеш прямо, що я розбазарюю народне добро? — Стіни Павелового кабінету враз ніби почервоніли, і небо за вікном стало раптом червоне. — Партія може покарати мене за порушення партійної дисципліни, але не може втручатися в мою роботу.

— А хто вона, ота партія? Хіба ти до неї не належиш? Хіба є партія і окремо — ти? Два партнери з різними інтересами?

— Можеш викликати мене на комітет, будь ласка! Я зумію обстояти свою справу!

— От бачиш, свою справу. В тім то й річ, що об'єктивну наукову справу ти підпорядковуєш своїм інтересам, а в Лоучанах тринькаєш громадське добро задля зміцнення свого престижу!

— Забороняю тобі раз і назавжди... Ти відповідатимеш мені перед бюро, не я партії, а ти мені, розумієш?

Павел іде й спересердя з грюкотом зачиняє двері до сусідньої кімнати, пізно, занадто пізно, німа тиша й те, що в цю мить усі вдавали, ніби напружено працюють, одразу переконує його в цьому, в голову ударила кров, і водночас із тією нестримною хвилею роздратування, від якої аж в очах потемніло, спалах самопізнання: звідки й чому цей афект, коли вже хіба чудо могло б... Чи можуть виправдати таку затятість рештки моїх сподівань?..

Він майже не чує Бразділових примирливих слів:

— Я прийшов не для того, щоб сваритися з тобою, але зрозумій: те, що останнім часом ти робиш в Лоучанах, дедалі менше й менше скидається на серйозну наукову діяльність, а все більше на істерію. Ти опинився в такій ситуації, котра суперечить твоєму науковому авторитету...

Минуло вже кілька хвилин, як Павел лишився сам, а в горлі й досі клубок, серце не б'ється, а якось дивно вібрує, і все ж ці спазми скоріше психічні; ось він бачить власну руку на крані в коридорі, — навіщо, адже в моєму кабінеті також є умивальник, — випиває повну склянку води одним духом, але ніяк не може позбутися неприємного присмаку іржі — яким тоном цей чоловік розмовляв зі мною!

— ...І зрозумій також моє становище як опонента: коли ми не дійдемо згоди, мені просто не лишиться нічого іншого, як записати до заключного протоколу, що розкопки в Лоучанах провадились не по-господарськи...

Та це ж ганьба, якісь нікчемні, примітивні погляди, коли йдеться про принципові питання нашої історії... Чому Бразділ не може усього цього зрозуміти? Якби це був мій давній ворог, конкурент у науці, суперник у коханні, якби це була, скажімо, гостра класова суперечка, коли б це був колишній поденник, котрий замолоду багато голодував, і в душі у нього ще й досі жила класова ненависть...

Хоч його батька — пролетаря у старому розумінні цього слова — колись переслідували як комуніста, сам Бразділ нині — людина однакового зі мною соціального стану, досі ніхто не мав його за сухого фанатика, досі він поводився цілком нормально, має навіть чуття гумору... Але вчити мене партійної свідомості — та я ж вступив до партії на рік раніше за нього!

А ота суперечка з Бразділом, коли вони їхали поїздом до Моравії, він навіть не пам'ятає вже, як, власне, почалась ота «класова» суперечка, зате неприємний зміст Бразділових слів зостався в Павеловій пам'яті до сьогодні:

— ...Гаразд, я відповім за тебе, як ти опинився в партії: просто був такий збіг обставин, ти відчував, що це вигідно, бо суспільство розвиватиметься саме цим шляхом...

— Якщо послухати тебе, Йозефе, то я — звичайний кон'юнктурник і в партії мені не місце...

— Це не зовсім так. Ти своєчасно сплачуєш внески, ходиш на партійні збори, виконуєш усе, що тобі доручає партія і чого від тебе вимагає, викличуть тебе на дискусію — дискутуєш, зажадають, аби ти зробив доповідь, ти зробиш, просто мені нічого тобі закинути. Але партія ніколи не була твоїм середовищем, ніколи не була для тебе внутрішньою потребою, чи, зрештою, моральною підпорою, ти не пригорнувсь до неї серцем, залишився ніби гість у чужій, але дружній країні, якій ти симпатизуєш і за щось поважаєш, поводишся чемно і пристойно, як вихований гість, — але ти не вдома...

— Ти судиш з того, що я дозволив собі мати власну точку зору? Хіба ж це не моє право? Невже я завжди повинен дивитись на речі однаково з іншими членами партії, завжди наївно застосовувати цитати з політичної літератури? Хто каратиме мене за те, що я не хочу користатися грубою сокирою аксіом, якою можна обтесати колоду, але зовсім непридатною для тонкої різьбярської роботи?..

І все-таки Бразділ не має права... Моє марксистське безкомпромісне розуміння історії — хіба це погана характеристика?

— ...Просто мені нічого тобі закинути...

Чому я знову повертаюсь до цієї фрази? Адже я не з тих, хто виконує свої обов'язки лиш задля того, щоб ніхто нічого не закинув. Керуючись такими спонуками, як почуття дисципліни. Або навіть страх. Я своєму сумлінню можу спокійно дивитися в очі.

Своєму сумлінню...

— ...Зрозумій, Павеле, що ти вже лишився з своєю теорією сам, сам — проти всіх... Ситуація, котра суперечить твоєму науковому авторитету...

— ...Ніхто вже в твою теорію не вірить...

Ради бога, що це зі мною діється — а чи сам я ще вірю хоч трохи?

Поки людина чесно бореться за свої переконання, доти і її помилку можна виправдати — а коли вона починає обстоювати те, що сама бере під сумнів?

Запитання, на яке немає відповіді: чи мав я рацію з самого початку, чи, може, сам себе переконував доти, поки і справді не повірив у своє хибне переконання?.. Де межа між палким бажанням і прагненням до об'єктивної істини?

Тяжко визнати повну, тотальну поразку. Перед усіма іншими, перед самим собою — і перед Марією... А також усвідомити лихе протиріччя із власною совістю...

Чом я не цинік, не шахрай, чому не знаю, як примусити власну совість замовкнути...

Не хочу, не хочу чути від нього, нібито я вболіваю не за діло, а за самого себе...

Може... може, вони ставляться до мене упереджено, в себе на батьківщині важко бути пророком, таке бувало і з музикантами, — холодне нерозуміння тих, хто своєю творчістю передбачав майбутнє. А може, тут діє якась таємна змова? Громадськість знає про мене більше, аніж про інших, преса й радіо беруть у мене інтерв'ю частіше, ніж у когось іншого, я маю стати професором, і колеги бачать у моїй особі кандидата на посаду директора інституту.

Бачать? Скоріше бачили...

Кінцева зупинка; одразу ж за долиною приміський ліс. Та сьогодні природа для мене все одно, що куліси, я однаково не зможу увійти з нею в контакт. Похмурі й суворі дерева байдуже пропливають повз нього, він не зважає на вивірку, котра навіть не ховається од нього по той бік стовбура... Усе ще голий, непробуджений ліс. Павел швидко йде вперед, навмання, без ніякої мети, він утік із свого задушливого кабінету, проте від тягаря лихих думок звільнитися так і не зміг.

Лоучани. Ситуація не з легких: турнірний лицар іще й досі сидить виструнчений на коні, тільки з рук у нього під час двобою вибили списа. Він поки що не впав, ганебно повергнений на землю, та хіба в нього ще є надія на перемогу?

А Марія росте. Вгризлася у свою працю, як бульдог, не рахуючись ані з собою, ані з іншими, нічого не говорить про свої справи, проте щось йому підказує, що у неї все гаразд. Павел поводиться коректно, ні про що не розпитує, — бо ж Марія зробила все на власний розсуд, усупереч його волі, — він навіть до ладу не знає, над якою проблемою вона працює...

Додому Марія приходить тепер ще пізніше, він не питає її, чи й справді так довго була в інституті, навіщо? Навіть коли б вона приходила додому вчасно, на роботі в неї є тисячі можливостей, адже Пажоут, будь він проклятий, знову сидить за троє дверей од неї...

Марія. Коли б вона зараз була тут, зі мною — чи змінилося б що-небудь? Чи схвилював би нас, як колись, сполоханий дикий кролик, чи згадала б вона, як одного разу в Зломісках ми довго підкрадались до молодого бабака, котрий ще не стикався з ворогом? Марія вже була й руку простягла, щоб погладити його, й тільки тоді він, не поспішаючи, провалився в нору...

Справді, всього хорошого, що лишилося в нас з Марією за плечима, закреслити неможливо, в цьому вона мала рацію; і Павел, дошукуючись причини того, що сталося, часом казав собі: «Якщо між двома людьми виникла ворожнеча, то винні вони обоє». Однак це не ворожнеча, з її боку це вже скорше байдужість, а це куди гірше; додому вертається стомлена, вже кілька разів відмовлялася йти з ним на концерт, бо, мовляв, не виспиться, на культуру вже майже не має часу, раніше хоч трохи соромилась, що над усе любить читати детективи, а зараз майже не криється з цим.

Зненацька звідкись із сутінків вечірнього лісу долинув гуркіт, він дедалі дужчає, тремтять дерева й земля, дзвінко відлунюючи цей страшний рев, — десь невисоко понад лісом пролетів ТУ й зі свистом щез у хмарах; від цього свисту Павелові аж дух забило, і його огорнула страшна туга; якби принаймні було видно це джерело виття й гуркоту — такий сум, мабуть, понімав людей кам'яного віку, коли над їхніми головами гнівався небесний володар грому...

Що ж воно буде далі? Чоловікові потрібна упевненість, а він її втратив, його досі пряма, безпечна дорога роздвоїлася, мета щезла десь в імлі, на межі землі й неба, цінності, до яких він простував, не мають уже виразних контурів, стали хисткі, як торф'яне болото...

І все ж я не смію капітулювати. Лоучани можуть зазнати краху, але моя теорія ні, я будь-що знайду докази, нехай інші і в іншому місці — усе ще може обернутись

мені на користь; в археології часто трапляються приємні несподіванки, воїн так просто не складає зброю, а наукові концепції не можна міняти, як рукавички; на карту поставлено довгі роки праці, роки віри в майбутнє, захист докторської, а може, й професура — не знаю, як це сталося, тільки незалежно від мого бажання на карту поставлене й наше з Марією майбутнє...

## 9

На тротуарі перед Клубом працівників кіно, як і завжди, жвавий рух, та коли в людини повна голова клопоту, вона почуває себе самотньою навіть у найрухливішому натовпі. Вже втретє іде Марія з одного кінця кварталу в другий, обдивилась усі вітрини, проте не пам'ятає, що бачила в них...

Було б краще, якби він не прийшов.

І не годиться також, що я чекаю його на вулиці, що я взагалі чекаю його.

Іде поволі, похнюпившись. Останнім часом я роблю щось негаразд... Удома чекають діти, і Павел, мабуть, чекає, тільки навряд, щоб мене... Всі ми повсякчас чогось сподіваємось, видно, так і треба. В чеканні більше надії, аніж скепсису, воно завжди трохи хвилює, вселяє в душу невпевненість, — найкращий лік проти склерозу почуттів, — запалює пристрастю, без якої взагалі немислиме життя. Але за таке чекання мені мало б бути соромно, а я...

Знову глянула на годинник, несвідомо рве на дрібні клаптики трамвайний квиток.

Ні, краще не відкладати, краще покінчити з цим одразу, хай це вже буде для нас обох позаду.

Прийшов захеканий — якийсь нещасний випадок на трамвайній лінії, тож змушений був іти пішки, одне слово, посипає попелом собі голову, — але ж як він змінився, весь аж засяяв, тільки-но вгледів її, — і Марія подумала, що сьогодні один з найгірших їхніх днів.

Тепер мерщій, фільм, здається, вже почався — Марії від того поспіху стало трохи легше на серці, на розмову треба часу, а зараз нам і без того ніколи.

Темний зал, демонструється документальний фільм про зустріч наших і французьких альпіністів.

У темряві хтось періодично коментує, мабуть, Мартінові друзі, інтимна атмосфера приватного показу фільму. Половина його обличчя освітлена світлом екрана; сама не знаю, чого щоразу, як ми опиняємось поряд, мене огортає хвилювання. На якусь мить Марія відчула страх — ще, чого доброго, почне тиснути їй руку, як закоханий гімназист, вона вдячна йому за те, що він цього не зробив; але лікоть свій не забрала — відчуття взаємності й легкий трепет.

Вона майже не сприймає, що діється на екрані, присипляюче тепло і спокій, солодка втома, відчуття втечі. Втечі — від чого? Від власної механічної праці?

Працює вона тепер багато й інтенсивно, мабуть, ще ніколи в житті не працювала так напружено, всі сили віддає роботі; і все-таки їй здається, що вона знову й знову тупцює по колу, іноді коло це більше, іноді менше, ближче до центру, до суті речей. Але мені ніяк не щастить дістатись до тієї магічної середини, я вже відчуваю її, вона десь там, посеред отих концентричних кіл, а я бігаю довкола, наче вовк за частоколом кошари.

Моя праця — і Мартін. На диво, цей захисток у думках здавався конкретніший, ніж от хоча б і зараз, коли я крізь одежу відчуваю тепло його плеча. Коли його немає поряд, я розмовляю з ним про безліч різних важливих речей, а за кілька хвилин, тільки-но спалахне світло, як і завжди, говоритиму про якісь буденні справи, він ураз знову стане для мене далекий і чужий.

Чому і від чого я, власне, тікаю?.. Може, він чекає від мене багато чого, а я, напевне, хоч так, хоч так не виправдаю його сподівань.

Чи вистачило б у мене сили знову відмовитись од Мартіна?

Адже діти — правда, діти...

Але ж то інший світ, і її праця — також інший світ, Марія не хоче почувати себе самотньою серед людей, завжди щось влаштовувати, вирішувати, розв'язувати, з ним вона час від часу відчуває не тільки незалежність, помічає дивну гру своєї невтримної фантазії, але й звільняється од тягаря самостійності: скаже він — поїдемо двадцятим, вона, не задумуючись, іде слідом за ним до двадцятки, бо їхнім спільним часом порядкує він, а вона їде поруч, зрештою, проводить відпустку. Для жінки втомливо отак напружено жити, а я звичайна жінка, тож принаймні вряди-годи хочеться вирватися з тенет...

Коли б можна було якось обминути сьогоднішній день.

Корейс, очевидно, сказав би, що кожна неприємність завдає людині тим більшої прикрості, чим далі вона її відсовує. Коли закінчиться фільм і ми знову вийдемо на вулицю, я потай стисну кулак і заведу розмову на оту злощасну тему, головне почати, тільки б почати, найтяжче сказати першу фразу, а тоді вже...

Вийшли з клубу, Мартін усе ще перебуває під враженням побаченого, вона спер-

шу не розуміє його, але, глянувши йому в вічі, і собі уявляє круті схили Грепону.

Він кудись кличе її, Марія набирається духу, стискає кулак...

— Поїдемо двадцять другим? — сказав він, перш ніж вона розтулила рота.

Похнюпивши голову, Марія сідає в трамвай. У вагоні повно людей, тільки одне вільне місце — для неї, він стоїть поруч, торкаючись до неї колінами, трамвай двигтить, скрипить і виє, Марія мимоволі пригадує, як вони їхали тоді, першого разу. Ні, зараз я не можу починати розмову, про такі речі не кричать у трамваї, котрий, здається, от-от розвалиться.

Вони йдуть косогором, й услід за ними линуть холодні провесняні пахощі вологої землі, удалині, десь під ногами, повільно пливуть вогні міста, вечірня імла оповила купол храму святого Мікулаша, Мостецькі вежі — і ніби застигла.

Вони йдуть, і знайомий краєвид заграв зовсім іншими барвами, неприємні речі потонули десь глибоко в свідомості, адже життя, зрештою, — тільки низка вирішальних хвилин, і навіщо зараз будь-яка драма, хай краще це будуть хвилини упокорення. Одне-єдине кохання з усіх кохань, а в ньому — одна-єдина найсильніша хвилина, одна весна серед десятків весен, а в ній — єдиний окрилений, зоряний вечір...

Марія взяла Мартіна під руку.

— Мені раптом здалося, ніби я в якомусь чужому місті, почула кілька тактів симфонії, і від цієї музики в мене зненацька аж мурашки побігли поза спиною...

— ...і рожевий шпиль Кріваня[1] над морем хмар у сяйві вранішнього сонця...

Вона збентежено глянула на нього.

— Чому ви не скажете мені, що я безнадійно сентиментальна... тільки я нічого не можу з собою вдіяти...

Мартін подзвонив, нічим непримітні двері їм одчинив метрдотель, він уже знає навіть Мартінове ім'я. Тепло, тьмяне світло і затишок, як і належить бути в пристойному ресторанчику.

Ну, зараз почну. Зараз або ніколи. Порахую до десяти, а тоді випалю все одним духом.

— Це просто не годиться отак гарнішати...

Поставитися з іронією до його слів? Але ж яке захоплення світиться у нього в очах, не схоже, що це звичайнісінький банальний комплімент.

— Це помітив навіть Павел. І Пажоут також.

По його чолу промайнула тінь.

— Пажоут ревнує, еге ж?

[1] Гора у Високих Татрах.

— Пажоут — мій давній друг. Найкращий — і, власне, єдиний.

— А я хто?

Вона знизала плечима.

— На це запитання мені важче відповісти. Навряд, щоб друг. Може, більше, може, менше. Я і сама не знаю. Пажоута я поважаю, а через вас, буває, не сплю ночами.

Він весь засяяв. Бідолаха Мартін, коли б він знав насправді, чому минулої ночі я кепсько спала... Але говорить він щиро, та я й сама бачу в дзеркалі.

Хоч ховайся під стіл — який примітивний біологічний взаємозв'язок... Тільки ж закохані дівчата мають право квітнути, життя сприяє їхньому щастю, а я...

Раптом серце огорнула невимовна туга, щось негаразд, зрештою, я вчений, і це неправда, що моє особисте життя не має нічого спільного з тим, коли я стою біля термостата, світ науки мусить бути світом стійких моральних принципів, бо тільки в такому разі він може стати міцним матеріалом для будівництва світу майбуття...

Очевидно, Мартін помітив, що в душі в неї щось коїться.

— Про що ви думаєте?

Їй зненацька до болю захотілось відверто сказати про все, хоч здебільшого на такі теми не розмовляють, а надто на початку:

— Може, вам буде боляче від моїх слів, але я думала про Павела. Про свого чоловіка.

Він розгубився.

— Я думаю, чого, власне, сиджу тут із вами. Людині іноді треба знайти для самої себе пояснення. Щось мусило статися — хоч я точно не знаю, що саме. Далебі, не знаю: тимчасові зміни в почуттях — це ще невелике лихо, вони здебільша закінчуються новим зближенням на вищому рівні. А от нерозв'язані протиріччя, що їх люди всіма силами намагаються якось обминути, завжди призводять до серйозних змін: або змінюються самі люди, або ж іншими стають їхні взаємини. І я боюсь...

— Чого?

— Що потім уже не допоможе примирення, то буде лиш нова омана, тріщини дедалі глибшають, і одна з них, ота остання, зовсім зруйнує взаємини двох людей, як струхлявіле дерево...

Святий боже, навіщо я розповідаю йому про такі речі, і що він, бідолаха, може мені на це відповісти? Хіба він винен, що дома чекає Євка, поставивши під вікно стілець і притисшись до шибки теплим носиком, коли вже вона побачить, як мама переходить вулицю, а Мілан, може, ніяк не дасть собі ради з арифметикою, адже я навіть не знаю, чи вдома Павел.

А я молодію. Люди кажуть, що я роз-

квітла, мов троянда, часом навіть найбільш заяложена стара метафора точно відбиває дійсність, тільки ж ця істина мусить людей обурювати, а не зворушувати. Яким правом я знову цвіту, коли мені вже більше пасує старіти?..

Це несправедливо й щодо Павела, хоч він і завинив, та я не маю права і не хочу його мати, радість помсти — найнікчемніше почуття...

Марія зажурено глянула на Мартіна.

— У певній фазі життя і в певному становищі часом один-єдиний крок відділяє людину від того, щоб вона не стала смішною; я теж люблю сміятися із чужого шаленства, викликаного пізнім почуттям — але не впевнена, чи зумію сама вчасно зупинитися...

— Ви збожеволіли. Вам не здається, що я маю всі підстави образитися на вас?

Марія стурбовано подивилася йому в вічі. Може, ти маєш на це підстави, о боже, я не знаю, але, мабуть таки маєш, і все-таки я завдам тобі ще більшого болю...

— Я прочитала вашу працю...

— І що про неї скажете?

Заради бога, звідки в його тоні береться стільки безтурботності й самовпевненості? Він, звичайно, може вилізти на галереї Ганку, а можливо, й на Грепон, але життя — це не тільки спорт і безстрашність. Вона раптом відчула гіркий жаль до нього: людина тим самовпевненіша, чим більш обмежений у неї розум... Будь-хто інший, будь-хто інший на світі ловив би зараз кожне моє слово і, мабуть, нервово бгав би в руках серветку, але ж його хвилює не присуд, котрий він має зараз почути, його хвилює моя присутність, він бачить перед собою не суддю, а жінку... і саме в цю невідповідну для цього хвилину замість непевності в його очах світиться ніжність, захоплення, жага і все те, що зветься коханням, оте прадавнє й вічне почуття...

Нарешті він отямивсь, знову опинився в реальному світі.

— Загальний вступ, на мою думку, трохи розтягнений, не знаю, може, варто на дві-три сторінки скоротити. Але з другого боку, вступів однаково ніхто не читає...

Марія поклала йому на руку долоню. На його міцну, засмаглу під час походу на лижах у гори, руку. Вона охоче б що-небудь зробила для нього, недарма кажуть, що справжня любов — це самопожертва, тільки ж він од мене не вимагає ніякої жертви, має нагоду й нічого не просить, мабуть, він хоче все або нічого. Я зовсім заплуталася.

Ні, я не можу чекати, поки та злощасна кандидатська робота, що лежить у мене в столі, від часу сама по собі покращає, дозріє, як молоде вино, чуда сподіватися нема чого. Я повинна вже зрозуміти, що їй не допоможуть ніякі доробки; і про це треба сказати вголос.

Порахую в думці до десяти, а тоді скажу йому щиру правду.

Дорахувала до семи.

— Покличте кельнера, — по-зрадницькому мовив її голос. І трохи глухувато додав: — Тут приємно посидіти, але мені вже справді треба йти...

## 10

Поздовжні смуги асфальту поміж острівцями підталого весняного снігу в світлі рефлекторів видаються чорними і бездонними, такими, що в них і втопитись можна. На душі гарно. Прага лишилася позаду, знизу, десь від ніг, лине з приймача музика, вони мчать у невідомість; Ользі байдуже, куди вони їдуть; коли ми ще з Карелом ганяли на «яві», то я дбала про маршрут, а він про швидкість, я рахувала перехрестя: друге, третє, а на четвертому — праворуч, а нині я не знаю, куди поверне Павел і де він зупиниться, усе ніби огорнене таємницею, усе вирішує він сам.

Павел вимкнув швидкість, під шинами зашамотів мокрий сніг, помалу виїхали на узбіччя. Серед довколишньої тиші музика лунала голосніше, інтимна й чиста музика. Концерт для фортепіано, ще б пак. Але взагалі слухати можна, хоч, як і завжди, я не маю аніякісінького уявлення, хто написав цю музику.

Знайома, трохи ніякова обстановка, та я можу порахувати на пальцях, що за чим іде, коли він отак зупиняється край дороги: рука на спинці сидіння позад мене, тоді лягає мені на плечі, — тут існує давній порядок, — потому він мене цілує, мені це приємно, але завжди чомусь стає сумно, душа мовчки кричить про опір, бо це ж данина за прогулянку в машині, ніщо на світі не робиться задарма; тільки ж людині завжди прикро, коли доводиться платити данину.

...Я ніколи до ладу не знаю, чого хочу, проте сьогодні я була б щасливіша, якби він повіз мене куди-небудь випити, не обов'язково в шикарний ресторан, хай це був би навіть звичайнісінький сільський трактир, такий, як наприклад у Лоучанах. Але найдужче мені було б приємно, якби він про щось розповідав, а я слухала б і знала, що він не розважає мене балачками, а просто ділиться зі мною своїми думками, що йому зараз треба відкрити комусь свою душу й що для цього необхідна йому саме я.

Та де там — щоб він коли спитав, що я думаю, щоб поцікавився моїми справами, або,

скажімо, що роблю, коли лишаюсь на самоті... Мабуть, я прагну неможливого для нього: такі дівчата, як я, — це лишень жива істота, губи, очі, груди, запах волосся, істота з приємним тваринним теплом, об котру можна зігріти замерзлі руки. А мені б так хотілося, щоб він прийшов коли-небудь зігріти й серце, якому холодно.

Здаля на них упало світло фар; воно все наближається, безкінечно повільно наближається оте сліпуче сяйво, скляний притулок для сурогату кохання просвічується наскрізь, і здається, наче тебе застукали на якомусь злочині, наче ти голий перед людьми; нарешті автомобіль промчав повз них, обляпавши їхню машину сніговою кашею, і Павел знову опустив руку, якою був затулив собі обличчя.

Патетична музика по радіо, ага, згадала, ну звичайно, це Чайковський.

Павелова рука знову лягла їй на плече, якось воно не в'яжеться — ота його нерішучість і сміливі акорди, якими закінчується перша фраза, два зовсім відмінні од себе хвилювання; Ольга уявила собі змах піаністових рук, — для такого туше потрібен простір, — і з подивом помітила, що від цієї музики в неї аж мороз пробіг поза шкірою; зненацька вона відчула, як сніп світла знову торкнувся її спини.

Кінець, поміж ними продирається світло— яка прикра безцеремонність.

Павел невдоволено натиснув на стартер, машина рушила, на першому перехресті вони звернули на путівець.

Чи потягнеться рука втретє до неї — з чемності чи, може, з почуття обов'язку?

І Ольга, не годна змусити себе повернути до нього голову, відчуває його пильний погляд збоку, пасивну руку за своєю спиною; гаразд, зараз це можна якось виправдати тим, що він слухає фортепіанний концерт, і все-таки в його мовчанці криється щось лихе; навіщо, скажімо, тиждень тому він брав її до Лоучан, коли через два дні, скориставшись із першої ж нагоди, одіслав назад до Праги?..

З мокрої темряви за спітнілим вікном непорушної автомашини перед нею поволі виринула гнітюча істина: вся абсурдність наших стосунків криється саме в його намаганні закохатися в мене...

Переможне алегро останньої фрази, надзвичайної сили пасажі злітають угору, наче морські хвилі, переливаються і, розбившись, гинуть; Святослав Ріхтер — тільки два слова, котрі він вимовив з тієї хвилини, як вони уперше зупинились.

Павел непорушно дивиться перед себе, але однаково там нічого не бачить; Ольга в темряві відчуває, як нервово посмикується його обличчя, руки неспокійно лежать на кермі, дихання його стало прискорене; хтозна, що з ним діється і чому він так віддаляється від мене, наче його зносить убік отой могутній потік звуків — чужий чоловік, може, він давно вже чужий, то якого ж дідька я з ним тут сиджу, просто якесь непорозуміння...

Павел раптом рвучко відчинив скриньку в панелі, енергійний жест — обірвана мелодія завмирає в лункій тиші; та завмерла не тільки мелодія: натиснувши кнопку, він ніби вимкнув і нас обох, тиша стала ще глибша...

— То що, може, поїдемо? — питає Ольга дивовижно чужим, трохи глузливим голосом.

Павел натиснув стартер, протер перед собою долонею скло.

Ольга зіщулилася; отже, це їхня остання поїздка.

Він ще міг би врятувати становище, міг би збочити з автостради...

Павел звернув до міста.

Ольга протерла перед собою скло. Назустріч їм біжать самітні вогники обабіч шосе, людині хочеться побачити й свою останню путь.

— Не шкода було бензину на таку прогулянку?

Звідки в мені взялося стільки іронії? Ти ба, виходить, не так уже й важко здобути перевагу навіть над Безстрашним.

Ні, коли вже кінець, то чому, власне, він має бути з його волі? Адже Яношик, щоб не раділи вороги, кинувся сам на гак.

— Дозволиш дещо спитати тебе?

— Ну звісно ж.

— Скільки разів у житті ти щиро кохав?

Повз них із гуркотом проїхало вантажне авто. Їх машину злегка хитнуло різким струменем повітря. Павел повернув до Ольги голову.

— Дивне запитання. І на нього важко відповісти...

— Тоді я відповім за тебе: всього-на-всього раз. Свою дружину. Ти кохаєш її й нині... Її і більш нікого.

Як сміливо й благородно. Сьогодні ще можна, адже такого шансу я більш не матиму, сьогодні я ще Ольга, а він Павел, а завтра, можливо, я знову стану товаришкою Павлінцовою, а він — доцентом Угером.

Павел поклав долоню їй на руки, складені на колінах.

Назустріч їм пливуть далекі вогні міста.

Грати й далі цю безславну роль, чекаючи, коли йому заманеться побути зі мною...

Мабуть, я однаково невдовзі зненавиділа б його. Нехай скаже спасибі, що уникнув цього. І що водночас уникнув чийогось кохання? Та його б це, мабуть, не схвилювало, навіть коли б він усе усвідомив.

Празькі вулиці наче вимерли...

HO. 11

Павел зупинив машину за один квартал від її дому. Він усе зважує. Хіба погано мати такого розсудливого коханця?!

Якусь хвилю триває абсолютна тиша.

Раптовий порив нічного вітру приніс звідкись клапоть плаката; шмат паперу двічі зіп'явся, наче в агонії, а тоді тихо ліг на край тротуару.

Ніде нікого, тільки бездомна кішка перебігла через вулицю.

Павел і Ольга стоять одне навпроти одного.

Фінал у видатних людей мусить бути особливий, сюди годилися б якісь незвично пишні слова. Можливо, доречно було б прочитати мораль, котру вона запам'ятала б на все життя. Мабуть, так він і зробить.

— Сподіваюсь, завтра о десятій ти приготуєш мені каву, як завжди. Я знаю, що слід було б сказати щось на прощання... — Павел безпорадно озирнувся по безлюдній вулиці, переступив з ноги на ногу, злегка розвів руками. — Але я не знаходжу потрібних слів. Хіба ось, скажімо, таке, хоч воно звучить дуже нерозумно, ба навіть пишно: в молодості сотні найжорстокіших ударів минаються для людини майже безслідно, зате в другій половині життя, як це не дивно, часом досить одного-єдиного, щоб звалити її з ніг...

Ольга пішла, в тиші лунко стукотять по бруківці її каблучки, вона не озирається, проте бачить, як він непорушно, опустивши руки, стоїть на місці; ще ніколи вона так ясно не відчувала в себе на спині чийогось погляду; треба йти рішуче й не озиратись, ще гучніше цокають її шпильки, по той бік вулиці йде іще така сама, як я, тільки трохи позаду.

Піднялась на четвертий поверх, голову все ще несе високо, але душа наче заціпеніла; мама вже спить, це добре, принаймні зараз не треба буде відповідати на її запитання і щось пояснювати. Як автомат, роздяглася і, тільки коли натягла ковдру аж до підборіддя, розплакалась, тихо й нестримно.

## 11

Атмосфера в залі засідань стає дедалі тяжча, Пажоут попустив краватку й розстебнув сорочку; лейденська банка, заряджена статичним струмом, у якій ось-ось вибухне електричний розряд. Чого я приперся сюди? Мабуть, щоб морально підтримати Марію? Але — чи чекає Курча взагалі якоїсь підтримки... і зокрема від мене?

Гнітючу тишу порушує лиш монотонний голос зовнішнього опонента з інституту біофізики; що не фраза, то цвях у труну, присутні поопускали очі й не наважуються навіть глянути на нещасну жертву; щоб це було схоже на спортивні змагання, треба б хоч трохи врівноважити сили, бо так це нагадує ринг, на якому професіонал-боксер добиває свого супротивника, що вже ледь тримається на ногах.

— А зараз почнеться пікантна сцена, — задоволено потер руки Пажоутів сусід, — Лепарж його втопив, а Угерка вхопить його за патли й з усієї сили тягтиме нагору. Хоча б при цьому обоє не напилися води. Ну й кумедія!

Пажоут сумно глянув на нього, очі його за товстими скельцями горять ще дужче, ніж якби за хвилину до кінця матчу з рахунком один—один «Соколово» мало бити пенальті у ворота братіславського «Слована».

Зовнішній опонент закінчив, похмурий Горт надає слово Марії; всі присутні враз перевели на неї погляд, наче слідкуючи за м'ячиком на тенісних змаганнях. Ні, парирувати такий сильний, різкий удар, мабуть, понад людські сили...

— Я захоплююсь цією жінкою, — гіперболізує Пажоутів сусід, — після такої халепи продовжувати працювати над тією ж самою проблемою — та така людина, друже, заслуговує неабиякої шани. На її місці я, мабуть, до смерті не зміг би вже й глянути на віруси енцефаліту...

Пажоут не відповів: то ти тільки тепер збагнув, що в цій завзятій бабі всього вистачає?

Сусід штовхнув його ліктем і кивнув на Горта: Горт супився, як чорт, нервово почав робити з клаптика паперу коника, але, видно, забув, як це робиться.

— Знаєш, зарізаний кандидат для нього зараз все одно, що тхір в однокімнатній квартирі...

Марія підвелася з-за столу, загасила сигарету, — це вже четверта відтоді, як я стежу за нею, майнуло Пажоутові в голові, — бліда, аж сіра, а очі які, бідне Курча, таким поглядом обводив партизан своїх односельців, котрих зігнали дивитися на його страту.

— Я вважаю, що колега Лепарж правильно висвітлив основні вади цієї праці. — Руками вчепилася за стіл, намагається не дивитись на непорушний Бальцарів профіль, повіки в неї сіпаються, і вона нічого не може з ними вдіяти. — Я не можу спростувати його думку, що в більшій частині роботи ми маємо справу з компіляцією часто лише інакше сформульованих істин; власні наукові висновки справді відсутні...

У лейденській банці не просто спалахнув електричний розряд — вона сама розсипалася на скалки.

На кілька секунд запала незвична тиша,

тільки Фіндейс, як завжди, коли він схвильовано дихає, різко посвистує носом.

— Ой тримайте мене, бо впаду, такого тут іще не було! — вісім рук потяглось до сірників, кожен чоловік, отямившись од шоку, тягнеться до сигарети, і тільки Пажоутів сусід, що не курить, без потреби протирає носовичком окуляри, вираз обличчя в нього, як у переляканої плетухи, котра щойно довідалась, що голова вуличного комітету згвалтував у парку дівчинку.

Од Бальцара на лаві підсудних залишились самі очі, досі здивовані, досі збентежені.

Горт двічі підряд проковтнув слину, йому, видно, перехопило віддих.

А Пажоут майже не чує кількох заключних фраз Маріїного виступу.

Хто з нас здурів — я чи Марія? Адже я читав її нечіткий відгук, оту породжену страхом філіппіку, від якої за верству тхнуло відчайдушним зусиллям виловити в цій слабенькій праці бодай що-небудь позитивне. Ще вчора вона принижувалась, просила Лепаржа послабити своє негативне ставлення до підсудного, а той гасконський рицар не вважав навіть за потрібне бодай потримати язик за зубами.

А може, вона злякалась переваги сил? Ні, це відпадає, за свою точку зору Марія битиметься не на життя, а на смерть; варто згадати хоча б оту сцену на зборах, коли вона з дошкульною іронією вдарила по інститутському формалізмові у плануванні й що думала, те й сказала прямо у вічі і місцевкому, і парткому...

Курча і Мартін Бальцар. Що, власне, сталося? Посварилися, хтось когось підло зрадив, розійшлися ворогами на все життя? Що це, люта помста, перейдено вузеньку межу, котра часом відділяє велику любов од великої ненависті? Може, мені радіти, тріумфувати, зловтішатись, відкоркувати пляшку і напитися з Бальцаром, двоє погорілих сусідів — от тобі й стимул для дружби? А може, краще випити з Курчам за щасливе повернення блудної дочки?

Е ні, він уже трохи знає Марію; це, певно, був би коньяк, змішаний із сльозами, йому здається, що вона скоріше напилася б до непритомності, аби тільки не говорити про це.

Засідання вченої ради скінчилося, всі розійшлися, Горт із шумом закрив папку.

— Що ж, красно дякую, це була чудова сцена. Нібито ви не знаєте, що я одержую фінансову дотацію на інститут пропорціонально до того, скільки ми підготуємо за рік кандидатів наук!

— Але ж це безглуздя: хіба можна планувати талант так, як скажімо денну норму випічки булок?

— А ви підіть і скажіть про це міністрові, не я ж вигадав цей критерій наукових досягнень!

— Можливо, я надто наївна, тільки ж навіщо в такому разі ми взагалі провадимо наукові дослідження, коли єдиною продуктивною діяльністю є штампування кандидатів наук?

— Дякую за лекцію, товаришко Угрова, я з великим задоволенням вислухав вас. Ваші погляди на організацію нашої діяльності завжди відзначались оригінальністю. А часом, даруйте, навіть анархічністю.

Марія стомлено приклала руку до чола.

— Я в цьому не досить добре розбираюсь, проте гадаю, що науку мала б репрезентувати її якість, наслідки праці, а не щось інше.

— До вчорашнього дня ви не виявляли такої надмірної вибагливості. Я читав ваш відгук; ще вчора у ньому переважало дещо інше, коли ваша ласка. Шкода, я не знав, що ви так легко змінюєте свою точку зору, а то був би переконав Бальцара забрати роботу.

Горт міряє своїми журавлиними ногами кімнату, руки заклав за спину, він уже втрачає самовладання.

— А ота несерйозна несталість думки, яку ви сьогодні знову проявили, також належить до категорії наукових якостей, котрі ви так послідовно обстоюєте?

Марія скам'яніла, як воскова фігура, зблідла на лиці, губи в неї затремтіли, мов у дівчинки, котра ось-ось заплаче, опустила стомлені очі.

— Дозвольте мені піти...— тихо мовила вона, клямка вислизнула їй з рук, і двері грюкнули, порушивши лиховісну тишу; з коридору долинули її швидкі кроки, а потім вона, здається, побігла.

## 12

Тільки-но в коридорі залунають чоловічі кроки, як у Марії ще дужче починає калатати серце — зараз, зараз почується стукіт... Учора не прийшов, хоч вона із страхом чекала на нього всю другу половину дня; але сьогодні від цього вже нікуди не дінешся, вона знає напевно, однак щоразу, коли кроки віддаляються від її дверей, вона полегшено зітхає.

Підняла штору з чорного полотна — треба просвітити нову партію яєць, рискою позначити положення повітряного міхура. Ця механічна праця дає волю думкам, і, як не дивно, Марія раз за разом згадує Павела. Чому саме сьогодні? Адже вона й досі не

може забути вчорашнього невдалого захисту кандидатської дисертації.

Він зайшов у ту хвилину, коли Марія була страшенно заклопотана, і тому вона не встигла навіть схвилюватись — Марія саме втовкмачувала лаборантці, як за новим методом швидше розріджувати віруси; лаборантка вже два роки робила це одним і тим самим способом, і в неї, мовляв, це так добре виходило, тож навіщо робити інакше?

Нарешті лаборантка пішла, Мартін сів — але то був не він, а хтось зовсім інший.

У неї аж на серці похолоділо, всю її зненацька огорнув крижаний спокій — це мусило статися, ще тоді, коли я закінчила свій виступ, я мала зрозуміти, що невдовзі ми отак сидітимемо вдвох; страх перед цією хвилиною зовсім виснажив її; дивно, але страх той був страшніший, аніж ця хвилина.

Тиша, наче в могилі; Марія знову підняла штору.

Мартін сидить у проміжку між її столом і центрифугою, там заледве помістився один стілець, жоден відвідувач не може себе там зручно почувати — а поміж ними, до того ж, стала ще її вчорашня зрада.

— Я прийшов попрощатися, Маріє, — Мартін витяг із пачки сигарету і схаменувся лише тоді, коли вже стиснув у руці запальничку — останнім часом пильно слідкують, щоб у лабораторіях не курили. — Я іду з інституту.

Марія похолола.

— Ви це, мабуть, кажете просто так...

— Я вже все вирішив.

Марія на мить наче засліпла, на груди їй каменем навалилась туга, потім почорніле небо за вікном знову почало набувати свого попереднього синюватого забарвлення.

— Я розумію вас, Мартіне...

Її холодна долоня, хочеться торкнутись його руки, вона робить невпевнений рух — але його рука мов нежива, не тягнеться їй назустріч, він взагалі нічого не помічає, десь порушилася лінія зв'язку між ними, надійна індукція, що існувала досі, зникла.

— Певна річ, ви чекаєте від мене пояснення. Я... я не могла інакше, Мартіне. Це було б з мого боку нечесно щодо вас і передусім щодо самої себе...

Мартін мовчки погодився, він ще ніколи в її присутності не дивився так довго під ноги.

Все це — його мовчанка, мої слова — таїть у собі початок кінця. «Ви не маєте права на психічне самогубство», — сказав він тоді. А я все-таки вчинила його, тільки трохи інакше...

— Я знаю, ви не хотіли написати абияк, і це, власне, мене найбільше мучить. Спробуйте знову, Мартіне.

— Можливо, спробую, Маріє. Тільки не тепер. — Він устав, невідомо для чого підняв кришку центрифуги, навмання взяв одну з пробірок, потім знову поставив її в ротаційне кільце; ці його несвідомі дії свідчили про кінець; о боже, цього не може бути, можливо, він піде кудись на якийсь час, піде зовсім з інституту, але не від мене, куди йому йти і навіщо, він ніколи не вмів програвати, але мужчина мусить цього навчитися, бо він не істерична примадонна...

— Це не надмірна уразливість і не ображене самолюбство, принаймні, я так гадаю, але... Зрозумійте, Маріє, я не можу. Хоч це звучить і парадоксально, але поряд з вами я більше не можу лишатись...

І вона знову сама за своїм столом, артерія на скроні знову пульсує спокійно, всюди панує тиша, таким непорушно застиглим видається здалеку вранішнє море.

Ніщо ані ворухнеться, моє море не має обрію, і позад мене теж немає берега, довкола безмежний спокій і тиша, ніде нічого, жодного острівця, на міцний грунт я більше не виберуся.

Кінець... чого, власне?..

Мабуть, найбільшого болю завдають передчасні розлуки, або коли людина побачить високо в небі підстреленого птаха; а одного разу я бачила, як вирубували розквітлий сад, бо він, мовляв, мусив поступитись місцем новій шосейній дорозі — в мене й досі час від часу постає перед очима ця сумна картина.

На щоках сльози, де вони взялися — білі й рожеві дерева в грязюці, по білій, як молоко, усипаній цвітом гілці проїхала вантажна машина...

Прагнення повної самотності, ключ у дверях, що ведуть у коридор, клац — і тієї ж миті, наче по команді, Марія розплакалась, як мала дівчинка. Застигле море пробудилось, здіймаються стрімкі, дедалі більші хвилі плачу; ну, годі вже, ти ж не покинута служниця при надії, тільки хто це вигадав, що сльози очищають людину?..

На столі перед нею штатив з лампою для просвітлення.

Що це зі мною коїться, як я взагалі могла утяти таку штуку?!

Моя хвороба. Невже я змінилась, утратила будь-яку розважливість?

«...Деякі діти, перенісши енцефаліт, стають злі, мучать звірят, мстяться без особливих на те причин, стають бездушні. В дорослих також часом докорінно змінюється характер...»

Ні, це не мій випадок, в мене якраз навпаки, мій характер висунув мене між апостолів.

Просто в ту хвилину я не могла інакше...

Страх перед брехнею? Чому ж тоді я не боялася, коли йшлося про Павела, про дітей? Та й зрештою про саму себе?..

Я ж не моралістка, у мене стільки ж вад, як і в першого-ліпшого, а може, навіть більше, і все-таки я не могла інакше, наука не терпить ні підступів, ні половинчатої правди, адже й у житті домогтися певного успіху, маскуючи свої вади, не можна, правда мусить бути беззастережна, або вона обертається на брехню...

Мартін над цим, мабуть, не задумувався. Дивний парадокс: біля нього я фізично помолоділа й водночас у його товаристві завжди здавалась собі старшою, ніж була насправді, іще досвідченішою, такою недоречно розумною.

А от зараз я справді стала розумніша.

Що ж буде далі?

Характерна темна пляма, велике чорне око курячого ембріона і підозрілий спокій, жодного руху; в цьому яйці уже запанувала смерть.

Навіщо думати про неможливе, навіть коли б він, зціпивши зуби, зробив надлюдське зусилля, коли б ми обоє пересилили себе, однаково поміж нами проліг уже глибокий рів. Я сама його викопала, й перебратись через нього ми вже не годні.

Раніше я не усвідомлювала, що живу, власне, як равлик; уперше за багато років я вилізла на світ божий. Чи знайду я дорогу назад, чи вже довіку блукатиму поміж людьми, наче дивовижна жінка Агасфер? Дорогу до Мартіна я сама собі загородила, а до Павела також немає вороття...

Дорога назад до Павела. Щось не вийшло, і ось тепер каяття й непомітне повернення... Ні, це не так просто, повернутись з необхідності, без кохання — це лиш нова облуда...

Тільки про яке повернення може йти мова, коли я, власне, не пішла від нього? Спершу я мушу сама себе переконати в цьому...

Бідолашний Павел, за чим ти так гнався?

Марія відсунула штатив, остаточно усвідомивши, що сьогодні працювати вже не зможе.

Її чоловік Павел. Багато знає, багато читав, багато вчився; тільки тепер їй чомусь спало на думку, що декотрі люди вчаться задля того, аби знати, а декотрі задля того, аби про них інші знали... Він володіє даром слова, вміє точно, переконливо формулювати свої думки, і все-таки їй зараз трохи страшно за нього, наука не любить ні ефектів, ні пафосу; я не розуміюсь на археології, але боюсь, що саме оті влучні й гарні слова займають у його науковій праці надто багато місця...

Видно, Павел не збагнув до кінця, що людське визнання — це наслідок, а не мета.

Чи й справді Павел такий, яким я його довгий час бачила і яким, можливо, він і досі здається сам собі? Але хто з нас може сказати про себе, що йому зовсім не властиві міщанські прагнення?

Здогади, емоції, істини я однаково не збагну — а вона в тому, що я втратила Мартіна й думаю про Павела, думаю про нього, як уже давно не думала, я і досі поважаю його, і це трохи сумно, що ми починаємо цінувати людей тоді, коли вже їх не любимо.

Либонь, найбільша моя помилка в тому, що я так довго по-справжньому не знала його, була тільки добре настроєним на його хвилю приймачем і не розуміла, що взаємини двох людей — це безперервний процес, і що ми нічого й нікого не можемо пізнати до кінця, поки не розглянемо його з усіх боків.

Мартіна я насправді втратила тому, що стояла вище за нього; може, так само думає й Павел. Тільки ж це неправда, багато в чому я ніколи не наздожену його, у нього свій стиль життя, а я завжди імпровізую, він внутрішньо дисциплінований, для мене ж ця риса ніколи не була притаманна, я ніколи не досягну його широти поглядів, його організованості...

Що ж буде далі?

Море непорушне... Вітрець ані дихне над ним, воно знову спокійне, застигле; лише солонуватий присмак на губах і почервонілі очі.

Працювати, що ж іще? Якнайближче підійти до тієї вакцини. Я марновірна, боюсь про це говорити, проте в мене досить зухвальства, щоб принаймні мріяти створити вакцину. Минулої весни вона мені й самій була потрібна, вона потрібна людям, і їм, зрештою, байдуже, хто видобув її з десяти тисяч ненароджених курчат, — солідний учений, людина поважна, чи джинджик у білому халаті, чи, може, жінка, котра якоюсь мірою заплатила за неї своїм простим жіночим щастям.

Звичайно, можна жити й без крил, можна спуститись на землю.

Почну тепер знову старіти, зів'яну, і Павел більш не дивитиметься на мене підозріливо...

Але ж я хотіла робити все якнайкраще, чому ж мені в цьому не пощастило?..

Марія все ще сидить за своїм робочим столом, склавши руки на колінах.

Стілець біля столу порожній.

Здається, вже цілий рік він стоїть тут порожній.

Облизала пошерхлі губи, зняла телефонну трубку. Хай прийде лаборантка, треба приготувати нову серію яєць для зараження їх суспензією вірусу енцефаліту. Це буде вже сто двадцять третя серія.

13

Два аркуші паперу на столі, кілька абзаців перекладу з шведської мови, їх принесли сьогодні вранці. Коли вже вони, нарешті, перестануть ятрити мою рану, котра й не думає гоїтись? Адже тон його праці був не такий уже й категоричний та самовдоволений, гіпотеза — це ще не безапеляційне твердження, наші вітчизняні фахівці для того й пропустили цю працю, щоб вона викликала полеміку, — то чому ж така одностайна реакція, наче хто штиркнув палицею в осине гніздо? Невже, окрім поляків зі школи Костшевського й прихильних росіян, не знайдеться нікого, хто б погодився зі мною, хто б визнав, що я маю рацію?

От і сьогодні: по-діловому об'єктивний, але негативний відгук, точні формулювання без будь-якого упередження, без злоби, недооцінки, зверхності. Я особисто не знаю колеги Лундгрена, і він не знає мене. Але я розумію: південна Скандінавія споконвіку вважалась прабатьківщиною германських племен...

Дайте мені нарешті спокій. Найгірше, кажуть, коли наукова праця взагалі не приверне до себе уваги критиків; проте я віддав би все, що маю, аби про мою книгу більше не згадували.

Вже так остогидло це формулювання про сміливий зліт наукової фантазії...

Висновки шведської статті схожі на висновки багатьох попередніх: «...Гіпотеза про слов'янське походження лугів і їхню експансію на територію північної Чехії та Моравії в першому й другому столітті нашої ери можлива лише на підставі багатьох археологічних свідчень. Гіпотеза Угера про те, що й сусідів лугів — бурів — треба зарахувати до слов'ян, взагалі безпідставна; в кращому разі можна припустити, що в етнічному відношенні бури були проміжною групою між германцями і слов'янами й мали змішаний характер...»

Ввійшов сторож, підклав дров у грубу; зимові святі [1] цього року чомусь затримались, зате своєї лихої слави не зрадили.

— Ви ще не йдете додому, пане доктор?

— Можете через мене не затримуватись, я сам підкину.

Кроки в коридорі віддаляються, і знову тиша над столом; а те, що стіл порожній, символічно — попереду немає нічого.

А за плечима роки.

Ні, цей стіл не зовсім порожній: у горішній шухляді в твердій папці...

«Слідами найдавнішої слов'янської культури на території нашої країни. Доводи раннього заселення слов'ян, починаючи з другого століття. На підставі Лоучанських знахідок».

Початок історії слов'ян одним махом відсунуто на цілих чотири століття вглиб віків. Мрія стількох слов'янських археологів.

У нашій галузі це могла б бути подія світової ваги...

Я вчений. Поки що я солдат отієї невеликої, але могутньої всесвітньої армії, якій випала доля й честь воювати на передньому краї. Що з того, що серед цих непомітних воїнів я здискредитував себе? В кожній армії є свої герої, а також офіцери, котрим не вдався той чи інший маневр. В кожній армії також свої маловіри, боягузи й дезертири, ба навіть зрадники.

Ні, я не втік і не зрадив. Наука, як і кожен бій, нещадна; тож попри всі невдачі я розумію, що істина для неї має бути понад усе.

Хіба я можу звинувачувати своїх колег — чехів, росіян, французів чи шведів — у тому, що вони не хочуть погоджуватися з демагогічними твердженнями, не визнають наукової половинчатої правди, вимагають чітких доказів — мене теж обурила б фальсифікація, хай навіть несвідома. Мене б, зрештою, мала захоплювати ця спільна моральна відповідальність за розвиток людських знань, коли люди забувають про різницю поглядів і інтересів, ця здатність науки, як цілого, регулювати відхилення окремих осіб від об'єктивної істини.

Адже це щастя бути часткою такого джерела духовної енергії світу. Якась гігантська матерія, реактивні заряди думок і винаходів рухають її вперед, тисячі дрібних і могутніх зарядів, і поміж ними — заряди першої величини, велетенська тяглова сила, котра прискорює загальний рух уперед. Може статися, що окремі джерела спрямовуватимуть свою енергію, — хай це буде непорозуміння чи зла воля, — проти рівнодійної сили; проте завдати їй шкоди, змінити її напрямок вони не зможуть, бо тих, хто спрямував свої дії в одному напрямку, чимало...

Знову красиві слова, знову неприпустима фантазія, котра заважає точному мисленню вченого. Та й хто мені дав право іронізувати над наріжними етичними постулатами науки? Ні, то не іронізування — я справді так думаю.

Моя докторантура, моя професура. А може, й посада директора інституту. Слава, що поширилась далеко за межі вітчизни.

Павел на мить заплющив очі.

Невже це можливо, невже це взагалі можливо, щоб усе пішло прахом?..

Його затихлий кабінет.

Спокій.

Бездіяльність.

Він давно вже не робить нічого гідного уваги, діяльність без концепції, ніби він ви-

[1] Маються на увазі дні святого Панкраца, Сервацa та Боніфація.

готовляє камінчики для мозаїки, і гадки не маючи, який та мозаїка матиме вигляд і що, власне, він хоче в ній виразити. А він завжди прагнув бачити перед собою контури всього твору. Краще вже витесувати з каменя твори, народжені в уяві, аніж з камінчиків фактів викладати мозаїку. Чуття цілого, а не уламків. Проте від його переконання лишилися самі уламки.

Десь трапилася помилка...

Як же воно було спочатку, там, у далекому минулому, де саме я спіткнувся об підступний камінь? Тієї хвилини я вже ніколи не згадаю, адже стільки важливих речей для нашого майбутнього поринає в глибини забуття. А може... може, я тільки затуляю вуха, аби знову не почути того застережливого сигналу?

Трохи недооцінював людей навколо себе, поблажливо ставився до їхнього фахового зростання, літніх уже не сприймав серйозно, молоді, вважав, іще не доросли до мене. Сам себе поставив у якесь виняткове становище, плекав у душі почуття самозадоволення. Може, це й був початок краху?

Або, може...

В голові сяйнула страшна думка, від якої аж морозом обсипає — посередність... Невже я справді посередній учений?..

Чому, власне, вони не послали мене тоді на конгрес? Лише тому, що побоялись, аби я передчасно не висловив свою неаргументовану лоучанську гіпотезу?

Невже нинішню ситуацію треба пояснювати отим найгіршим з можливих пояснень — браком таланту? А Марія талановита?

Жар у грубі пригас, тиша поглибшала. Тиша в кабінеті, в усьому будинку, робочий день давно закінчився. І найстрашніша самотність, найглибша тиша огорнула його душу.

О боже...

Звичайно, це криза. Може... може, просто криза. Кожен може опинитись у такій ситуації... Тільки чи виберусь я з неї взагалі й чи зумію почати все з початку?

Останнім часом мене понімає сумнів, чи можливо раз по раз починати все з початку?..

Втратити упевненість у його становищі й віці... Невже справді моє колишнє глибоке переконання геть-чисто розвіялось?..

Адже ж... адже є деякі обставини...

Чи це знову тільки палка, незгасна віра в те, що...

Що десь мусить бути поселення, — зважаючи на кількість поховань, — досить велике поселення, і що в ньому, можливо, знайдуться блискучі докази: рештки слов'янських жител з вогнищем у кутку; луги були протослов'яни, вже сама назва говорить сама за себе: «луг» — назва болота, драговини, з того ж самого кореня утворилась і наша «калюжа»; ще Птоломей писав, що луги жили на території нинішньої північної Моравії, північно-східної Чехії і частково Польщі...

Досі мені не пощастило довести слов'янське походження лугів, проте ніхто з моїх супротивників поки що також не довів, що луги не були слов'янами!..

Довгі роки праці.

Такий великий, такий винятковий шанс, що в мене майже не лишається надії, щоб у моєму житті могла повторитися ця нагода...

Я...

Я просто не можу відмовитися од цього шансу!

Павел упав у крісло й тільки тепер усвідомив, що зовсім стомився.

Обстоювати далі свою теорію — для цього треба передусім самому твердо вірити в неї...

А чи вірю я ще в неї? Бо коли я сам не віритиму, то як зможуть повірити в неї інші?

Звичайно, я вірю в неї, і сьогодні, в дану хвилину, може, навіть дужче, ніж будь-коли раніше, адже перестати вірити водночас означало б перестати поважати самого себе...

Павел непорушно сидить за столом, він уже знову трохи заспокоївся.

Довгі роки я плекав у своїй душі самовпевненість — і ось тепер сам собі видаюся чужим... Хто мені скаже, який я насправді й кому з людей маю дякувати за болючі, жорстокі, але правдиві слова?

Марії.

Нелегко було пережити те, що вона йому тоді виповіла. Але незмірно важче робити з усього цього якісь висновки...

Піти до неї, повернутись до тодішньої розмови?

Та сьогодні вона вже, певно, й не зрозуміла б, чого я від неї хочу, похитала б співчутливо головою, сказала б кілька підбадьорливих слів, а душею, чого доброго, була б десь біля своїх вірусів.

А друзів у мене немає, нема тієї окриленої душі, котра мовчки з'являється коло тебе, коли всі інші одвертаються спинами, я не збудував собі жодного прихистку, бо був надто самовпевнений і сподівався, що будь-яку бурю зможу переждати сам серед безмежного моря.

А моя музика?.. Фортепіано було колись моїм найвірнішим партнером, надійнішим за людей...

А Марія росте. Якось недавно вона прохопилася про захист докторської дисертації... Тільки трохи почервоніла, проте не розгубилась, і він не має підстав сумніватися в тому, що в неї все буде гаразд. Тепер так

воно й буде, її нинішня діяльність — ніби друге дихання спортсмена, і Марія добіжить до мети, є речі, що їх людині допомагає безпомилково розпізнати її інтуїція...

Марія і я, наша колишня спільна сила.

Кожне з нас нині йде своєю дорогою, тільки одна веде вгору, а друга — вниз, може, вже й сьогодні із своїх висот вона дивиться на мене з прихованим співчуттям, Марія, котрій я колись допоміг стати на ноги...

Іронія долі: я завжди прагнув мати видатну дружину. Тепер вона в мене є.

Як би це звучало неймовірно, а може, навіть неприємно для них обох, коли б він сказав, — і це була б щира правда, — що хоч він колись і підтримував її, Марія була для нього надійним фундаментом, котрий витримає будь-яке навантаження, криницею чистої джерельної води, котра колись рятувала од смерті гарнізони обложених міст... Що сталося з ним і з нею, чому нині, почуваючи спрагу, він не може знайти дорогу до цієї криниці? Може, тому, що Марія сама знайшла її до когось іншого?

Ревнощі, непомітна отрута, що крапля по краплі вбиває душу й тіло.

Тиша в кімнаті, тиша в ньому самому; раптом він усвідомлює, що сидить за столом, схиливши голову на долоні. Йому стає соромно, бо він не полюбляє поз, поклав руки перед собою на стіл.

Ревнощі — але які, власне, засліплюють людину дужче, еротичні чи оті інші?

Адже я зичу їй успіху в праці...

Женешся за успіхом? Себе замучиш, а інших однаково не здивуєш...

Люба дівчинко, незважаючи ні на що, я кохаю тебе й досі...

Горішня шухляда столу.

Ще хвилину почекаю, зберуся на силі, до дев'ятого недопалка в попільничці додам десятий, мов самогубця перед тим, як вистрибнути у вікно.

Перша сторінка. Першу сторінку можна замінити, вступ — самі фрази, він знає його напам'ять, автор найліпше знає перші сторінки рукопису, бо перечитував їх значно більше разів, ніж останні.

Друга.

Ще три.

Десять.

Відчинив дверцята, в грубці аж загуло, вгору злетів вогненний язик полум'я. В обличчя дмухнуло жаром, в очах відблиск вогню, він сам цього не бачить, але відчуває до болю ясно.

Зразу двадцять сторінок, гарячковий поспіх, сповнена відчаю насолода нищення, солдат, що під час відступу висаджує в повітря міст, котрий сам будував, скульптор, що розбиває свій найкращий твір.

Клапті паперу. Павел зціплює зуби, щоб не зареготати, не зайтися гучним істеричним сміхом; ні, він не хоче сам перед собою грати комедію, хоч жоден актор не зіграв би правдивіше цю роль; він зжужмив рештки рукопису — жмут не пролазить у дверці, Павел пхає його з усієї сили, ось жмут нарешті спалахнув, мов смолоскип, полум'я шугонуло вгору.

Кінець, дверці зачинилися; Павел прискорено дихає, на руці в нього чорна смуга сажі.

Він витирає її рушником, контраст білизні й бруду, на думку спадає банальна аналогія: я стер бруд і з душі.

Дурниці, який там бруд, це був зародок шедевра, ембріон, приречений на смерть за свою потворність. Помилка не може бути брудною, ніхто не хоче умисне помилятись...

П'ять кроків назад до столу.

Цілковите виснаження, смертельна втома, якої він досі ще не знав, такі важкі ноги, напевне, бувають хіба у водолаза на суші.

Павел сидить за столом, на якому немає нічого, крім перекладу шведської рецензії на його книгу, шухляда вже порожня, геть-чисто все згоріло.

І я згорів, спалив сам себе, мов та індійська вдова, разом зі своєю працею, заради якої я тут сидів.

В роті у нього пересохло від спраги, він уже вдруге за короткий час наливає повну склянку води, п'є, наче мандрівник, що тільки-но перетнув Сахару, ще одна склянка; чому я не можу, як Пажоут, випити зараз півлітра коньяку? Ні, я людина з убогою фантазією, мій життєвий стиль — це дисципліна, я п'ю воду, кажуть, усі погані люди п'ють тільки воду.

Отак раптом постаріти за якихось п'ять хвилин.

Його несподівано пронизує гостре, виразне почуття: в мене вже лишилось обмаль часу...

Холодний вечір, куди я, власне, йду? Я вже не той, що був раніше, я і сам здаюся згорілим старим замком, самі тільки стіни та порожні вікна лишились від мене, може, мені радіти хоча б із того, що разом із цінними колекціями загинула й цвіль, котра однаково зруйнувала б поступово цю будівлю?..

Криниця з джерельною водою споконвіку була однією з основних умов життя кожного господарства.

Чого я, власне, сподіваюсь од зустрічі з Марією — сьогодні ввечері, через годину після всього, що сталося... І що я їй скажу, як поясню свою раптову появу?

Колючі дощові краплі січуть по обличчю, поривчастий вітер шарпає пальто, забиває віддих, і від цього вогкого дотику природи йому трохи одлягло від душі.

Перша логічна думка, і досі болюча й непевна, перший боязкий крок пацієнта після операції—хвилину тому я підписав капітуляцію, але й після капітуляції життя триває. Знову треба з чогось починати і до чогось іти.

Кожна наука, отож, звісно, і моя, — це безперервний рух, бо коли б людина перестала шукати істину, наше життя деградувало б, стало б чисто біологічним проявом.

Обертові двері, широкі сходи — який же розкішний Маріїн інститут у порівнянні з нашим бараком.

Зненацька Павела пройняв страх. Що я їй скажу? Що спалив шмат свого життя і що згарище більше, ніж я хотів; вигоріла земля й поперед мене? А втім, ні, навіщо саме зараз говорити їй такі патетичні слова!

Сказати, що сьогодні ввечері вона мені потрібна? Що я, власне, ніколи не переставав її любити? Та все це надто сентиментально, не годиться знімати про таке річ. Моїм словам вона однаково не йняла б віри, я б тільки змусив її відповідати мені, що, мовляв, я помиляюсь, бо завжди любив тільки самого себе...

Може, вона й не сказала б такого вголос, проте наші думки неодмінно зіткнулися б коло імені Ольга.

Не знаю, взагалі не знаю, про що я говоритиму, може, скажу, що вийшов прогулятись, і коли вона вже збирається додому, то можемо піти разом.

Знайомий коридор, Маріїні двері. За ними темрява. Нікого.

Прибиральниця показала рукою в кінець коридора.

Його це нітрохи не здивувало. Адже за тими останніми дверима працює Пажоут, чоловік, котрий, власне, переміг його.

Павел постукав, увійшов до кімнати. Горить світло, але нікого не видно, за дверима, що ведуть до лабораторії, голоси, сміх.

Він стоїть непорушно, тихо, як непроханий гість. Як шпигун.

— Далебі, я таки не знаю, за що ми п'ємо. Що я таке видатне зробила? Отой здобуток видається мені айсбергом: заледве десята частина виринула на поверхню, а решта й досі ховається під водою...

— Про це, Курча, тебе ніхто не питає! Ще стародавні римляни... А, хай йому грець, що це я... Артеріосклероз мозку. О, згадав. У стародавніх римлян була мудра приказка: «Життя без свята — як довгий тракт без шинків». А то були, дідько б їх ухопив, неабиякі мастаки пити. Отож хай згине енцефаліт!

Голосний дзенькіт чарок, певно, вже добряче хильнули.

— Хай живе наша Справедлива! І Бальцар також, і Маріїні миші, раз вони не поздихали, хай тепер живуть!

Це сказав Горт, його вже трохи розібрало, голос став якийсь тягучий. Марія вибухнула сміхом — і тут же змовкла, в тиші, що на мить запала, Павел почув ім'я Бальцара.

Який Бальцар? Хто це?

Суміш кількох чоловічих голосів, їх там, мабуть, більше, як троє, усі вітають Марію, серед гамору раптом знову озвався її сміх, глухий, наче крізь сльози...

Павел, ніби прикутий до місця, обводить очима кімнату: Пажоутів стіл, завалений усіляким мотлохом, на вішалці висить недбало накинутий широчезний піджак, книжки, розкидані на кріслі, портрет у заскленій рамці, видно, якийсь відомий вірусолог. Напис на протилежній стіні:

**ВИВЧАЙ, КОНТРОЛЮЙ, ПУБЛІКУЙ!**

**Ісаак Ньютон.**

Павел побачив власну руку, яка тихенько зачинила за ним двері в коридор. Повільно йде до сходів, чого я, власне, приходив? Ага, згадав, сказати їй...

Тільки... тільки її вже тут немає.

Очевидно, ми з нею розминулися, я кудись запізнився, десь забаривсь — ніщо не повторюється, людина ніколи нічого не годна повернути назад — ні змарнованого часу, ні заподіяного зла.

Ні, я не заподіяв їй надто великого зла, але змарнував свій час, прогавив наш спільний час, а почуття однієї людини — ніби постріл у хмари, постріл, що не досяг мети.

Марія. Час нестримно плине вперед, і невдовзі настане той момент, коли Марія повернеться додому доктором наук.

Страшна втома, чому я такий виснажений?

Уперше в житті по-справжньому скуштував, яка на смак поразка.

І все ж треба чинити хоч якийсь опір. Не можна ж отак повністю капітулювати. Надія на те, що час реабілітує його, ще не зовсім згасла...

Майбутнє підтвердить, що не тільки луги, але й ті люди, що населяли «поля поховальних урн», були слов'янського походження, може, це зроблю вже не я, але обов'язково знайдуться інші, хто відсуне історію слов'ян углиб віків — тільки вже не на сотні, а на півтори тисячі років.

Усвідомити свої помилки... І потім їх виправити. Може, воно й справді так, що коли людина хоче пізнати світ, вона мусить пізнати і саму себе.

Обертові двері, в обличчя Павелові дмухнув різкий, колючий вітер.

Поза спиною в нього пробіг дрож, він підняв комір пальта.

На кінцевій зупинці, описуючи дугу, заскреготав трамвай, але раптовий порив вітру ту ж мить заглушив цей зойк.

*З чеської переклала Воліна ПАСІЧНА*

# ТВОРЧІ ЗАДУМИ

**Редакція журналу «Всесвіт» звернулась до деяких зарубіжних письменників з проханням розповісти про свої творчі плани.**

## ДОРА ГАБЕ,
**болгарська письменниця**

«Зараз друкується велика добірка моєї вибраної лірики, а наступного року вийдуть мої вірші для дітей. Готую до друку і книжку нових поезій «Мій світ».

## ЗДЕНЄК ПЛУГАРЖ,
**чеський письменник**

«Мої творчі плани? Я закінчив пригодницький роман для підлітків «Бунт на «Пантері». Свого п'ятнадцятирічного героя я «переніс» у трохи зміненому вигляді з передостаннього роману «Хай кинуть у мене каменем». Маю намір розпочати роботу над великим соціальним романом з періоду, скупо висвітленого в нашій сучасній літературі — часів так званої «Першої республіки».

## ЇРЖІ МАРЕК,
**чеський письменник**

«Я завершив роботу над великою сатиричною повістю і готую збірку оповідань, цього разу про криміналістів. В них ідеться про давні (і цілком реальні) події, є чимало трагікомічних ситуацій».

## МІРА АЛЕЧКОВИЧ,
**югославська письменниця**

«Сказати про свої творчі плани — значить відкрити свої мрії і поривання. Оскільки їх багато, я обмежусь лише тими планами, які вже набрали форми, розповім про книги, які пишуться.

Переді мною — ще не закінчена збірка лірики «Час, любов'ю зміряний». Це поезії про час, про жінку, кохання. Це п'ята моя збірка лірики, і зараз вона мені найдорожча.

Хотіла б написати свій третій роман. Перший був про визвольну боротьбу. Три дні одного містечка Сербії, яке не здавалось. Критики зустріли твір добре і сказали: це роман поета і гарний тому, що він перший і автобіографічний. Другий роман — «Ранок» — розповідає про молодь напередодні війни, під час війни і в перші дні миру, про мрії і дійсність. Критики знов назвали роман автобіографічним. Що ж далі? Розпочато два романи: ще один про війну, можливо, останній на цю тему,— розповідь про трьох жінок у війні. Це роман психологічний, але я намагалась зробити все, щоб не було психологічних мук і в читача; та чи вдалося це мені, поки що не знаю, оскільки не вважаю книгу закінченою. Другий розпочатий роман розповідає про хлібозаготівлю в моєму рідному краю Воєводині, безкраїй рівнині, схожій на вашу Україну, і якщо я сказала, що це розповідь про хлібозаготівлю, то, мабуть, сказала неправду. Це оповідь про людину, яка не мириться з долею, про людину, яка бореться всім серцем за свою країну, але не мириться з її слабкістю. Роман ще не закінчений: він не належить до моїх планів, до того, над чим працюю, хоч ще не знаю, чим його закінчити.

Переді мною і нові книги для дітей. Одну недавно здала до друку. Вона дуже відрізняється від моїх інших книг і розрахована на наймолодших читачів. Я намагалася бути всесторонньою — щоб у ній були музика і ритм, кольори та ігри, і щоб вона не тільки розважала, але й мала ненав'язливий виховний характер. Я не погоджуюся з тими, хто хоче перетворити дитячу літературу на пусту гру слів, але не визнаю я і надокучливої дидактики. Чи вдалося мені зробити те, чого хотіла, скоро скажуть мої наймолодші читачі.

Вірші, романи, а поряд них і книжки для дітей — такі мої плани, мої прагнення. Прагнень багато, бачите самі, бажань іще більше, а часу замало. Але брак

часу — це не єдина мука. Забагато мук творчих, які треба витерпіти і перебороти. Але вони мізерні в порівнянні з радістю письменника, який знає, що має для кого писати».

## ДЬЄРДЬ РАДО,
**угорський літератор**

«Зараз завершую останню редакцію свого роману «По великих життєвих шляхах», присвяченого Максиму Горькому, працюю над розділом «Українська РСР» для путівника, який готує будапештське видавництво «Панорама», знайомлюся з новими книгами, одержаними з України. І складаю нові плани щодо їх перекладу, готую статті з історії української літератури».

## ПЕТРО КРАВЧУК,
**канадський публіцист**

«Ще в цьому році хочу опублікувати статтю про 75-річчя перебування українців у Канаді. У 1967 році планую написати серію статей про вагомий внесок, зроблений українцями в економіку, культуру й громадське життя Канади.

Крім цих статей, збираюся з іншими співавторами написати нарис про художню самодіяльність прогресивних українців у Канаді на протязі 60 років. Написав ряд статей для «Жовтня», «Українського історичного журналу», «Народної творчості та етнографії». Це все побічна праця. Головна моя праця — готування матеріалів до торонтської газети «Життя і слово».

## АЛАН МАРШАЛЛ,
**австралійський письменник**

«Повість «Я навчився стрибати через калюжі» була першою книжкою моєї автобіографії. Я написав ще дві; має з'явитися й четверта. Однак, я відчуваю, що не готовий ще розпочати роботу над нею, тому зараз пишу казку для дітей, в якій роблю спробу показати, як важливо людині в процесі її становлення бути коханою й потрібною іншим.

Я працюю також над оповіданнями, в основі яких лежить те, що я побачив і почув, подорожуючи по Австралії».

## КЛАРА БІХАРІ,
**угорська письменниця**

«Незабаром вийде друком мій роман «Самотні», де розповідається про тих чоловіків і жінок, які внаслідок особливостей їх професій живуть далеко одне від одного і лише зрідка зустрічаються. Мій герой — будівельник, якому весь час доводиться подорожувати, переїздити з місця на місце. Через його образ і образ його дружини я показала ту боротьбу, ті конфлікти, які виникають на грунті своєрідних життєвих обставин і невідступно супроводжують людство. В іншому романі, над яким я тепер працюю, я хочу подати з нової точки зору ту найдраматичнішу, найскладнішу і найцікавішу добу, яку ми, люди середніх літ, добре знаємо з власного життя і яка охоплює три десятиріччя — від 1930 до 1960 року».

## НАРОДНА МУДРІСТЬ

### ПРИСЛІВ'Я АФРИКАНСЬКОГО НАРОДУ АШАНТІ (ГАНА)

**Мудрість не золотий пісок, в мішку її не понесеш.**

**Одна брехня може зіпсувати тисячі правд.**

**Бідняк хоч у золото вбереться — люди скажуть, що то мідь.**

**Котові смерть — мишам свято.**

**Цапова хоробрість не в рогах, а в серці.**

**Навіть кволого лева ніхто не назве кішкою.**

**Впадаючи в море, річка губить свою назву.**

**Хай мишеня буде завбільшки як слон, виросте — однаково боятиметься кішки.**

**Сама антилопа на базарі не буває — лише її шкура.**

**Хоч крокодил живе у воді, все ж дихає він повітрям.**

**Стрінеш мисливця з рушницею і повним кошиком грибів — не питай, кого він вполював.**

**З слонової шкури можна зробити мішок, та що в нім тримати!**

**Спершу перебреди річку, а тоді вже розказуй, що в крокодила гуля на морді.**

**Хоч яке б виросло в курки пір'я — однак залишиться курячим.**

**Слона вбиває одна людина, а їсть все село.**

**Хоч як вимокне леопард під дощем, плями все одно не змиються.**

## АВСТРАЛІЯ

Понад п'ятдесят австралійських літераторів підписали опубліковане в журналі «Оверленд» звернення, в якому закликають уряд країни відмовитись від участі в брудній війні у В'єтнамі. В зверненні підкреслюється, що ця війна не має нічого спільного з національними інтересами народу Австралії, і тому уряд не має права посилати молодих австралійців на смерть.

Звернення підписали зокрема такі відомі австралійські письменники, як Френк Харді, Алан Маршалл, Катаріна Сусана Прічард, Джуда Уотен та інші.

## АНГЛІЯ

З нагоди століття з дня народження видатного англійського письменника Герберта Уеллса в Лондоні відбулося урочисте відкриття меморіальної дошки на його честь. Дошку встановлено на будинку, де письменник мешкав протягом останніх десяти років свого життя.

Під час церемонії відкриття виступив письменник Чарлз Сноу, який зазначив між іншим, що в Радянському Союзі нещодавно було опубліковано п'ятнадцятитомне повне видання творів Уеллса.

«Ганьба, що у нас, в Англії, ще й досі не видано повного зібрання творів Уеллса»,— сказав Чарлз Сноу.

* * *

Королівський Шекспірівський театр протягом найближчих чотирьох років планує екранізувати кілька своїх вистав. Це будуть кольорові фільми. Передбачається випустити на екрани «Макбета», «Короля Ліра», «Дванадцяту ніч» та деякі інші твори Шекспіра.

# МУЗЕЙ В ОБЛЕНГОРКУ

В 1902 році Генрік Сенкевич оселився в Обленгорку, де згодом написав свої кращі твори. В 1958 році тут був заснований музей письменника.

Обленгорк відвідують численні туристи з багатьох країн світу, бо ім'я Сенкевича відоме в усіх кутках земної кулі, адже сам тільки роман «Камо грядеші» перекладений на тридцять вісім мов світу, а «Хрестоносці» — на двадцять шість.

В робочому кабінеті нічого не змінилося відтоді, як за письмовим столом створювались кращі романи письменника; на полицях стоять книжки, якими користувався Сенкевич, поряд — фотоапарат, яким він робив знімки в Африці. Експоновані і його мисливські трофеї. В одному із залів музею зібрані переклади творів письменника. Тут зберігається також рукопис незавершеного історичного роману «Легіони».

В інших кімнатах зібрані подарунки Сенкевичу від колег-літераторів, митців, наукових діячів, а також його особисті листи.

Маловідоме фото Генріка Сенкевича з дочкою Ядвігою.

Так виглядав Обленгорк, коли у 1902 році в ньому оселився Генрік Сенкевич.

# УСПІХ ВИЛО РАДЕВА

Перший успіх Вило Радеву, який тоді ще був студентом операторського факультету, приніс документальний фільм «Нове життя в Родопах», відзначений спеціальною премією болгарської критики.

Далі Вило Радев дебютує як оператор у фільмі «Будівники Димитровграда», а з 1957 року, після створення фільмів «Роки кохання» та «Тютюн», він уже вважається одним з кращих операторів європейської кінематографії. Після цього Радев вирішив спробувати свої сили в режи-

сурі. Він зняв фільм за оповіданням Є. Станева «Викрадач персиків». Цей кінотвір представляв болгарську кінематографію на міжнародному фестивалі у Венеції і здобув високу оцінку критики.

Другий поставлений Радевим фільм «Цар і генерал» з успіхом демонструвався на міжнародному кінофестивалі у Карлових Варах.

В своєму інтерв'ю кореспондентові польського тижневика «Екран» Радев сказав:

«Кожний митець береться за те, що його цікавить, і те, що знає дуже добре. Мене ж цікавлять вияви людської любові до рідної землі. Саме це почуття досліджується в моїх фільмах «Викрадач персиків» та «Цар і генерал». В цих творах я хотів зав'язати з глядачем діалог про суть патріотизму, і якщо мені це вдалося — я вважаю, що фільми досягли мети.

Зараз я працюю над новим кінотвором, сюжет якого побудований на епізодах з історії визвольної боротьби мого народу. Назви він поки що не має, але і тут я залишаюсь вірний темі, що хвилює мене».

Віло Радев.

# «ПАРТИЗАНСЬКИЙ ТЕАТР»

Сербське місто Тітово-Ужіце називають колискою визвольного партизанського руху народів Югославії проти німецько-фашистських загарбників. Звідси цей рух поширився на всю країну. В цьому ж місті у 1941 році дав свої перші вистави так званий «Художній партизанський театр», і акторами, і глядачами його були партизани.

Нині в Тітово-Ужіці створюється новий театр, який також матиме назву — «Партизанський театр». Ядром його стане акторський колектив, який тепер постійно працює в цьому місті.

Режисер Йован Булаїч, який очолить майбутній «Партизанський театр», розповів представникам преси, що йдеться про створення театру виразно реалістичного напрямку, вільного від модерністського штукарства. Репертуар його складатиметься насамперед з п'єс, присвячених визвольній боротьбі югославського народу, його революційному минулому, а також творів антифашистського і антимілітаристського напрямку. Новий театр почне працювати восени 1967 року, і прем'єра першого сезону відбудеться не в приміщенні, яке саме реконструюється, а на великій Партизанській площі в Тітово-Ужіці.

# КІПРСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК ПРО КИЇВ

Кіпрський письменник Г. Філіппу Пієрідіс надрукував у газеті «Харавгі» свої враження від недавньої подорожі до Радянського Союзу.

В подорожніх нотатках письменник — автор виданої 1965 року російською мовою книжки оповідань «Жорстокі часи» — з вдячністю згадує людей, які допомогли йому краще познайомитися з життям, культурою й літературою Радянського Союзу. І в першу чергу він називає поета-академіка М. П. Бажана.

Найтепліші слова Пієрідіс знайшов для міста-красеня Києва, образ якого асоціюється в його уяві з ім'ям Т. Г. Шевченка. В статті подано стислу біографію Кобзаря. Пієрідіс пише про те, як після революції столиця України увічнила пам'ять великого поета, назвавши його ім'ям університет, оперний театр, найкрасивіший бульвар міста. Але найкращим пам'ятником поетові оповідач вважає Музей Т. Г. Шевченка, в якому з великою любов'ю зібрані найцінніші матеріали, пов'язані з його життям і творчістю.

Про місто над Дніпром письменник пише так: «Київ у перші ж хвилини

## БОЛГАРІЯ

Режисер і продюсер Норман Фостер, постановник фільму «Віндзорські витівниці», має намір екранізувати оперу Гуно «Фауст». Зніматиметься фільм у Болгарії, партії Мефістофеля та Маргарити співатимуть солісти Софійського оперного театру.

## ГОЛЛАНДІЯ

В урочистій обстановці французький письменник Жорж Сіменон відкрив у голландському місті Делфзейлі пам'ятник своєму літературному героєві комісару Мегре — одному з найвідоміших персонажів літератури детективного жанру. В місті Делфзейлі Жорж Сіменон написав 1929 року свою першу повість про Мегре.

## ІСПАНІЯ

Як повідомляє англійська газета «Морнінг стар», в Англії вийшла друком автобіографічна повість голови Комуністичної партії Іспанії Долорес Ібаррурі «Вони не пройдуть».

Пасіонарія. Малюнок з газети «Морнінг стар».

## ІТАЛІЯ

Фільм Федеріко Фелліні «Дорога» надихнув композитора Ніно Рота на створення нового балету, прем'єра якого відбудеться в Міланській «Ла Скала». Партію Джельсоміни доручено відомій італійській балерині Карлі Фрацці.

«Я вважаю,— сказав Ніно Рота в інтерв'ю газеті «Джорно», — що тема «Дороги» сьогодні актуальна для італійського суспільства не менше, ніж тоді, коли на екрани вийшов цей фільм Фелліні».

* * *

Ренато Гуттузо, Джакомо Манцу та кілька інших італійських художників і скульпторів вирішили влаштувати в Римі міжнародний аукціон своїх нових творів. Аукціон буде проведено під гаслом солідарності з іспанськими антифашистами і в'язнями режиму Франко. Грошову виручку буде передано у фонд допомоги жертвам франкістського терору.

Ренато Гуттузо біля свого твору.

## НДР

Письменник Райнер Кірш разом з художником-фотографом Томасом Більгардтом готують ілюстроване видання, яке вони умовно назвали «Книгою дружби». До цієї книги ввійдуть кращі оповідання і новели письменників Німецької Демократичної Республіки і Радянського Союзу, присвячені темі дружби народів цих країн. Фотографії Томаса Більгардта розповідатимуть про життя НДР і СРСР і водночас ілюструватимуть вміщені в збірці літературні твори. «Книга дружби» присвячується 50-річчю Великого Жовтня.

* * *

На початку 1967 року відзначатиметься 300-ліття Дрезденського оперного театру. З цієї нагоди в січні буде влаштовано «Ювілейний тиждень», в якому візьмуть участь солісти Берлінського і Лейпцігського оперних театрів, а також оперних театрів ФРН та інших країн.

«Заснування Дрезденського театру,— сказав його художній керівник і головний диригент Ганс Дітер Меде,— було початком справжньої історії німецької опери. І тому нинішній ювілей має стати великим святом нашого оперного мистецтва. Участь у цьому святі відомих співаків і музикантів з різних країн ми розглядаємо як визнання великих успіхів мистецтва опери в Німецькій Демократичній Республіці».

перебування в ньому вражає своєю чудовою красою і буйним цвітінням не тільки в парках з гігантськими каштанами, але й в серцях його жителів».

Пієрідіса вразила неповторна краса старовинного міста, в якому поряд із спорудами XI століття (такими, як Софійський собор) стоять сучасні будинки. Оповідач пише, що любов киян до дерев і квітів є наслідком багатовікових традицій. В цьому він ще раз переконався, коли відвідав Музей українського народного мистецтва, де побачив кераміку, різьблення по дереву, тканини, картини, створені народними умільцями, «дивовижні за формою, кольором і фантазією».

# АНТОНІОНІ ЗНІМАЄ КОМЕДІЮ

«Це буде веселий фільм, зовсім не схожий на всі ті фільми, які я досі поставив». Так пише про свою нову роботу відомий італійський режисер Мікеланджело Антоніоні, фільм якого «Затемнення» йшов на наших екранах. Умовну назву майбутнього фільму — «Знімок» запропонував продюсер Карло Понті, але сам Антоніоні, як режисер і автор сценарію, має намір змінити її в процесі роботи над фільмом.

Це буде розповідь про пригоди модного фотографа в англійській столиці.

Знімається фільм у Лондоні, головні ролі в ньому виконують відомий англійський актор Теренс Стемп і молода канадська артистка Джоун Шімкус.

# ПАМ'ЯТІ СЕСІЛЬ СОРЕЛЬ

У вересні цього року французи проводжали в останню путь найстарішу діячку свого театру актрису Сесіль Сорель, яка померла у віці 93 років.

«Крім Сари Бернар і Бріжітт Бардо, жодна французька актриса не здобувала такої міжнародної популярності, як Сесіль Сорель», — зазначає газета «Юманіте-Діманш», віддаючи шану пам'яті найстарішої французької актриси.

Акторська діяльність Сесіль Сорель тривала понад шістдесят років. Вперше виступила вона на сцені в опереті Оффенбаха «Орфей у пеклі» 1889 року. П'ятнадцятирічна дівчина одразу привернула до себе увагу театральних критиків і глядачів. У 1901 році Сесіль Сорель стає актрисою «Комеді Франсез», де працює протягом трьох десятиріч. Вона була однією з провідних актрис театру і протягом тридцяти років, як пише «Юманіте-Діманш», «на Сесіль Сорель тримався майже весь репертуар «Мольєрівського дому».

В 1933 році Сесіль Сорель залишає «Комеді Франсез» і починає виступати в мюзик-холі, дебютуючи в одному з спектаклів, що його поставив Саша Гітрі.

На запитання журналістів, чому вона віддала перевагу жанру мюзик-холу перед серйозним класичним репертуаром, Сесіль Сорель відповіла: «Я хочу брати участь у видовищах сучасного жанру».

Сесіль Сорель в зеніті своєї слави.

В мюзик-холі актриса грала понад сімнадцять років і лише в 1950 році пішла на відпочинок. Останні роки свого життя Сесіль Сорель провела в монастирі, але вона до останніх днів жваво цікавилася сучасним театром. За кілька місяців до смерті Сесіль Сорель побувала на прем'єрі нової п'єси Ежена Йонеско.

# «П'ЯТЬ ХВИЛИН З ДІМФНОЮ К'ЮСАК»

Дімфна К'юсак.

Під таким заголовком газета «Юманіте-Діманш» вмістила інтерв'ю з австралійською письменницею Дімфною К'юсак, яка побувала в Парижі. Письменниця розповіла про свій останній роман «Чорна блискавка», який нещодавно був виданий французькою мовою (див. рецензію на цей роман у «Всесвіті» № 8, 1966).

«Расизм в Австралії має трошки інші форми, ніж у Сполучених Штатах чи Південно-Африканській Республіці, — сказала Дімфна К'юсак, — але він ставить перед нами ті самі проблеми. Критики мого останнього роману обвинувачували мене в тому, що із змальованих у ньому подій я роблю невірні висновки, але вони не могли заперечувати правдивість цих подій. Я ніколи не пишу неправди, всі герої моїх книжок взяті з життя».

На запитання, яка країна буде місцем дії її наступної книги, Дімфна К'юсак відповіла:

«Це буде знову суто австралійський твір. В основу його ляже той факт, що по закінченні другої світової війни до Австралії емігрувало багато фашистів усіх гатунків. Сюжет побудовано навколо трагедії, пов'язаної з перебуванням цих людей на території нашої країни, — людей, до яких австралійський уряд ставиться вельми прихильно і яких всіляко підтримує. Роман розповідає про ненависть, яку ці люди відчувають до демократичних установ, соціального прогресу, до руху прихильників миру. Назва роману — «Сонця не вистачає».

# СЬОМИЙ ФІЛЬМ РОБЕРА БРЕССОНА

За двадцять років роботи в кіно один з найстаріших французьких режисерів Робер Брессон зняв усього тільки сім фільмів. Фільм «Дами Булонського лісу» вийшов 1945 року, а на цьогорічному фестивалі у Венеції Брессонівський фільм «Ненароком Бальтазар» був відзначений премією жюрі.

Твори Брессона «Щоденник сільського кюре» (1950), «Засуджений до смерті втік» (1956), «Кишеньковий злодій» (1959), «Процес Жанни д'Арк» (1962) і одна документальна стрічка виходили на екрани, як правило, з перервою в кілька років, бо режисер працював над ними вдумливо і сумлінно.

Фільм «Ненароком Бальтазар» — це розповідь про французьке село. На перший погляд, це історія дружби дівчини з твариною—віслюком Бальтазаром,— але водночас перед глядачем проходять кадри з життя південних районів Франції, з побуту французьких трударів.

Цей чесний, правдивий фільм мав неабиякий успіх; щоб відзначити його, кілька кінематографістів і письменників вирішили заснувати нову премію «Приз кінематографа» і нагородити нею сьомий фільм Брессона.

Кадр з фільму «Ненароком Бальтазар».

* * *

Щоб побачити твори Юргена фон Войскі, зовсім не треба йти до музею. Його скульптури — щодня перед очима жителів Хойєрсверди й гостей цього молодого міста.

Юрген фон Войскі створює на вулицях, площах і в садах міста надзвичайно виразні скульптурні композиції: «Становлення сільськогосподарського кооперативу», «Заводські збори», «Сільське свято» та інші. Кожен створений ним образ наділений індивідуальними рисами.

Молодий митець працює зараз над скульптурною групою для Шведта й рельєфами для нових районів Карл-Маркс-штадта.

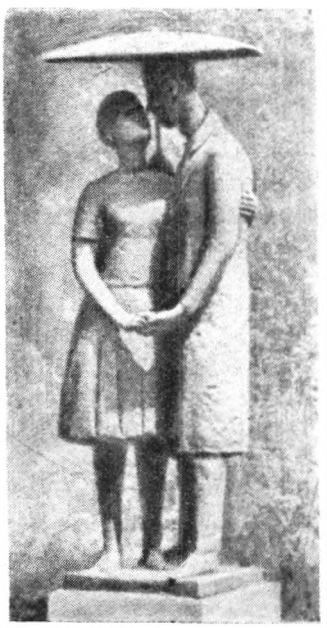

Закохані під парасолькою.

## УГОРЩИНА

Кінорежисер Золтан Фабрі свій новий фільм «Після сезону» присвятив подіям підпільної боротьби угорських антифашистів проти режиму Хорті і гітлерівських окупантів. Фабрі широко використав архівні кінодокументи, зокрема про злочини Адольфа Ейхмана та його загонів, які діяли на території Угорщини в останній період минулої війни. Жанр свого нового твору Золтан Фабрі визначив як художньо-публіцистичний. «Я вважаю,— сказав він,— що документальні матеріали і публіцистичні елементи не тільки не пошкодять фільмові, як художньому твору, а й посилять звучання теми, якій він присвячений».

Станіслав Монюшко.

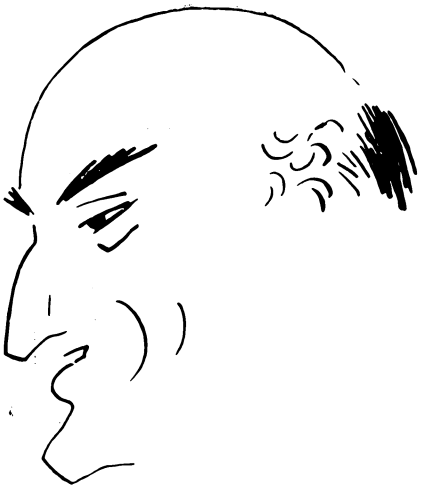

Єжи Кавалерович.

Кукринікси.

# ДРУЖНІ ШАРЖ

Ярослав Івашкевич.

Станіслав Дигат.

Тадеуш Кулісевич.

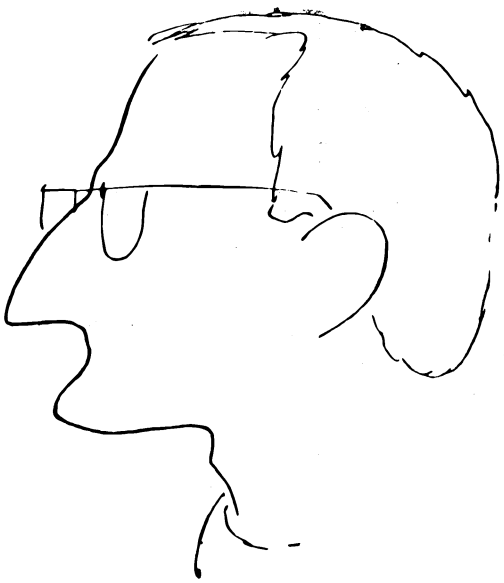

Славомір Мрожек.

# ЗБІГНЄВА ЛЕНГРЕНА

Слава польського художника-карикатуриста Збігнєва Ленгрена вийшла далеко за межі Польщі. Важко знайти людину, в котрої не викликали б щирої усмішки чарівні гумористичні малюнки художника.

Однак цього разу ми зустрічаємося з незнаним досі Ленгреном. Нещодавно він виступив у жанрі портрета, підготувавши велику серію дружніх шаржів на відомих діячів літератури і мистецтва. За допомогою скупих штрихів або навіть однієї лінії Ленгрен-портретист напрочуд точно відтворює обличчя людини, яку він малює.

Серед дружніх шаржів Збігнєва Ленгрена знаходимо портрети радянських художників-карикатуристів Кукриніксів, польського композитора Станіслава Монюшка, кінорежисера Єжи Кавалеровича, польських письменників Ярослава Івашкевича, Станіслава Дигата, Славоміра Мрожека, поета Владислава Броневського, художника-графіка Тадеуша Кулісевича та багатьох інших.

Владислав Броневський.

## ФРН

«Обвинувачення, від якого не можна сховатися» — так охарактеризувала газета «Зюддойче цайтунг» виставку фотомонтажів Джона Хартфільда, яка відкрилася одночасно в Кельні, Мюнстері й Гамбургу. В Західній Німеччині вперше після війни так широко експонуються твори видатного художника-антифашиста. Організаторам виставки довелося подолати обструкцію з боку неонацістських елементів.

«Люди дивляться на фотомонтажі Джона Хартфільда, — пише «Зюддойче цайтунг», — і замислюються над минулим Німеччини — і не тільки над минулим...»

## ФРАНЦІЯ

Режисер Серж Бургіньйон розпочав зйомки нового фільму «Пролог» з Бріжітт Бардо та Лораном Терзієфом у головних ролях.

«Це буде проста історія двох людей, які несподівано зустрічаються і яких життєві обставини згодом розлучають. Бріжітт Бардо та Лоран Терзієф, на мою думку,— говорить Бургіньйон, — актори, що доповнюють одне одного. Діалоги ми опрацьовуємо разом з Бріжітт, я хочу, щоб вона брала безпосередню участь у створенні фільму».

Бріжітт Бардо у фільмі «Пролог».

* * *

В Парижі вийшла перша книга повного зібрання творів Еміля Золя, яке складатиметься з п'ятнадцяти томів. Упорядник видання — Анрі Міттеран. Видає збірку видавництво «Едісьйон насьйональ е дефінітів».

Серед цікавих документів у цьому виданні, яке вперше повністю представить творчість великого письмен-

# ЗА СЦЕНАРІЄМ ЛІЛІАН ХЕЛЛМАН

Починаючи свою рецензію на фільм американського режисера Артура Пенна «Гонитва», кінокритик англійської газети «Морнінг стар» Ніна Хіббін пише: «Спочатку здається, що це просто неможливо. Адже ніколи населення міста не може занепасти так низько, як це показано в «Гонитві». Та потім ви згадуєте про Кеннеді і Освальда, і лінчування, і події, що зараз саме відбуваються — і починаєте вірити в можливість того, що вам показують на екрані.

Постановник Артур Пенн відкинув усі недомовки в цій приголомшливій, трагічній історії корупції й насильства в маленькому процвітаючому містечку нафтовиків у Техасі».

Знятий за сценарієм Лілліан Хелльман, фільм цей побудований в типово американській епічній манері. Після спокійного, здавалося б, вступу події в ньому бурхливо наростають, завершуючись п'яною оргією, насильствами, пожежами і вбивством.

Протягом перших п'ятнадцяти хвилин кадри розповідають про жителів міста, знайомлять з проблемами кількох місцевих родин.

Всі вони обговорюють зараз дві події: бучний бенкет, що має відбутися з нагоди дня народження нафтового магната, який тримає в руці все місто, і втечу з в'язниці міського шибайголови, якого несправедливо підозрюють в убивстві під час втечі. Тепер, коли цей хлопець опинився на волі, багато хто з жителів міста тремтить: адже вони добре знають, що саме через них він змушений був стати на шлях дрібного злочину.

І от — суботній вечір. «Цвіт» міста до безтями упивається на бенкеті. Нижчі рангом запивають свої образи (їх-бо не запросили!) на своїй власній вечірці, де чоловіки й дружини вільно міняються «партнерами» і де обов'язковим є єдине правило, а саме: кожен чоловік мусить мати при собі револьвер.

Джейн Фонда у фільмі «Гонитва».

Шерифові, роль якого виконує М. Брандо, вся ця братія до смерті остогидла. Він мріє про той день, коли завершиться термін його перебування на цій посаді і він зможе повернутися до своєї улюбленої праці на фермі.

Шериф нервує — він хотів би впіймати втікача до того, як п'яний натовп почне полювати на нього зі зброєю в руках.

Минають години, спиртне ллється рікою, п'яні багатії в дорогих автомобілях роз'їжджають по вулицях міста, шукаючи виходу своїй злобі і ненависті, шукаючи хоч яку-небудь жертву...

Завершується фільм сценою брутального кровопролиття, «всі жахливі деталі якої, — на думку рецензента, — в даному випадку цілком виправдані».

# «ІСТОРІЯ ЛЮДСТВА»

«В одному з передмість Куернавакі, серед дачних будиночків, можна побачити великий ангар. Це майстерня видатного мексіканського художника Давіда Альфаро Сікейроса.

Привітна усмішка, жвавий погляд зелених очей, густе сиве волосся, струнка постать. Він вітає нас біля величезних бетонних панелей, які незабаром стануть відомі на весь світ, бо з них буде складено гігантську картину, площа якої дорівнюватиме 4500 кв. метрам...»

Так починає свою розповідь про зустріч з Сікейросом чеська журналістка Глоріа Чейкова.

«Ми у великому залі, його можна назвати цехом. Величезні полотна висять на тросах, переміщають їх за допомогою електричних моторів уздовж траншей в підлозі.

Очі звикають до різних відтінків

коричневого, червоного, сірого, зеленого і жовтого кольорів, починаєш бачити образи твору, який названо «Історією людства».

Сікейрос розповідає: «Це буде виключно історія Латинської Америки з її проблемами і особливостями. Весь твір пройнятий громадянським пафосом.

Як адепт мексіканської художньої школи, я віддаю всі свої сили монументальному живопису, бо вважаю, що ця форма найбільш відповідатиме новій цивілізації, соціалістичній цивілізації... Я шукаю нового реалізму, який сполучатиме в собі всі надбання минулого і досягнення майбутнього».

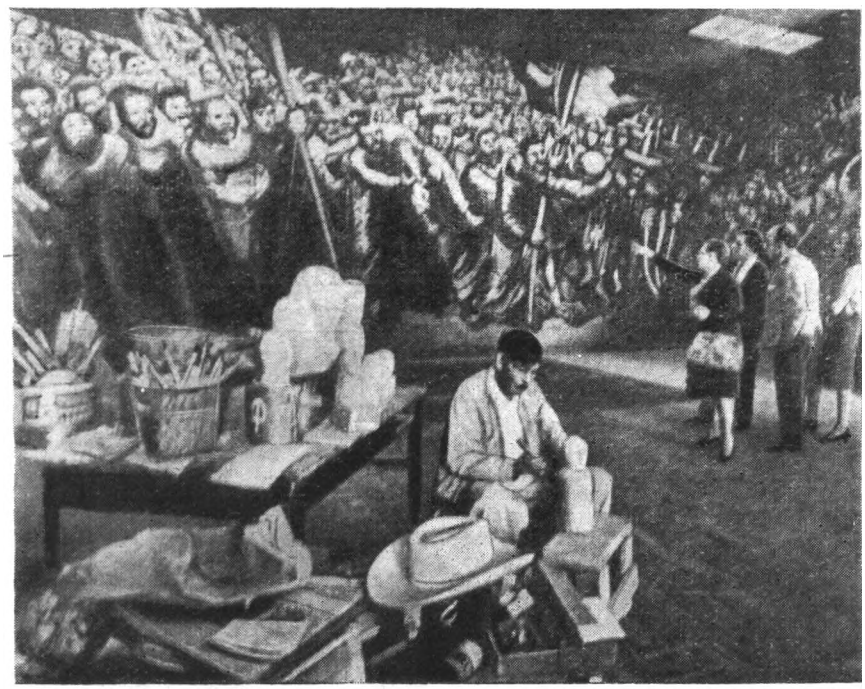

В майстерні Сікейроса.

# ІНТЕРВ'Ю ЖАНА РЕНУАРА

Видатний французький режисер Жан Ренуар зажив світової слави фільмами «Велика ілюзія», «Марсельєза», «Людина-звір», «Правила гри», що з'явилися невдовзі перед другою світовою війною. Демонстрація «Правил гри» — дошкульної сатири на буржуазне суспільство — викликала справжній скандал в офіційних колах. Фільм порізали, скалічили, а по тому, за окупації, зовсім заборонили. Сьогодні «Правила гри», а також «Велику ілюзію» знову показують у деяких кінотеатрах Парижа, але загалом творчість великого режисера, на жаль, мало відома молодим французам.

Нещодавно кореспондент тижневика «Юманіте-Діманш» Франсуа Морен зустрівся з творцем цих фільмів і попросив його розповісти про свою працю і зокрема про режисерське мистецтво.

«Починаючи зйомки, — сказав Ренуар, — я ще не знаю змісту фільму в усіх деталях. Для роботи, на мою

Режисер Жан Ренуар.

думку, потрібен лише план, якого, проте, не слід дотримуватися сліпо. Закінчивши фільм, — я маю на увазі,

ника, міститься й одна анкета, яку Золя заповнив на прохання «Ревю ілюстре» в 1892 році. Ось деякі відповіді Золя: «Головна риса вашого характеру — Не знаю; Якість, яку найбільше ціную в чоловікові — Доброта; Якість, яку найбільше ціную в жінці — Ніжність; Моє найулюбленіше заняття — Бути завжди здоровим; Країна, в якій хотів би жити — Та, в якій живу; Найулюбленіший колір — Червоний; Найулюбленіша квітка — Троянда; Найулюбленіші пташки — Всі; Найулюбленіші тварини — Всі; Найпривабливіші вигадані герої — Ті, які не є героями; Улюблені напої і страви — Не пити, а їсти мало; Найулюбленіші імена — Найпростіші; Історичні характери, яких зневажаю — Зрадники; Воєнні подвиги, яким дивуюся — Коли вмирає солдат, не знаючи, за що; Реформа, яку найбільше вітаю — Та, що зробила б усіх людей щасливими; Природний хист, який хотів би мати — Красномовство; Яку смерть хочу — Раптову; Мій девіз — «Жодного дня без рядка».

* * *

В репертуарі паризьких театрів зимового сезону 1966 — 1967 рр. твори Ежена Йонеско «Лиса співачка», «Уроки французької мови для американців», «Дівчина на відданні», «Біля підніжжя муру», драми Поля Клоделя «Обмін» і Альбера Камю «Справедливі», трагедія Монтерлана «Мертва королева», комедії Салакру, Жоржа Фейдо, Соважона, Одіберті, Франсуази Саган, Рене де Обалдіа та інших французьких авторів. Твори драматургів зарубіжних країн представлені в цьому сезоні п'єсою Чехова «Три сестри» та інсценізацією «Дами з собачкою», шедевром Максима Горького «На дні», інсценізацією «Ідіота» Достоєвського, п'єсами Піранделло, а також «Смертю комівояжера» Артура Міллера і «Випадком у зоопарку» та «Американським ідеалом» Едварда Олбі.

* * *

Щорічний музичний фестиваль в місті Екс незабаром відзначатиме своє двадцятиріччя. Вперше фестиваль було проведено 1947 року. «Це двадцять років служіння музиці взагалі й опері зокрема,— пише з цього приводу Жак Крепіно в журналі «Парі театр».— Двадцять років, відданих великому мистецтву. Двадцять років вшанування творчості Моцарта. Фестиваль в Ексі вже має унікальний доробок, але попереду в нього ще чимало цікавого».

Під час цьогорічного фестивалю в Ексі серед інших оперних творів було виконано «Аріадну на Наксосі» Ріхарда Штрауса та «Весілля Фігаро» і «Всі вони такі, або школа закоханих» Моцарта.

* * *

**Марина Владі зніматиметься у фільмі Жана-Люка Годара «Я знаю лише про дві чи три її справи...»**

**Нещодавно актриса поділилася своїми творчими планами з кореспондентом журналу «Екран».**

Марина Владі під час зйомок фільму Ж.-Л. Годара «Я знаю лише про дві чи три її справи...»

**«В мене є кілька пропозицій зніматися в кіно, в тому числі у фільмі Ж.- Л. Годара, але більш за все мої думки зайняті роботою в театрі «Еберто», де я граю в п'єсі Чехова «Три сестри». Виступ у цьому безсмертному творі російського письменника — моя давня мрія. У спектаклі грають усі мої сестри: Оділь Версуа, Елен Вальє та Ольга Варен».**

## ШВЕЦІЯ

**У Стокгольмі стоїть одна з найстаріших театральних споруд Західної Європи — т. зв. Дротнінгхольм. Вік цього шедевра видатного архітектора С. Аделькранца — двісті років. Нещодавно громадськість країни виступила проти проекту побудови на місці Дротнінгхольма нового сучасного театру; після реставрації первісний вигляд цієї унікальної споруди буде повністю збережено.**

## ЮГОСЛАВІЯ

**П'ятнадцять років тому в Загребі був заснований найбільший югославський науково-видавничий центр «Лексикографічний комбінат». Протягом півтора десятка років загребське видавництво випустило в світ 38 томів енциклопедії та інших довідкових видань загальним тиражем понад мільйон примірників. Редагує це видання відомий письменник Мірослав Крлежа.**

звичайно, справжній твір мистецтва,— режисер часто помічає, що він надав йому смислу, про який спочатку навіть і не думав.

Чому таке трапляється? Причина тут у тісному контакті митця з дійсністю. На режисера впливає об'єктивна реальність. Ви пишете сценарій за столом у своєму кабінеті чи в позаміському готелі, куди ви сховались, щоб попрацювати. Вас не оточують створені вами образи, які оживають на сцені і перед камерою... Те ж саме і з натурою. Ви задумали, приміром, зняти якийсь епізод на залізничному насипу, але тут на заваді стають щебінь і галька, що безупинно котяться з-під ніг актора, створюючи непередбачені труднощі. Тому під час зйомок треба все узгоджувати з дійсністю».

Зараз режисер працює над фільмом «Революція», що складатиметься з кількох скетчів, об'єднаних спільним задумом. У цьому кінотворі йтиметься не про політичний переворот в якійсь країні, це розповідь про «маленькі революції», що відбуваються в свідомості людей, яким набридла буденщина і які раптом збунтувалися.

# ХУДОЖНИК ЕКВАДОРУ

**Великим успіхом користувалась експонована вперше в Римі виставка вибраних творів еквадорського художника Освальдо Гвайасаміна.**

**Освальдо Гвайасамін — митець сильних і великих почуттів, які знаходять свої вирази в монументальних настінних розписах. Палітра художника дуже обмежена, сувора і має тільки білий, сірий, чорний і темно-голубий кольори. Художник свідомо жертвує кольоровою гамою, щоб втілити в своїх творах трагізм життя свого народу.**

**Показані на виставці роботи художника свідчать про той складний шлях, який він пройшов від перших картин сорокових років до останніх циклів, виконаних у 1960—1965 рр.— «Жінки, що плачуть» (1962—1963), «Шана жертвам» (1963—1965), «Обличчя людини» (1963—1965) і найбільш поетичний та оригінальний цикл «Руки», створений під впливом картини Пікассо «Герніка».**

**«За характером творчої фантазії і за манерою виконання картини циклу «Руки» нагадують полотна Ороско, Сікейроса, Леже і Пікассо... Руки здіймаються, мов ліс, мов бурхливий потік страждання, боротьби і надії трудящих... Обличчя людини з'являється й зникає в безперервній тривозі, між гармонією та контрастами цих рук», — пише рецензент газети «Уніта», розповідаючи про виставку творів еквадорського художника.**

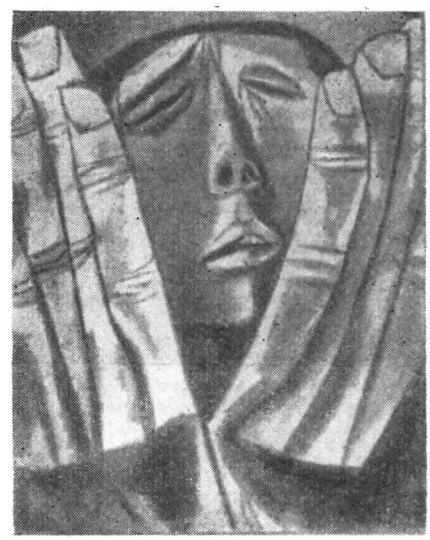

Освальдо Гвайасамін. «Руки».

# «ЧЕХОСЛОВАЦЬКЕ КІНОЧУДО»

**«Чехословацьке кіночудо» — так характеризує успіх чехословацьких фільмів на міжнародних фестивалях американська преса. Один з останніх номерів журналу «Ньюс-уїк» присвячує велику статтю чеським фільмам, що демонструватимуться в кінотеатрах США. Інтерес до кінематографії ЧССР виник у США після того, як картина «Крамниця на площі» Я. Кадара і Е. Клосса була відзначена премією Оскара. Американський глядач вже познайомився з такими кінотворами, як «Ромео, Юлія і темрява» Ґ. Вейсса, «Кохання однієї блондинки» М. Формана, «Про щось інше» В. Хитілової, «Діаманти ночі» Я. Нємеца.**

**Відзначаючи яскраво виражену гуманістичну тенденцію чехословацьких фільмів, журнал порівнює їх з найвизначнішими творами світової кінематографії.**

# Баббо Натале і фея Бефана

В Італії безліч свят, й італійці люблять подовгу й пишно їх відзначати. Зустріч Нового року, наприклад, розтягується у них від різдва (25 грудня) до водохреща (7 січня). На ці ж дні припадають і зимові шкільні канікули. Святкування різдва проходить шумно й весело. Напередодні ставлять «різдвяне дерево» — на півночі це, звичайно, ялинка, а в центральних і південних районах — будь-яке інше зелене деревце, рясно прикрашене іграшками; родичі й близькі друзі обмінюються подарунками. У щедрий вечір усі сідають за стіл, заставлений всілякими наїдками і напоями. Опівночі на вулицях здіймається справжня буча: ляскають хлопавки, з вікон летить битий посуд, старі, поламані меблі та інший непотріб — квартири звільняють від мотлоху. Це триває до першої години ночі.

В італійських селах з давніх-давен у новорічну ніч або в перший день нового року ворожать дівчата. Деякі з тутешніх способів ворожби існують тільки в Італії, інші — знайомі багатьом європейським народам. Дуже популярне «ворожіння черевичком». Сучасні італійські селянки виконують цю процедуру майже так само, як дівчата дореволюційної Росії. Тільки італійки кидають не черевик, а пантофлю, і не за ворота, а до воріт, з ганку. Якщо носок туфлі буде повернутий у бік воріт, — дівчина неодмінно в цьому році вийде заміж. Якщо ж він дивитиметься на будинок, — доведеться ще мінімум рік посидіти вдома...

Багатьох дівчат не задовольняє, однак, лаконічне «так» чи «ні», і вони намагаються дізнатися, хто їхній суджений. Тут у пригоді стає квасоля, яка дає вичерпну відповідь відносно женихових достатків. Перед тим, як лягти спати, дівчина бере три квасолини, одну з них обчищає повністю, другу тільки наполовину, а третю залишає цілою. По тому загортає кожну в паперовий мішечок і ховає під подушку. Прокинувшись першого січня, вона одразу ж витягає котрусь із них. Якщо то буде обчищена квасолина, дівчина вийде за бідаря, якщо напівочищена — за людину середніх достатків, ціла квасолина обіцяє багатого нареченого.

У новорічну ніч неважко з'ясувати і професію майбутнього чоловіка. Це робиться так: троє дівчат плавлять у печі три шматочки олова і кидають їх у миску з холодною водою. Остигаючи, олово набирає різних форм. Якщо згусток нагадує молоток — дівчина вийде за коваля, якщо він схожий на пилку — чоловік буде теслею, форма вітрила ж віщує весілля з моряком тощо.

Італійські селяни і в наші дні ще вірять у безліч новорічних прикмет. Перший день нового року, приміром, може вплинути на всі наступні 364 дні. Тому жителі італійських сіл намагаються в цей день не сердитися, не сваритися, не нудьгувати, не віддавати боргів тощо. І навпаки, вони докладають усіх зусиль, щоб прожити його якнайвеселіше й найщасливіше, — хай весь рік буде таким. У деяких областях країни існує звичай — першого січня виходити на польові роботи. Це має принести добрий врожай. В інших районах, навпаки, воліють перший день року відпочивати, щоб увесь рік не втомлюватися.

Цікаво, що в Італії — країні старовинних новорічних звичаїв—тільки недавно з'явився Дід Мороз. Його запозичили у німців та англійців. Спочатку він виступав під чужим для італійців ім'ям Санта Клаус, а по тому народилася його італійська назва — Баббо Натале (різдвяний татко). Популярний він головним чином у містах. Під час різдвяних шкільних канікул «різдвяні татки» ходять вулицями, продаючи ласощі й іграшки.

Втім, у народу основним новорічним персонажем залишилася традиційна для Італії ласкава фея Бефана. Ця старенька чарівниця з'являється в перші дні року. За однією легендою, фея приїжджає на ослику, нав'юченому величезним мішком з подарунками. Вона прив'язує його біля будинку, де є діти, і, поки стомлена тварина жує сіно, відмикає золотим ключиком двері. Ввійшовши до хати, фея наповнює гостинцями дитячі черевички, залишені біля порогу. За другою версією, особливо популярною в італійських селах, Бефану приносять зорі. А до господи вона потрапляє через димар і залишає подарунки в дитячих панчішках, підвішених заздалегідь у димоході.

**Н. КРАСНОВСЬКА.**

# З ВІДУСІЛЬ ПОТРОХУ

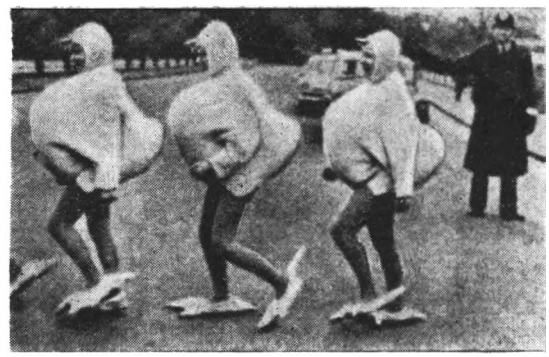

## НЕ ТЕАТР...

Молоді дівчата, що вийшли на вулиці Лондона в такому незвичайному вбранні,— студентки театрального інституту. Але це не вистава на вулиці. І взагалі вся ця історія не має нічого спільного з мистецтвом. Просто власник одної великої птахівницької фірми найняв студенток, щоб у такий спосіб рекламувати свої товари.

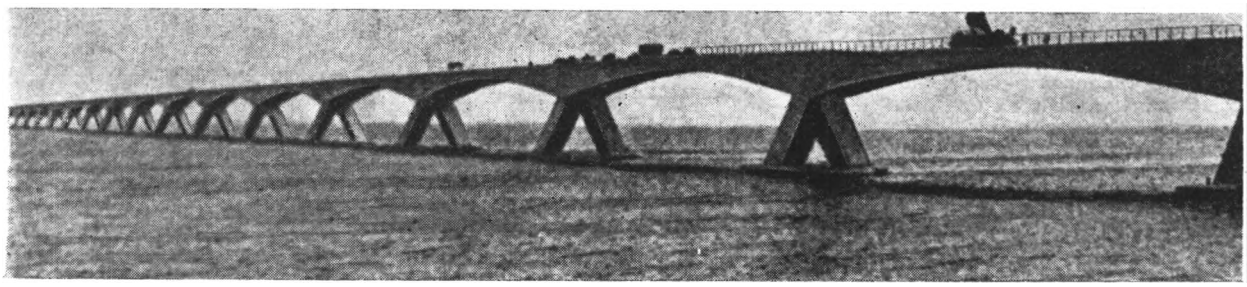

## АВТОСТРАДА ЧЕРЕЗ МОРЕ

Цю морську автостраду збудовано в Голландії з метою з'єднати всі острови та півострови південної частини країни. Залізобетонні деталі цього незвичайного мосту під час припливу приставлялися на місце, а збиралися під час відпливу.

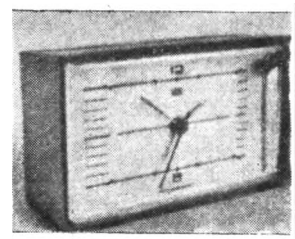

## БЕЗЖАЛЬНИЙ БУДИЛЬНИК

Цей будильник вмонтований в ліжко. Спочатку він поводить себе цілком делікатно — лише дзвонить; якщо ж цього виявляється недосить, спеціальний устрій перекидає сплячого догори ногами.

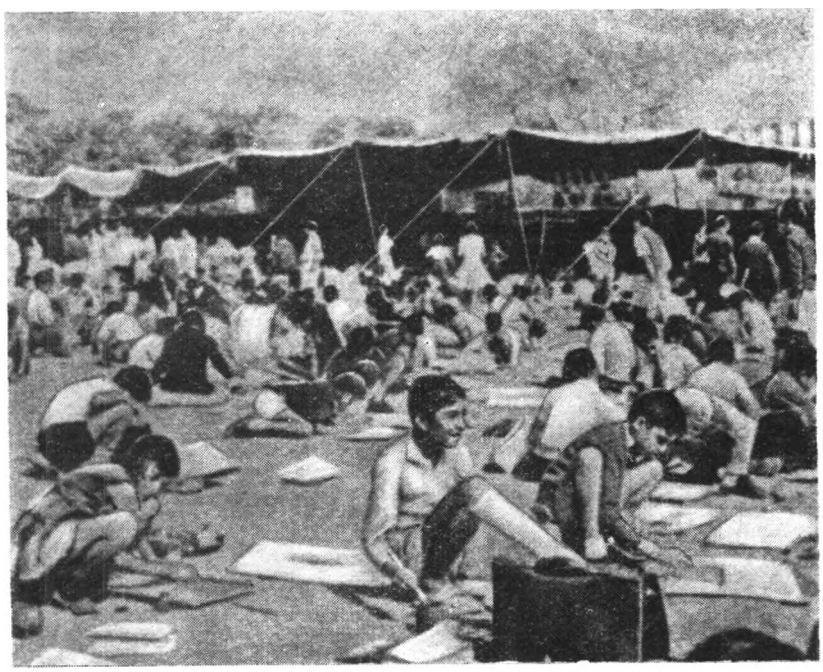

## ЗМАГАННЯ ТАЛАНТІВ

15 тисяч юних художників — індійських хлопчиків і дівчаток змагалися недавно за великий приз на кращий дитячий малюнок. Такі змагання влаштовуються в столиці Індії Делі щорічно.

ШАНКАР ПУНТАБІКАР

# Чорний хід

Чи знаєте ви, що конче потрібне в будинку? Чорний хід. Я ще в дитинстві переконався, що він має велику перевагу над парадними дверима. Коли я, додивившись до кінця дві серії надзвичайно цікавого фільму, повертався вночі додому, то йшов просто на чорний хід, і тоді ніхто, крім моєї матері, не міг зрозуміти, як я опинився в ліжку. Відтоді минуло багато років, але чорний хід, як і перше, служить мені вірою та правдою — тепер він допомагає рятуватися від надокучливих друзів.

В наш час чорний хід набуває дедалі більшої ваги. Якщо ви не можете проникнути кудись звичним шляхом, спробуйте через чорний хід — успіх буде вірний. У наші дні чорні ходи є скрізь. І якщо парадний хід існує для всіх, то чорний — лише для обранців.

Наша система черг надзвичайно стомлива. Дійшло до того, що навіть через найменшу дрібницю доводиться ставати в чергу; якщо ви хочете записати до школи дитину або купити квитки в кіно, або одержати цукор на картки, то без черги нічого не вийде. Урятувати вас від неї може тільки чорний хід. Якщо ви скористаєтеся ним, то ваша справа неодмінно вигорить, а ось чи вигорить вона в тих, хто стоїть у черзі, — ще не відомо.

Отже, завжди користуйтесь чорним ходом — і справи ваші підуть на лад. Скажімо, ви зазнали поразки на виборах. Чорний хід — до ваших послуг, вас можуть кооптувати в депутати. Якщо ви не пройшли ні в Раду штатів, ні в Народну палату [1], це ще нічого не означає. Ви можете потрапити туди з чорного ходу.

Які тільки справи не залагоджуються в наші дні з чорного ходу! Ви погано вчитеся, але вам треба скласти іспит. Спробуйте з чорного ходу — і ваші спроби увінчаються успіхом: студент, який старанно ходив на лекції цілий рік, провалиться, а ви одержите високий бал.

Хворого, який потрапляє в лікарню звичним шляхом, кладуть на ліжко десь у кутку, а якщо хворий попаде в лікарню через чорний хід, його помістять в окрему палату, лікуватимуть найкращими ліками, прекрасно годуватимуть, хоча хвороба його зовсім не страшна.

Або іще таке. Вам треба потрапити до якоїсь установи. Ви стукаєте, стукаєте, але марно. Ви засмучені, але хто в цьому винен? Ви самі. Постукайте в інші двері, з чорного ходу, і ви побачите, що ваша справа швидко владнається. Запевняю вас, що вам не треба буде прохати чиновників — навпаки, вони самі увиватимуться навколо вас, наче мухи.

Уявіть собі, що ви літератор, але ваші твори не друкує жоден журнал і жодна газета. Постукайте з чорного ходу — і ваша найбездарніша писанина побачить світ у ювілейних номерах.

Отже, успіху в житті добивається той, хто досконало опанував мистецтво проникати через чорний хід. Для таких людей немає

[1] Рада штатів і Народна палата — дві палати індійського парламенту.

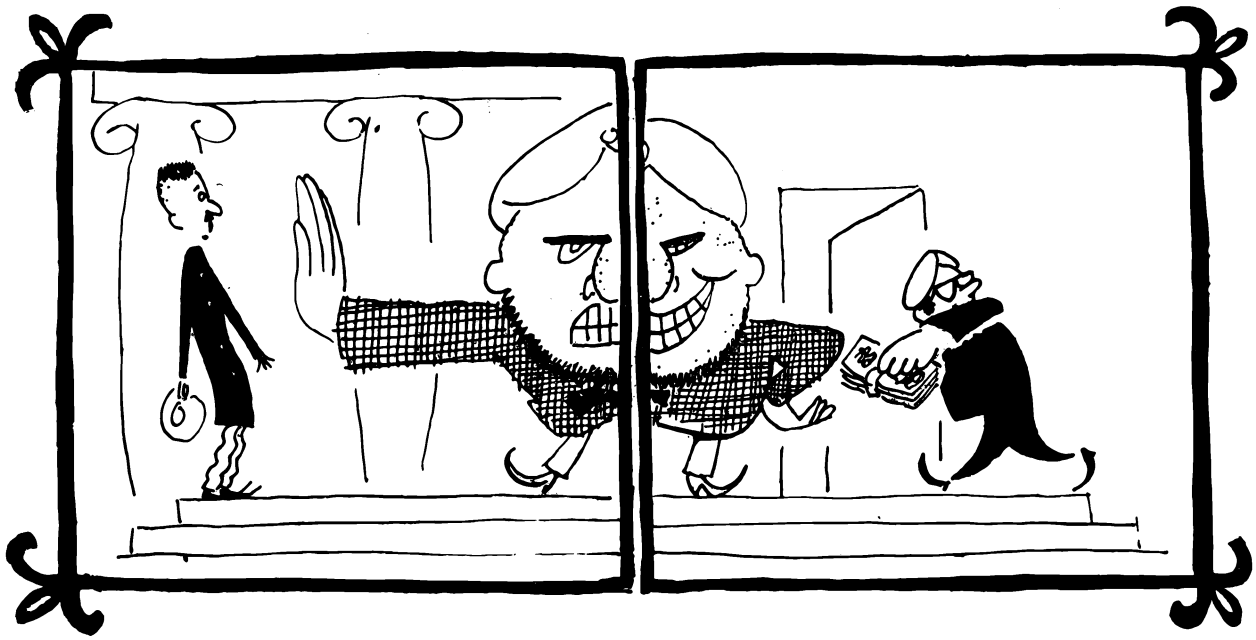

нічого недосяжного. Вони не метушаться, не стоять у чергах, не випробовують свою долю іншими непевними способами. Вони ставлять сильця і хапають успіх за горлянку. Всі їхні мрії, в тому числі й поїздка до США за державний рахунок, здійснюються.

Чорний хід я називаю «чарівними дверима». Зараз поясню чому. Осел, який пройшов через звичайні двері, залишається ослом, а кінь — конем. Пройшовши ж через чорний хід, осел стає вже конем. Ось чому чорним ходом так часто користуються осли. Зрозуміли? Чорний хід — хитра штука, він навіть із пішака може зробити короля.

В наш вік здібності — найбільша вада. Скажімо, ви людина здібна й намагаєтесь досягти успіху за допомогою своїх здібностей. Але що спільного є між ними й вашим успіхом? Чи бачили ви коли-небудь, щоб чогось домоглася так звана здібна людина? Якщо ви справді прагнете досягти успіху, то забудьте про свої здібності. Інакше у вас нічого не вийде. Всі ваші зусилля чогось досягти прямим шляхом нічого не дадуть. Вам однаково доведеться скористатися чорним ходом. Отож сміливіше!

Але запам'ятайте іще таке: двері чорного ходу не відчиняються самі собою. Для того щоб вони розчинилися, треба докласти деяких зусиль. Передусім знайдіть кого-небудь серед ваших кревних або добрих знайомих, хто має до цих дверей якусь дотичність. Знайшли? Вважайте, що вам пощастило. А якщо ні, то роздобудьте рекомендаційні листи — вони зіграють роль своєрідних ключів.

Якось одному моєму приятелеві треба було відчинити одні дуже високі двері. Для цього йому довелося постукати в багато дверей різних організацій. Розплутуючи нитки зв'язків між цими організаціями, починаючи з найвищих, він нарешті знайшов щабель унизу, з яким був раніше знайомий. І почав мій приятель підійматися з цього щабля вгору. Помалу дістався до найвищого поверху. Як це йому вдалося, питаєте? А дуже просто — він подавав рекомендаційні листи від одних впливових осіб до інших, що стояли на щабель вище. Ці щаблі й вивели його нагору.

Отже, якщо вам треба буде постукати в двері з чорного ходу, не думайте, що ви робите щось погане. Не соромтесь, коли хто-небудь скаже, що ви досягли успіху, вдавшись до такого негарного способу. Не бійтесь, цей вчинок не викриє вашої безпорадності, навпаки, він продемонструє з усією очевидністю, яка ви незвичайна людина і які широкі у вас зв'язки.

Якщо вам треба пройти з чорного ходу, але не дозволяють ваші доброзичливці, вдайтеся до останнього засобу — зробіть підношення. Цей спосіб останнім часом набув широкого застосування.

Чорний хід існує не тільки для того, щоб ним кудись проникати. Це також своєрідний спосіб діставання прибутків. Нагадую, що прибутки ці не обкладаються жодними податками, на відміну од прибутків, які ви дістаєте звичайним способом. Одне слово, не губіться й скористайтесь моєю порадою!

*З пенджабі переклала Наталя ТОЛСТАЯ*

# ЖАРТИ НА КОЖНОМУ КРОЦІ

Поштова марка — візитна картка держави.
(З енциклопедії).

**Голландський художник-карикатурист ван Корк пропонує такий проект нових поштових марок для Сполучених Штатів.**

●

Суддя до обвинуваченого:
— Так ви стверджуєте, що самі здійснили цю крадіжку?
— Звичайно, пане суддя, хіба в наш час можна комусь звіритися?

●

У трамваї:
— Нинішня молодь дуже погано вихована.
— Але ж молодий чоловік поступився вам місцем!
— Так, а моя дружина ще й досі стоїть.

●

— Недавно я прочитав один ваш вірш...
— Останній?
— Сподіваюся.

●

Студент, який провалився на весняній екзаменаційній сесії, посилає батькам телеграму: «Іспити склав чудово. Викладачі захоплені. Бажають, щоб я повторив у жовтні».

●

— Моя дружина завдає мені великого клопоту. Ти тільки подумай, вона звикла лягати о 3-ій годині ночі.
— А що ж вона робить до третьої?
— Чекає на мене.

— Мамо, вгадай, скільки метрів зубної пасти в цьому тюбику!

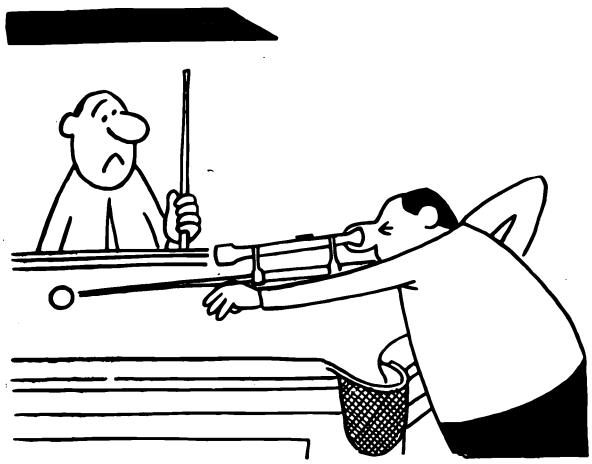

Снайпер.

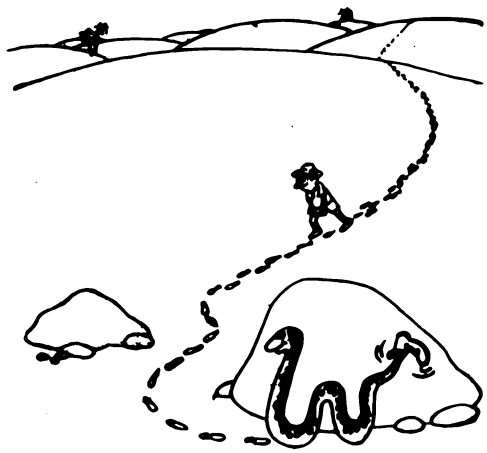

Без слів.

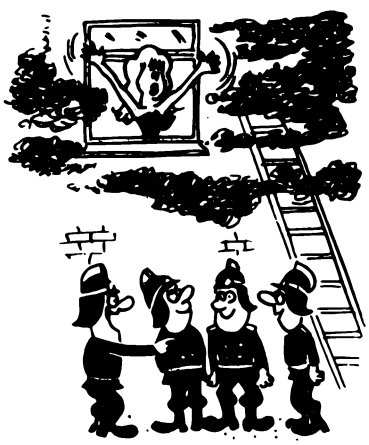

— Еники, беники...

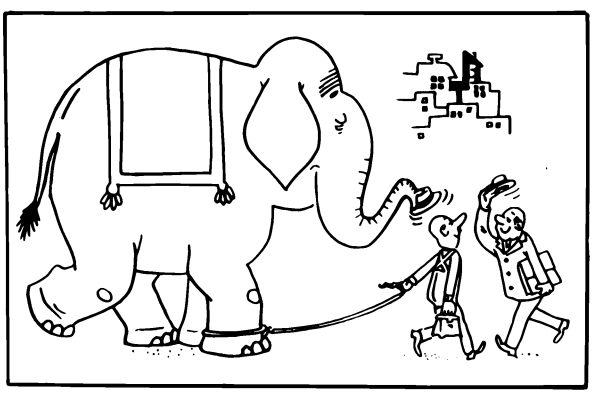

Слон — друг і помічник людини.

У школі:
— Скажи мені, хто програв битву під Ватерлоо?..

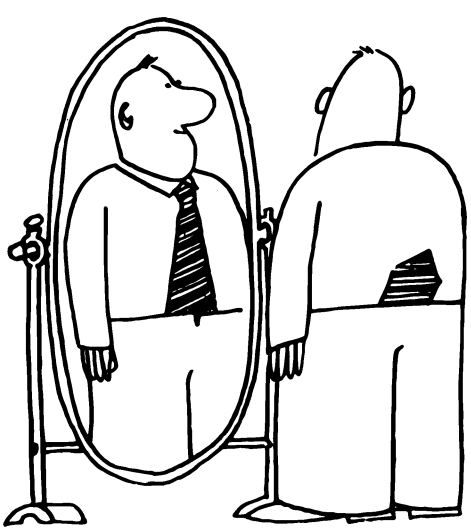

Без слів.

●

Батько: — Катіце, тебе на вулиці чекає твій наречений.

Катіца: — Звідки ти знаєш, що то мій наречений?

Батько: — Бо він курить мої сигарети.

●

— Пане директоре, чи дозволите ви мені завтра не вийти на роботу? Дружина хоче, щоб я допоміг їй прибрати квартиру.

— Такого дозволу я вам не можу дати.

— Дуже дякую, я знав, що на вас можна розраховувати!

●

— Періце, ти любиш ходити до школи?

— Дуже. І повертатися з школи також люблю, але мені дуже нудно висидіти там.

●

— Ваш приятель ще живе у тій віллі з видом на в'язницю?

— Ні, тепер у нього вид на віллу.

●

— Я в твої роки, Владо, ніколи не брехав.

— А коли ж ти, тату, почав?

●

— Мамо, тепер я розумію, чому ти завжди кажеш, що наші сусіди скупі. Їхній Періце проковтнув 10 динарів, і вони через це плачуть.

●

Чоловік до жінки:

— В одному я глибоко переконаний: ти ніколи не нишпориш по моїх кишенях. Інакше ти б неодмінно помітила, що в кишені велика дірка.

●

Дружина повертається додому після здачі контрольного екзамену на одержання шоферських прав.

— Ну, як здала? — запитує чоловік.

— Не знаю...

— Отакої. Що ж сказав інструктор?

— Нічого. Він ще й досі не опритомнів після мого пробного виїзду.

●

Одна дама прийшла в кіно в дуже екстравагантному капелюшку. Під час сеансу повертається до глядача, що сидить позад неї:

— Якщо мій капелюшок вам заважає, то я можу його зняти.

— Ні, ні, не робіть цього.

— Справді? А хіба він вам не заважає?

— Навпаки. Ваш капелюшок набагато смішніший за цю комедію.

— Якщо ви, молодий чоловіче, справді хочете з нею одружитися, то я згодний, але коли вам потрібен лише наш автомобіль...

Без слів.

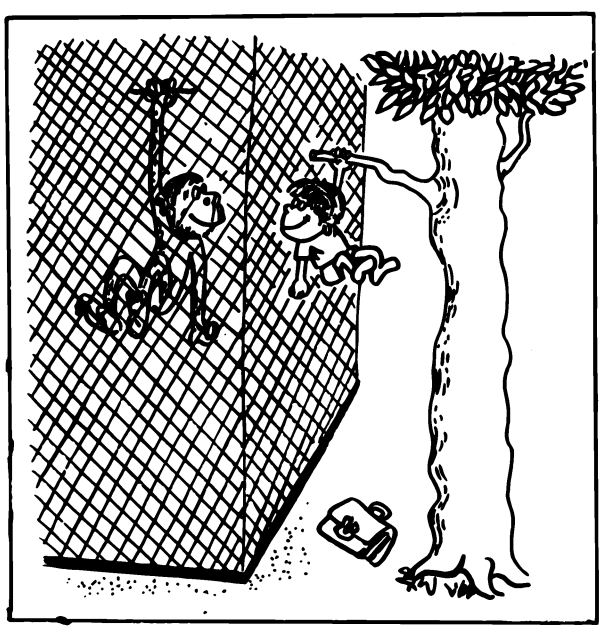

— Отже, виходить, ти мій предок?

# СТОРІНКИ ІСТОРІЇ

## Марія Грубешлієва. Вороги. «Профиздат», Софія, 1964.

Понад 20 років — від 1923 до 1944 — Болгарія страждала в кайданах фашистського режиму. Це був період тяжких втрат для всієї нації, для культури народу. 1925 року фашисти закатували прекрасних поетів Гео Мілева і Сергія Румянцева. Постріли з-за рогу, арешти й ув'язнення були звичайними методами розправи з кращими представниками інтелігенції. Фашистський терор особливо посилився в 1938—1944 роках. Саме в цей час було розстріляно видатного сина болгарського народу поета Ніколу Вапцарова.

Царська цензура або не допускала до друку твори передових письменників, або нещадно калічила їх. Чимало рукописів безслідно загинуло внаслідок постійних трусів, що їх фашистські посіпаки влаштовували в квартирах пролетарських літераторів.

Саме така доля спіткала й роман видатної болгарської пролетарської письменниці Марії Грубешлієвої «Вороги», який побачив світ тільки 1964 року.

Письменниця написала його 1937 року, повернувшись з міжнародного конгресу письменників на захист культури, який відбувся в Іспанії. Але переданий до цензурного комітету, він зазнав таких «правок», що став непридатний до друку. А 1941 року під час чергового трусу в квартирі письменниці поліція конфіскувала й цензурований примірник роману. Книга загинула. Через багато років письменниця випадково відшукала залишки чернеток і на їхній основі «реставрувала» твір. Так роман «Вороги» нарешті дійшов до читача.

Марія Грубешлієва розповідає про долю однієї родини, на прикладі якої показує класову боротьбу і розшарування в болгарському суспільстві між двома світовими війнами.

Вчителька, яку покинув чоловік, живе з дочкою Вірою й старою тіткою. Дні тривожні — на вулицях часто лунають постріли. Мати боїться, хоче якось переховатися, не бачити жорстокої правди життя. Дочка ж, навпаки, намагається зрозуміти, що діється на світі. Вона вже усвідомлює, що за межами дому, школи, вищого училища народ веде напружену боротьбу. Але Віра ще тільки придивляється...

А в їхньому «колі» — видимість цілковитого добробуту. Влаштовуються бучні вечірки, «організовуються» вигідні шлюби. Одне слово — «час життя і кохання». І мати вдруге виходить заміж за підполковника запасу Чакирова. Однак дуже швидко цей «джентльмен» виявляє своє справжнє обличчя. Брутально принижуючи гідність дружини, ламає її волю до життя, і молода ще, вродлива жінка покірно чекає смерті.

А країна на роздоріжжі. Влада — в руках партії дрібної аграрної буржуазії, — «землеробської спілки». Неспроможна перемогти крупний капітал, вона намагається ізолювати й скомпрометувати Комуністичну партію. Користуючись такою ситуацією, реакційне офіцерство готує заколот. Чакиров — один із ініціаторів цього чорного задуму. Комуністи організовують народні демонстрації. Спочатку тільки з бажання бути поряд з коханим Віра теж бере участь у виступах молоді (її друг Камен Думанов — ватажок прогресивного студентства).

Сили виявилися нерівними. В червні 1923 року стався фашистський заколот. Вдень місто живе начебто як і завжди, але ночами вершиться кривавий терор. Камена заарештовано. Йому вдається втекти, але в момент прощання з матір'ю він знову потрапляє в руки ворогів. Найтрагічніші сторінки роману — мати розшукує вбитого сина, знаходить могилу, розгрібає її руками. Над тілом юнака виють божевільна мати і собаки...

Віра лишилася одна — Камена вбито, мати її померла. Як жити далі? Мати, напевно, на її місці заподіяла б собі смерть. А Камен? Камен боровся б. І Віра обирає шлях коханого.

Роман закінчується сценою у в'язниці. Віру допитує комендант міста Чакиров. Але тепер перед ним стоїть не дочка його дружи-

ни, а ворог, боротьба з яким тільки починається.

Час і події, описані в романі, остаточно руйнують патріархальний уклад життя в обивательських родинах. Всенародна боротьба так чи інакше зачіпає кожен дім. Люди починають вести нечувані раніше, хоча й несміливі поки що, політичні розмови; син чи дочка приховує під подушкою якусь листівку, крадькома читає маленькі книжечки в скромній оправі... Старше покоління, наче страус, ховає голову в пісок, але дедалі більше людей усвідомлюють, що може бути тільки два шляхи в житті — боротьба або запроданство.

Усі симпатії письменниці на боці знедолених і злиденних, але нескорених робітників Софії. Вони працюють по 12 годин, але діти їхні голодні, хворі, старіють, не розквітнувши... Батьки готові на все, аби тільки прогодувати дітей. Але при цьому і душі, і помисли їхні чисті. Вони відважно йдуть на смерть у боротьбі в ім'я прийдешнього життя.

Сильне враження справляє безіменна жінка, понівечена долею. Щороку народжує вона дітей, але всі вони помирають. Та, не зважаючи на цю трагедію, жінка не раз рятувала Камена від рук поліції, вона ж зв'язує його з Вірою.

У болгарській літературі не так багато творів, які зображують зародження й формування фашизму. То ж і не дивно, що фашисти свого часу знищили роман М. Грубешлієвої. Адже образ Чакирова — правдивий і переконливий — уособлює ті риси, які були притаманні найреакційнішим елементам болгарського суспільства.

Ще кілька років тому — під час першої світової війни — Чакиров палав «чистим» патріотизмом, проливав кров за рідний народ. Іноді здається, що він полюбляє високу поезію, шукає чистого кохання. Але то тільки здається. Невситима жадоба влади робить з нього ката і вбивцю. Життя в його уявленні — це повна покора й воєнна дисципліна для всіх нижчих. Його кумир — Муссоліні, його мораль — гроші.

Ось такі, як Чакиров, з благословення царя здійснюють кривавий військовий переворот. Скориставшися з безпорадності уряду, вони захоплюють владу. Реакція запроваджує жорстокий терор і, водночас, за всяку ціну намагається привернути до себе молодь. І, заплутавшись у демагогічних, псевдопатріотичних гаслах, спокусившися на гроші, нестійка частина молоді пішла за фашистами.

Лаконічно, але виразно змальовує М. Грубешлієва бої комуністів і селян з фашистськими військами у Північній Болгарії. Антифашистським повстанням 1932 року, в якому брали участь і члени «землеробської спілки», Компартія знову довела, що саме вона — єдиний і справжній виразник і захисник інтересів народу.

Роман М. Грубешлієвої «Вороги», написаний пристрасною, гарною, пластичною мовою, відроджує хвилюючі і героїчні сторінки сучасної історії болгарського народу. Ось чому цю книжку так прихильно зустріли читачі, особливо молодь.

**Захарі ІВАНОВ**

# МЕМУАРИ ЗАХИСНИКА МАДРІДА

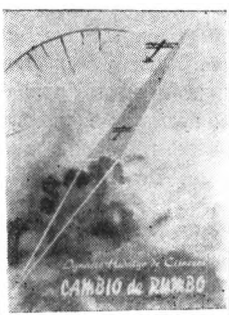


## Ігнасіо Ідальго де Сіснерос. Зміна курсу. Бухарест, 1964.

Автор цієї книги спогадів — керівник іспанської республіканської авіації Ігнасіо Ідальго де Сіснерос — не письменник, і він кілька разів підкреслює це в своїй книзі, але читач з перших же сторінок переймається настроєм автора, разом з ним вболіває за справу республіканської Іспанії, ненавидить її ворогів.

Книжка складається з двох частин: першої, де автор розповідає про свої дитячі та юнацькі роки, і другої, присвяченої виникненню республіки в Іспанії та героїчній боротьбі іспанського народу проти фашизму.

18 липня 1936 року франкісти почали заколот. Народ піднявся на героїчну боротьбу за свободу.

Дивлячись на італійські літаки в небі Іспанії, Сіснерос згадує свої зустрічі з Муссоліні (деякий час автор був іспанським військовим аташе в Італії): «Здавалося, що всі, хто оточував дуче, були в театрі, а сам він нагадував поганого комедійного актора, що намагався грати роль молодого закоханого хлопця і убрався в пишний мундир з корсетом, щоб виглядати стрункішим. До того ж, мене дратувало його постійне прагнення продемонструвати своє знання іноземних мов — а не знав він жодної. І цей нікчема душив тепер іспанську республіку...»

Незабаром Сіснероса призначають командуючим повітряними збройними силами республіки. Людина досі безпартійна і до деякої міри отруєна буржуазною пропагандою, він згодом усвідомлює, що його переконання цілком збігаються із світоглядом комуністів. Наприкінці 1936 року Сіснерос вступає до лав Комуністичної партії Іспанії.

Цей розділ є одним з найцікавіших у книзі. «Буржуазні газети,— розповідає він,— завжди пишуть, ніби комуністи вербують людей у свою партію. Зі мною все було зовсім навпаки; коли я вирішив остаточно вступити в комуністичну партію, то не знав, до кого звернутися і куди йти, це виглядало навіть смішно...»

Зустрівшись після тривалої розлуки із своєю дружиною Констансією де ла Мора, Сіснерос хотів розповісти їй, що вступив до комуністичної партії. Але виявилося, що Констансія вже теж стала комуністкою.

Констансія де ла Мора походила з багатої аристократичної сім'ї. Ще до знайомства з Сіснеросом Констансія зробила крок, який шокував аристократичні кола Іспанії двадцятих років: вона залишила першого чоловіка, нікчему й гультяя, порвала із своїм середовищем і пішла працювати. Її шлюб з Сіснеросом був першим цивільним шлюбом, зареєстрованим в Іспанії.

Сіснерос згадує також, як вперше він зустрівся з радянськими людьми. Побачив він їх, коли пароплав «Нева» привіз іспанцям продовольчі продукти в порт Аліканте.

Потім Сіснеросу довелося самому побувати в Москві та Ленінграді, і всюди він бачив щире бажання радянських людей допомагати Іспанії.

Після поразки республіки Ігнасіо Ідальго де Сіснерос разом з дружиною емігрує в Мексіку, потім вони живуть в країнах соціалістичного табору.

Боротьба іспанського народу проти франкізму не закінчилася, вона триває в нових умовах і є складовою частиною великого демократичного руху людства. Про все це нагадують мемуари Ігнасіо Ідальго де Сіснероса «Зміна курсу».

**М. ЖЕРДИНІВСЬКА**

# ПОДВІЙНИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ

## «Моторошні оповідання», Варшава, 1966.

Нещодавно у Варшавському видавництві «Іскри» вийшла в світ книга під назвою «Моторошні оповідання». В 1959—1960 рр. видавництво «Іскри» вже випустило дві подібних збірки — «Моторошні оповідання. Ніч перша» та «Моторошні оповідання. Ніч друга» (одним з ініціаторів видання був відомий сучасний польський письменник Войцех Жукровський). З появою нової збірки «Моторошних оповідань» в післявоєнній польській перекладній (і не лише перекладній) літературі знайшов своє місце літературний жанр, який довго і з різних причин, не завжди логічно обгрунтованих, у нас ще донедавна заперечувався.

А тим часом цьому жанру віддавали данину видатні літератори минулих часів. Серед найбільш відомих письменників, які не цуралися цього жанру, можна назвати Пушкіна і Бальзака, Лесажа і Едгара По, Гоголя і Діккенса, Натаніеля Готорна й Уелльса, Шекспіра і навіть Овідія (його «Метаморфози» в якійсь мірі були провісником цього жанру) та багатьох інших.

Йдеться про жанр «страшного оповідання», великим майстром якого, як відомо, був американець Едгар По, чия творчість диктувалася песимістичним сприйняттям буржуазної дійсності, його нестримною фантазією, інтересом до всього дивовижного, незвичайного, «потойбічного». Герой повісті По «Розповідь Артура Гордона Піма» так і каже про себе: «Як це не дивно, але саме картини жахливих страждань і відчаю вражали мене більш за все...» Тема страху знаходить навіть філософське обгрунтування в новелі Едгара По «Падіння дому Ешер». Творчий доробок Едгара По, а тим паче прекрасні твори перелічених вище видатних художників слова дають нам усі підстави включати «страшні оповідання», як і наукову фантастику, до великої літератури.

Що ж до рецензованого нами варшавського видання, яке, між іншим, незважаючи на 50-тисячний тираж, розійшлося дуже швидко, то до нього можна мати одну претензію: в ньому представлені тільки англійські та американські письменники. До книжки ввійшли класичні оповідання Натаніеля Готорна, Амброза Бірса, Гектора Мунро (Сакі), Альфреда Коппарда, Дороті Сейєрс. В збірці серед інших надруковані оповідання «Колодязь і маятник» По, «Сер Едмунд Орм» Джеймса, «Куна» Сакі, «Квіти для Емілі» Фолкнера, «Надзвичайна пригода на Алеї М.» Стейнбека. Отже, мова йде про твори високого художнього рівня.

Вихід збірки «Моторошні оповідання» — подія не тільки літературна, але й видавнича, бо цей третій випуск нової, так званої кишенькової серії, свідчить про те, що ця серія у нас «прийнялася». Чим же характеризується ця серія? Головним чином, малим форматом книжок, а також дешевою ціною. Кожна така книжка обходиться і видавництву, і читачу на п'ятдесят відсотків дешевше, ніж звичайне видання. Крім того, всі випуски, що вже з'явилися в книгарнях або вийдуть

найближчим часом (виходитимуть вони приблизно раз на місяць, а потім і раз на два тижні), будуть перевидаватися в залежності, звичайно, від бажання видавництва.

Таким чином, кишенькова книжка — це популярне видання, яке виходить великим тиражем і призначене для найширших кіл читачів, що з тих чи інших причин дуже рідко або ніколи не заглядають до бібліотеки. Продають її в газетних кіосках, на вокзалах, вона має яскраву, барвисту палітурку (в капіталістичних країнах такі книжки продають навіть у продовольчих і промтоварних магазинах або в автоматах на вулицях). Кишенькова книжка стає в Польщі дедалі звичнішим явищем. Вперше книжки такого формату з'явилися одночасно в Англії і Сполучених Штатах. Після війни вони здобули право громадянства у Франції, ФРН, Італії, Іспанії, Латинській Америці. В соціалістичних країнах кишенькові книжки почали видавати досить пізно (поки що їх друкують тільки в НДР і Польщі); пояснюється це тим, що звичайна книжка тут — явище дуже й дуже поширене і доступне, а тому в малоформатних масових виданнях не було особливої потреби.

У Польщі кишенькові книжки видають головним чином для тих, хто любить читати в дорозі. Надруковані вони на гіршому папері, ніж звичайні видання — це здешевлює їх і дозволяє нам економити дефіцитний папір хорошого гатунку.

В капіталістичних країнах кишенькові книжки спочатку не вважали справжньою літературою. Це були переважно детективи й так звані «дайджести» — твори, скорочені до п'ятдесятиста сторінок. Переконавшись, що такий тип книжок є солідним джерелом прибутку, видавці почали друкувати твори серйозної літератури в повному обсязі. І книжка, яка в звичайному виданні мала тираж 15 000 примірників, ставала «бестселером» з тиражем у 100.000 примірників і більше. Після творів сучасної літератури дійшла черга і до класики. В нумерованих серіях (адже відомо, що людина є природженим колекціонером), в барвистих лакованих обкладинках видавалися твори письменників, яких досі не читали хоча б через те, що вони входили до обов'язкової шкільної програми.

І сьогодні кишенькові серії, яких стає все більше (в самій тільки Франції їх тепер щонайменше п'ять), стали носіями культури у великому масштабі. Досить сказати, що протягом 1964—1965 років у Парижі було видано понад мільйон примірників творів Золя, тобто стільки, скільки їх було видано протягом попередніх п'ятдесяти років.

У США, Англії в популярних виданнях вийшли мільйонними тиражами всі твори Шекспіра. Книжки, які досі були неприступні, дійшли до широких кіл читачів. Отже, ЮНЕСКО має рацію, характеризуючи експеримент з кишеньковими виданнями як «книжкову революцію».

**Г. КУРТА.**

## КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

**СПРИТНІ ФОТОГРАФИ.** Фотоательє в Ріо-де-Жанейро, яке спеціалізується на роботах по збільшенню портретів, порадувало своїх клієнтів таким рекламним оголошенням:

«Кращий подарунок до родинних свят і урочистих дат — збільшення вашої сім'ї. Приходьте до нас, наші фахівці-фотографи роблять це якнайкраще».

**МИШАЧИЙ ПРОЦЕС.** В Баварії в архівах знайдено одну судову справу 1520 року. Обвинуваченими на процесі виступали... польові миші, які того року нагрянули на район теперішнього містечка Штілштайна. Суд виніс такий вирок: всім мишам протягом двох тижнів залишити зазначений район. Жителі були зобов'язані до закінчення цього строку не вживати ніяких насильницьких заходів проти гризунів.

**ФАХІВЕЦЬ.** В одній західнонімецькій газеті надруковано таке оголошення: «Колишній викладач анатомії, добре обізнаний з цією справою, шукає посади в м'ясній крамниці».

**ПЕРСОНАЛЬНИЙ СТРАЙК.** Амстердамський лікар В. Аусемс оголосив оригінальний страйк. У прийомні години він стоїть біля свого будинку з плакатом: «На знак протесту проти високих податків прийом пацієнтів тимчасово припинений».

**НА ЗАХИСТ БЕЗВИННОЇ ТВАРИНИ...** Спілка французьких свиноводів домагається зараз, щоб добре відомим тваринам, яких вони розводять, дали якусь нову назву. «Деякі люди, яких також називають свинями, — заявив голова спілки,— зганьбили цю безвинну і таку корисну для нас тварину. Треба нарешті захистити свиней..»

# ЗМІСТ

## журналу «Всесвіт» за 1966 рік, №№ 1–12

### ДО XXIII З'ЇЗДУ КПРС

Історична віха, № 3.
Голос мільйонів, № 5.

### ДО 96-Х РОКОВИН З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ В. І. ЛЕНІНА

**Роке Дальтон.** — Ленін. Вірш, № 4.
**Димитр Найденов.** — Як вийшло перше видання «Що робити?» Леніна в Болгарії, № 4.
Розповідь про ленінські місця. Пейзажі Влодзімєжа Закшевського, № 4.

### З ЛІТОПИСУ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ

**Гуляк А.** — Інтергвардія, № 7.
**Дихан М.** — Подвиг болгарських братів, № 11.

### ПОЕЗІЯ

**Ана Маркос.** — Поезії, народжені за гратами, № 9.
**Брєзан Юрій.** — Ленін. Вірш, № 11.
**Добровольський С. Р.** — Ні, не вмирати, перемогти. Вірш, № 2.
**Джойс Джеймс.** — Поезії зі збірки «Камерна музика», № 5.
З недрукованих перекладів Миколи Зерова, № 2.
З нових поезій Ніколаса Гільєна, № 11.
З нових перекладів Генріха Гейне, № 12.
З поезій корейського середньовіччя, № 4.
З сучасної французької поезії. Вірші **Жюля Сюпервієйя, Сен-Жона Перса, П'єра Реверді, Жака Превера, Моріса Фомбера, Ежена Гійєвіка, Андре Верде, П'єра Емманюеля, Анрі Бассіса, Франсуа Моно**, № 7.
З чеської лірики. — **Франтішек Грубін, Мілан Кундера.** Вірші, № 5.
**Карл Сендберг — співець американського народу.** Вірші, № 8.
**Младенович Танасіє.** — Вірші, № 10.
**Наборі Індіо.** — Обійми Леніна. Вірш, № 5.
**Сеферіс Йоргос.** — Поезії, № 6.
Сучасна румунська поезія. — **Тудор Аргезі.** Поема; **Михай Бенюк.** Дорога; **Джордже Дан.** Всім дарую себе...; **Тіберю Утан.** Черешня; **Летіца Папу.** Диво; **Йон Брад.** До землі; **Флоренца Албу.** Трактористи; **Ніна Касіан.** Вдячність; **Отілія Казімір.** Колискова пісня — пісня про мир, № 3.
**Фелькерлінг К.** — Ніхто не любив сонця більше, ніж ми! (Вірші антифашистських борців Опору), № 1.

### РОМАНИ, ПОВІСТІ, ОПОВІДАННЯ, П'ЄСИ

**Баранга Аурел.** — Не втрачай розуму, Крістофоре! П'єса, № 9.
**Воїнович Олександр.** — Кров — це ще не все. Роман, № 5.
**Вальєхо А. Б.** — До шостої ранку. П'єса, № 3.
**Джойс Джеймс.** — Улісс. Уривки з роману, № 5.
**Карр Е.** — Викрадено кішку. Оповідання, № 11.
**Лісковацький Р.** — День сьомий і знову перший. Повість, № 8.
**Мамміак Луїза.** — Пес. Оповідання, № 11.
**Мерль Робер.** — Уїкенд на Південному березі. Роман, № 4.
**Мернік Ришард.** — Дивак. Повість, № 2.
**Моем Сомерсет.** — Лицедії. Роман, № 1, 2.
**Натайєф Кароліна.** — Прогулянка. Оповідання, № 11.
Новели орлиного краю.—**Глигор Поповський.** Дилема; **Відоє Подгорец.** Загублений світлячок; **Йован Стрезовський.** Сам; **Томе Момировський.** Діо Богдан; **Томе Арсовський.** Пригода з паном Корхнером. Велика синя брошка; **Іван Точко.** Акорди; **Бранко Пендовський.** Бажання, № 1.
Оповідання канадських письменників. — **Джордж Рига.** Заручини. Дружина Сіда Малана; **Х'ю Гуд.** Червоний змій. Та він її просто обожнює! **Чарлз Робертс.** Визволення, № 7.
**Плугарж Зденек.** — Успіх. Роман, № 11, 12.
**Радічков Йордан.** — Гори в цвіту. Пора спогадів. Зелена долина. Сонце. Юсуп. Пісенька. Збирачі смоли. Оповідання, № 3.
**Ремарк Еріх Марія.** — Люби ближнього твого. Роман, № 8, 9, 10.
**Станев Любен.** — Цар і генерал. Кіноповість, № 12.
**Сьохей Оока.** — Вогні в полі. Роман, № 3.
**Траянов Христо.** — Легенда про троянду, № 10.
**Товт Ш. Ш.** — Як справи, юначе? Повість, № 7.
**Уейд Роберт.** — Дивовижна історія Мері Стенз. Роман, № 6.
**Фуссенегер Гертруда.** — Тютюновий город. Оповідання, № 11.
**аль-Хігабі Мухамед аль-Арабі.** — Сяйво. Оповідання, № 6.

### СТАТТІ

**Багрич М.** — Тираж 10 000 000, № 9.
**Барабан Л.** П'єси Миколи Зарудного на зарубіжних сценах, № 11.
**Бичко І.** — Висока громадянська відповідальність, № 12.
**Брандіс Є.** — Забуті сторінки Жюля Верна, № 1.
**Буговий М.** — Українська періодика про Анрі Барбюса, № 3.
**Гавришків Б.** — У віденському університеті, № 9.
**Гаккебуш В.** — Повернення Антігони, № 9.
**Галинська І.** — Моріс Дрюон і роман-епопея, № 10.
**Гамарра П.** — Ромен Роллан — серед нас, № 5.

**Глинський І.** — Великий Каменяр і Марія Конопніцька, № 5.
**Глущенко М.** — Портрети друзів, № 6.
**Гуць М.** — Франко про сербохорватські пісні, № 9.
**Дзьобан О., Томашівський М.** — Унікальний рукопис, № 1.
**Денисова Т.** — «Потік свідомості» і реалістичний роман, № 1.
**Діденко К.** — Спадщина людства, № 8.
**Добровольський С. Р.** — Тисяча років — чи багато це? № 7.
**Дубина М.** — Гість Країни Рад, № 5.
**Дячков В., Сидор Б.** — Їх зблизила музика, № 11.
**Затонський Д.** — Романтики і сучасний роман, № 7.
**Затонський Д.** — Письменницька доля Ремарка, № 8.
**Злупко С.** — Іван Франко і класики марксизму, № 9.
**Івашова В.** — Безвихідь Джеймса Джойса, № 5.
**Коган А.** — Мракобісся під виглядом «масової культури», № 10.
**Коновалов Г.** — Іван Франко і Чехословаччина, № 5.
**Копиленко Л.** — Книга — повноважний представник, № 4.
**Кочур Г.** — Майстри перекладу, № 4.
**Лозинський І.** — Поет квітучої України, № 1.
**Матвіїшин В.** — Еміль Золя на Україні, № 11.
**Михайлов М.** — Музична Польща, № 1.
**Михайлов М.** — Вогняні мелодії, № 11.
**Мудесіті М.** — «Ці п'єси допомагали нам...», № 3.
На орбіті дружби, № 12.
**Нападій Є.** — Популяризатор Сервантеса, № 9.
Нашим зв'язкам міцніти, № 11.
Не забувайте про шибеницю, панове, № 6.
**Олексієнко П.** — Книга про найближчих спільників, № 5.
**Олексієнко П.** — Колумби із запізненням, № 10.
**Охріменко О.** — Невідомий переклад «Метаморфоз» Овідія, № 11.
**Панкова Л.** — Дюбуа — публіцист, № 11.
**Первомайський Л.** — Зустріч з Ролланом, № 6.
**Пивоваров М.** — Братерство двох культур, № 9.
**Полек В.** Гортаючи старий журнал... № 11.
**Полторацький Ол.** — Нотатки про побачене й прочитане, № 2.
«Пшиязнь» про Григорія Кочура, № 4.
**Романець О** — Драматургія Михаїла Сорбула, № 1.
Рідна пісня. — До 10-річчя Українського суспільно-культурного товариства в Польщі, № 5.
Сімдесят п'ять років за океаном, № 9.
Сорок славних літ... (До ювілею Ліги американських українців), № 7.
**Стельмах М.** — Високочолий син Франції, № 6.
**Трипільський А.** — Шекспір на українській сцені, № 8.
**Трофимович К.** — НДР, видавництво «Домовіна», № 9.
**Ушаков О.** — Українська чехословістика про Яна Неруду, № 1.
**Фогель З.** — Знайомство з Мішелем Серевілем, № 4.
**Халемський Н.** — Приємне знайомство, № 8.
**Халемський Н.** — Незвичні аксіоми, № 12.
**Якимович Т.** — Драматургія Бійеду, № 12.

## «ВСЕСВІТ» ЗГАДУЄ, «ВСЕСВІТ» НАГАДУЄ

**Баклі Уїльям.** — Австралійський Робінзон, № 1.
**Жене Еміль.** — Міфологічні оповідання, № 7.
**Продель Гюнтер.** — Квиток у небуття, № 6.
**Руткевич М.** — Не торкатися експонатів! № 5.
**Стоун І.** Як створювалась «Піета», № 2, 3.
**Табінаясі А.** — Я був камікадзе, № 4.
Таємна зброя, № 10.

## НАРИСИ

**Вагнерова А., Янович В.** — «Люди з «Пршедвою», № 2.
**Енгльберт Віктор.** — Караван не повинен зупинятись, № 3.
**Мак-Інтайр Лорен.** — Болівія, № 8.
**Мак Ліш Кеннет.** — Вежі над Луарою, № 11.
**Маршалл-Томас Е.** — Мисливці Калахарі, № 6.
**Норман Сюзанна.** — Сінгапур — азіатське перехрестя, № 9.
**Овчинникова О.** — Французькі зарисовки, № 7.
**Хейердал Тур.** — В південні моря, ближче до природи, № 12.

## ЧИТАЮЧИ НОВІ КНИГИ

**Анджапарідзе Г.** — Нелегка правда історії (Десмонд Стюарт «Кругла Мозаїка»), № 11.
**Бейліс В.** — Сторінки із спадщини вченого та поета (Агатангел Кримський «Вибрані твори»), № 6.
**Букреєва Н.** — Відродження Темпл Секстон (Дімфна К'юсак «Чорна блискавка»), № 8.
**Буркатов Б.** — Наче в краплині води (Альберт Галпер «Атлантік-авеню»), № 1.
**Валах Я.** — Пістолетна політика (Герда Хаак, Хорст Кеслер «Політика проти культури) № 1.
**Валах Я.** — Сила простої людини (Анна Зегерс «Сила слабких»), № 4.
**Волинський С.** — Поразка Абі Оконкво (Чінуа Ачебе. «Втрачений спокій»), № 6.
**Голубенко Л.** — З маршальським жезлом у ранці (Андрій Гуляшки «Сім днів нашого життя»), № 2.
**Гольберг М.** — Талановитий переклад Стояна Суботіна (Юрій Яновський «Вершники» сербохорватською мовою), № 10.
**Доценко Р.** — Відкриття Марка Твена (Марк Твен «Пригоди Гаклбері Фінна), № 11.
**Жердинівська М.** — Мемуари захисника Мадріда (Ігнасіо Ідальго де Сіснерос «Зміна курсу»), № 12.
**Іванов З.** — Сторінки історії (Марія Грубешлієва «Вороги»), № 12.
**Калениченко П.** — Україна в нових спогадах М. Нашковського (Маріан Нашковський «Роки випробувань»), № 4.
**Карий В.** — Навіки разом! (Людвік Свобода «Від Бузулука до Праги»), № 10.
**Коновалов Г.** — Про деякі вади цікавої монографії (В. Шевчук. «Ярослав Гашек. Життя і творчість»), № 6.
**Копиленко Л.** — Дружбою натхнена (Симеон Русакієв «Платон Воронько»), № 3.
**Курта Г.** — Подвійний експеримент («Моторошні оповідання»), № 12.
**Лідський Ю.** — Джин, випущений з пляшки (Трумен Капоте «Співучі трави», «Холоднокровно»), № 4.
**Науменко А.** — Якщо любите сміятись... (Друзі сміються»), № 2
**Науменко А.** — Сахара без вигадок (Я. Р. Вавра «Міцний кулак туарегів»), № 11.
**Никифорчук Ю.** — Цікаве дослідження (Ю. О. Жлуктенко. «Українсько-англійські міжнародні відносини» (Українська мова у США і Канаді). № 10.
**Олексієнко П.** — З творів нової румунської літератури (Штефан Бенулеску «Глиняне селище»), № 8.
**Рекун М.** — Герої Юліана Кавальца (Юліан Кавалєц «Танцюючий яструб»), № 3.
**Ремізов Б.** — Дійсність у революційному розвитку (Алекс ла Гума «...І нитка, скручена втроє»), № 3.
**Фединишинець В.** — Антологія поезії. (Поети Закарпаття, XVI ст. — 1945 р.), № 8.
**Якимович Т.** — Бальзаківський колоквіум у Франції («Ероп», січень—лютий 1965 р.), № 2.

## РЕПОРТАЖ, ІНФОРМАЦІЇ РІЗНЕ


Ален Делон, № 11.
Америка — п'ять разів відкрита, № 2.
**Анохін Г.** — Мандри бородатого сеньйора Кон-Тікі, № 4.
**Анохін Г.** — Вибух в горах Телемарку, № 9.
«Архангел» з універмагом, № 2.
Банкноти для Португалії, № 4.
Божевільня на двадцять тисяч, № 1.
**Верт А.** — «Росія у війні», № 6.
Від Сесіля Родса до Яна Сміта, № 3.
Виборці з шаблями, № 1.
Вовчі лігва, № 5.
Вода... вода... Води немає! Вода повинна бути! № 1.
Вона дружила з шимпанзе, № 11.
«Дагомейська Венеція», № 1.
Двоє з «Титаніка», № 5.
Дірк Піффко пише із джунглів... № 7.
Для наступних поколінь, № 7.
Добридень, № 5.
**Єрмолаєв К.** — Київ — Лейпціг, № 3.
Заборонене місто, № 11.
Загадка догонів, № 7.
За народними звичаями, № 11.
Збудовано друзями, № 3.
Знахідка в Адельсхофі, № 6.
Змова, про яку ніхто не писав, № 1.
Золото з Венцельплацу, № 2.
Золотий туман, № 5.
З приводу одного читацького листа, № 6.
Карти з підробками № 2.
**Келіна Н.** — Зустрічі з Цейлоном, № 8.
**Келіна Н.** — Індійські враження, № 11.
**Кеннеді С.** — Бузувіри у капюшонах, № 12.
Кінець екс-короля, № 1.
Кладовище талантів, № 2.
Командир «Батальйону 301», № 3.
**Коротаєвський Г.** — Прес-цезар і його імперія, № 3.
**Коротаєвський Г.** — Венесуела, не о'кей! № 5.
**Коротаєвський Г.** — Злочин, помножений на мільйон, № 9.
Край жоржин і троянд, № 6.
Курячий переполох, № 2.
Кухня погоди у Високих Татрах, № 1.
Л. Б. Дж. № 11.
**Лебедев Т.** — В об'єктиві — Неаполь, № 7.
Люди з Хонг-Таї, № 5.
Мадам без обличчя, № 2.
Малюки грають в чемпіонів, № 2.
Марки — шпигуни, № 3.
«Мафйозо» зазнають поразки, № 5.
Місто на Одері, № 2.
Міцна як сталь, № 3.
Мистецтво справді народне, № 10.
Молодогвардійці В'єтнаму, № 11.
Музеї страхіть... № 1.
На захист життя, № 2.
«На згадку про стару рибу», № 2.
На «піратській» хвилі, № 3.
Наші знайомі — сестри з П'ємонту, № 8.
**Овсянников Ю.** — «Глиняна голова» генерал-жандарма, № 6.
Операція «Монте-Роза», № 11.
**Паккард Ванс.** — Оголене суспільство, № 1.
**Палета В.** — Справа про сім мільярдів, № 10.
Паростки «старого коріння», № 11.
**Пінчевський М.** — Герой Дикого Заходу, № 11.
Пляшки — листоноші, № 7.
Подвиг кубинських льотчиків, № 10.
**Полторацький Ол.** — Сто номерів, № 10.
Помічник полковника Абеля — Лонсдейл, № 4.
Поцілунок кобри, № 10.
Про Афродіту й про Венеру Мілоську, № 8.
Росток — місто мирне, № 8.
Сальвадорський вулкан, № 12.
**Сержан Жан-П'єр.** — З колумбійськими партизанами, № 9.
Сльозотечиве весілля, № 6.
Таємниця святої корони, № 2.
Талісман Броніслава Чеха, № 8.
Там, де королює олівець, № 8.
Творчі задуми, № 12.
«Трітопс», № 2.
Тріумфальна арка, № 10.
У блазенському ковпаку, № 1.
Угорська візитна картка, № 5.
У підземеллях «Дори», № 8.
**Церковер Е., Шлієнков А.** — Нептун — особа сувора, № 8.
**Церковер Е., Шлієнков А.** — Гаудеамус ігітур, № 10.
Чемпіони з Нойхолланда, № 10.
«Червоний пояс» Афін, № 12.
«Чи колекціонуєте ви автомобілі?», № 10.
**Чупульська Г.** — Нова Орава, № 4.
Що буде далі? № 2.
Юність і зрілість Дунайвароша, № 11.
Як вони собі це уявляли, № 10.
**Яшин Я.** — Вертеп на Лазурному Березі, № 6.


## ВЕСЕЛІ СТОРІНКИ


**Брудзинський В.** — Афоризми, № 1.
Веселий поїзд Альбера Дюбу, № 9.
**Вех.** — Штучний кондуктор. Черевички-невидимки. Приятель мешкає у хмарочосі. Вечірка без клопоту, № 3.
**Вех.** — Вихідний день, № 7.
**Грегор Ахілл.** — Чорний скорпіон, № 10.
**Кравчиковська І.** — Лектор, № 7.
**Костка М.** — На літературні теми, № 1.
**Кундера Мілан.** — Ніхто не буде сміятись, № 4.
**Лєц С. Є.** — Афоризми, № 10.
**Осенка Януш.** — Короткі оповідання, № 4.
**Пунтабікар Шанкар.** — Чорний хід, № 12.
Сол Стейнберг і його карикатури, № 7.
**Торбер Д.** — Дві баєчки, № 6.
**Томсон І. В.** — «Привілеї кордонів», № 8.
Жарти на кожному кроці, №№ 2—12.

**ЖИТТЯ МИСТЕЦТВ**, №№ 1—12.
**НАШІ ІНТЕРВ'Ю**, №№ 3, 7, 8, 9.
**У ВИДАВНИЦТВАХ РЕСПУБЛІКИ**, №№ 7, 11.
**КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ**, №№ 1—12.



**«Весь мир» (на украинском языке)**

**Адреса редакції:** Київ, вул. Орджонікідзе, 2. Телефони: секретаріат К-3-44-85, відділи: К-3-20-82.
Видавництво «Радянський письменник».
**Рукописи обсягом до друкованого аркуша не повертаються.**

БФ 07253. Підписано до друку 17/XI. 1966 р. Формат паперу 60×92. Фіз. друк. арк. 20.
Умовних друк. арк. 20. Тираж 35044. Ціна 60 коп. Зам. 06196.

Видавництво і комбінат друку «Радянська Україна». Київ, Брест-Литовський проспект, 94.

ІНДЕКС 74088

Ціна 60 коп.

# СВЯТ · ВОТА · ТІКІПЕЛІ
# БУХ ДЭЛХИЙ
# TOÀN THẾ GIỚI
# विश्व · ρsſc · DUNIA
# VERDEN · VÄRLDEN · 世界 · O MUNDO
# MAAILMA
# ΟΛΟΣ Ο ΚΟΣΜΟΣ
# DE WERELD
# DÜNYA · جهان